

2

Sociologický časopis

Ročník 30 (1994)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bútora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Redakce:

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka

Stephanie Howard, redaktorka anglických textů

Jiří Voženílek, technický redaktor

Táňa Váchová, sekretariát redakce

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Hvoždanská 5-7, 148 31 Praha 4. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1 a redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.

Úvodem k číslu „Transformace jako sociální anomie“	131
--	-----

STATI

Jan Sedláček: Pojem anomie v kontextu Durkheimovy sociologie.....	135
Vladimír Müller: Normativní základy moderní společnosti v optice postmoderní kritiky.....	147
Uwe Ewald: Násilí jako problém identity?.....	157
Alena Marešová, Miroslav Scheinost: Současný stav kriminality v České republice.....	167
Jitka Havlová: Podnikání jako povolání?	179

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

Jiří Šubrt: Civilizační teorie Norberta Eliase.....	191
---	-----

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Jiří Buriánek: Názory občanů na kriminologické aspekty prostředí v Praze	201
--	-----

STUDENTI PÍŠÍ

Helena Cmíralová: Ohlasy amerických sociologů na dílo Émila Durkheima.....	215
Zora Valanská: Kultura National Geographic Society a jejího fotografického oddělení.....	219

RECENZE

Stanislav Andreski: Maxe Webera olśnienia i pomyłki (J. Sedláček)	235
Robert Nisbet: Konservativismus: sen a realita (J. Sedláček)	240
Zygmunt Bauman: Intimations of Postmodernity (V. Müller)	244

ZPRÁVY A INFORMACE

Studium sociologie na FF UK - stav a perspektiva (J. Buriánek).....	249
Je zájem o sociologické vzdělání? (A. Kabátek, J. Havlová).....	250
„Industrial Relations“ na katedře sociologie FF UK (I. Mazálková)	256
Symposion Hannah Arendt (J. Šubrt).....	257
Sociálně vědní archiv v Kostnici a jeho přínos pro rekonstrukci teorie sociálního jednání (J. Šubrt).....	258

SPSS

Anotace: Developer's Kit - úplně nové možnosti pro uživini SPSS pro Windows (J. Řehák).....	263
Informace: Akademická licence SPSS hledá své pokračovatele (J. Řehák)	264

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.x nebo 6.0 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published half-yearly in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not state the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, for reviews it is 7 pages, for news or information 5 pages, and for annotations 1 page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date your manuscript is received at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.x, or 6.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Úvodem k číslu „Transformace jako sociální anomie“

K nezavídněhodným a leckdy až trochu masochisticky laděným úkolům akademických pracovišť patří i zprostředkování informací v oblastech či tématech, kterými se přímo (a leckdy ani nepřímo) nezabývají. Přitom se kolem nás objevují problémy, které téměř provokují k tomu, abychom na nich zkoušeli své síly: kvalitu badatelského potenciálu, šíři záběru, flexibilitu a schopnost interdisciplinární syntézy atd. K takovým aktuálním, leč jakoby stranou zájmu větší části sociologů ležícím tématům, patří problémy sociální patologie, kriminality, sociální anomie a deviace.

Když jsme byli poctěni možností připravit jako katedra sociologie FF UK toto číslo Sociologického časopisu, uvažovali jsme samozřejmě o tom, jak toho využít k prezentaci pracoviště ve smyslu nastínění jeho pedagogické a vědecké profilace, jeho zájmů a plurality přístupů. Jelikož však vydáváme vlastní sborník v řadě Acta Universitatis Carolinae, dali jsme přednost řešení odvážnějšímu, i když riskantnímu. Po dohodě s redakcí jsme přistoupili ke zpracování čísla orientovaného víceméně (mono)tematicky. Snaha nenechat ležet ladem problém svrchované aktuální a zaplnit tak určitou mezeru v sociologické analýze procesu transformace se pro nás stala výzvou, hozenou rukavicí. Pro mnohé autory znamenala zvrat v tom směru, že se odhodlali napsat něco takřkajíc na objednávku.

Tyto přece jen zvláštní okolnosti zmiňujeme proto, abychom mohli poděkovat všem, kteří se do přípravy tohoto čísla se zápal, obětavostí a porozuměním zapojili. Mezi autory se arciť neobjevují jenom členové katedry. I my samozřejmě využíváme poskytnuté příležitosti k uvedení některých autorských prvotin či premiér z řad našich studentů, k rozšíření základních informací o studiu a výzkumných aktivitách na našem nevelkém a vskutku skromném pracovišti. Znovu však připomínáme naši výchozí ideu zprostředkování kontaktů na bázi široké „meziresortní“ spolupráce a aktuálního reagování na problémy přeměn naší společnosti.

Pravidelným čtenářům Sociologického časopisu zajisté není třeba komentovat skladbu čísla: pohled do obsahu jistě napoví, co lze očekávat od jednotlivých autorů. Dalším zájemcům o téma - jistě to nemusí být jenom sociologové - bychom chtěli doložit, že problémy sociální patologie a kriminologie mají svůj široký, vpravdě celospolečenský rozměr. Jejich analýza nemůže setrvávat jenom v rovině empirické, nýbrž vyžaduje reflexi hlubších souvislostí teoretických. Nezřídka to vyžaduje zamýšlet se nad nejobecnějšími otázkami společenského vývoje. Považujeme za vhodné upozornit na to, že některé základní teoretické problémy sociální anomie a deviace u nás již byly přehledně zpracovány (*Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny*, Praha, SLON 1991). Nyní jde o to udělat krůček dál, aniž bychom měli ztroskotat na sporu o směr či délku. Jistě nás nemusí zneklidňovat vědomí, že zřejmě nepochodujeme v ideálně vyrovnaném a sevřeném útvaru: ostatně právě při zkoumání deviace by takový postup působil naprosto absurdně.

Samo tematické zarámování čísla otázkou po vztahu transformace a sociální anomie by nemělo založit jakési banální klišé: předpoklad, že razantní společenská změna bude provázena jistým uvolněním hodnotových a normativních systémů, a tedy prvky sociální anomie, nepředstavuje žádný novátorský teoretický počín. Naší snahou

proto bude poukázat na některé hlubší teoretické souvislosti problému, který však zároveň chceme pojednat v jeho současných praktických podobách. To je důvod pro zařazení několika aktuálních informací z oblasti empirických výzkumů.

Smysl těchto několika úvodních řádek k připravenému číslu lze proto vidět hlavně v tom, že upozorníme na širí možných námětů. Přinejmenším tím můžeme signalizovat, že jsme si vědomi neúplnosti záběru i mezer, které nacházíme nejen v oblasti vybavenosti daty, ale také ve sféře metodologické (například pokud jde o problémy využití úředních statistik) a teoretické.

Okolnost, že revoluce (byť sametové) doprovází obvykle určitá vlna nárůstu kriminality, není sama o sobě nikterak překvapivá. Kriminální jednání v těchto dobách snadněji uniká účinnější sociální kontrole, pozornosti policejních orgánů apod. Situaci zemí po pádu totalitního režimu ovšem navíc charakterizují proměny hodnotového systému, které zasahují velkou část obyvatelstva. Problémy pravděpodobně nepůsobí ani tak zjevný rozpad předtím vládnoucí ideologie a dogmat. Ty ostatně bralo veřejné mínění v českých zemích vždy rezervovaně a s jistým odstupem (můžeme odkázat na známý fenomén „spirály mlčení“). Závažnější je, že se společnost jako celek jednak otevírá, jednak pluralizuje: při tom nabízí či zdůrazňuje některé nové hodnoty a normy, směřuje k větší sociální diferenciaci. Za další faktor je nutno považovat překotné tempo změn, včetně legislativních. V anomickém prostředí pak pochopitelně snadno přestávají platit i některá rutinní pravidla praktického jednání.

V této souvislosti vyvstává otázka, jak „nově se konstituující společnosti“ a jednotlivé vrstvy zvládnou rizika ztráty společenské identity, jak se vyrovnají s třeba i latentními tendencemi k návratům k minulosti a jak dosáhnou základního sociálního konsensu. Výzkumy ukazují, že se česká společnost shoduje především v akceptaci ekonomické reformy. Jistá jednoznačnost v přijetí určitých strategických (kulturních) hodnotových vzorců na druhé straně ještě nemusí zaručit, že sociální systém umožní jejich snadné, bezproblémové naplňování (v tematizaci R. K. Mertona). Tento rozpor cílů a prostředků může být o to dramatictější, že část populace si definuje cíle „lepšího příštího“ v horizontech bohaté konzumní společnosti a nikoli v rozměrech lidské svobody (M. Petrusek).

V podmínkách střetávání se dosud přetrvávající nivelizace s rostoucí sociální distancí stoupá riziko tenzí, frustrací a zvětšení prostoru pro patologické formy řešení rozporů. Univerzalita nových hodnot totiž nemusí být velkou výhodou, nebudou-li sociálním aktérům nabízeny nové disponibilní prostředky: konformita bez odměny nemůže dlouho vydržet.

Inovativní jednání (týká se např. nových vrstev podnikatelů) nemusí přinášet jenom pozitivní efekt, neboť ne vždy jsou jasná „pravidla hry“ a hranice legálnosti nejrůznějších podnikatelských činností. Zdrojem určitého napětí (spíš z hlediska veřejného mínění) může být i problém tzv. špinavých peněz nebo i transformace sociálního kapitálu. Konkrétně jde například o zhodnocení potenciálu sociálních kontaktů a specifických hospodářských informací příslušníky dřívější vládnoucí politické elity. Tomuto pokušení se ovšem nemůže vyhnout ani elita nová. Zejména prostředí blízké centru vytváří pro tyto jevy objektivně příznivější podmínky.

Rozpad totalitního režimu přináší vždy jisté snížení sociální kontroly i v oblasti represivních tlaků a mechanismů. Určitá nejistota sociálního postavení i norem chování se přenáší i do sféry institucionální. Nejde tu jen o vyhlášené amnestie, reformy vězeňství

a trestního zákoníku. Svou roli jistě hraje, jak se probíhající změny promítnou například do praktických postojů a způsobu výkonu služby třeba u příslušníků policie atd.

Zvláště v prostředí velkých měst lze očekávat nízkou efektivitu dalších vlivů, např. sousedských vztahů, komunitních společenství. Také tyto sítě přestávají plnit své socializační a kontrolní funkce. Odmítnutím povrchního kolektivismu společnost vlastně - a možná již dlouhodobě - směřuje k silně egoistickému individualismu.

Výzkumy veřejného mínění o kriminalitě a sociální patologii zatím ukazují, že veřejnost není k těmto otázkám rezistentní. Kriminalita a bezpečnostní situace je pro většinu občanů skutečně praktickým problémem číslo 1 (za víceméně naléhavé je v březnu 1993 podle IVVM označilo 98 % dotázaných).

Čtenáři nyní nabízíme poměrně objemný balíček dalších empirických zjištění i teoretických hypotéz. Skromnější zůstaneme, pokud jde o prognózy: v jedné explanační („romantické“) linii může jít o otázku, zda a kdy se společnost zotaví z prodělané změny, kdy stabilizuje svůj normativní řád, kdy se takřikajíc vrátí do „normálního stavu“ ve smyslu opětovného poklesu kriminality. V druhé („modernizační“) variantě se jeví jako normální spíše situace, až úrovní kriminality dosihneme vyspělé západní země. V této podobě už možná budou úvahy o anomické situaci překonanou záležitost. Jistě však nebude mnoho důvodů k jásotu - můžeme se totiž ocitnout před neméně palčivým problémem celoevropským, globálním, civilizačním...

Jiří Buriánek
vedoucí katedry sociologie FF UK

Pojem anomie v kontextu Durkheimovy sociologie

JAN SEDLÁČEK*

Filozofická fakulta UK, Praha

The Concept of Anomie within Durkheim's Sociology

Abstract: The aim of this study is to explain the concept of anomie as introduced to sociological discourse by E. Durkheim in its connection to his entire work, a body of work which is primarily perceived as a result of social crisis and, simultaneously, as an attempt to overcome this crisis. The concept of anomie was employed by Durkheim as one of the key concepts in the diagnosis of the above-mentioned crisis. The article presents the concept in relation to Durkheim's conception of two variations of social solidarity as well as his understanding of the individual as a permanently divided personality. It postulates that the concept of anomie first appears in Durkheim's work as a characteristic of a particular form of suicide identified by the author. The study analyses the import of anomie in both of these connections, concluding that this concept was relatively marginal in Durkheim's rich theoretical work. This view is also supported by the fact that in contrast to other concepts, Durkheim neither explored anomie systematically, nor formally defined it. Finally, the article seeks to offer a summarised and synthesised interpretation of this rather ambiguous concept of durkheimian sociology.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 135-145)

Stále větší a hlubší zájem o studium děl klasiků sociologie, který se zejména v posledních zhruba třech desetiletích na rozdíl od předchozího období, ovlivněného zvláště neopozitivistickým empiricismem, mezi sociology projevuje, je oprávněný a má několik příčin. Vedle toho, že toto studium je zdrojem inspirace při vytyčování a formulaci vskutku závažných sociologických problémů, vedle toho, že učí dialogu, neboť výměna názorů s vynikajícími sociology minulosti je přinejmenším stejně plodná a poučná jako se současníky, a vedle toho, že poskytuje modely teoretické práce a pomáhá vypěstovat si v ní určitá kritéria náročnosti, lze z uvedených děl čerpat rovněž celou řadu dobře vytvořených a dobou prověřených pojmů a termínů.

Mezi tyto pojmy patří i dnes značně frekventovaný pojem anomie, který do sociologie zavedl Émile Durkheim. R. K. Merton ve své proslulé studii *Sociální struktura a anomie* [Merton 1957: 135] upozorňuje, že sám termín Durkheim nevynalezl, ale že jej pouze vzkřísil, neboť poprvé se víceméně ve stejném významu jako u něho objevil již v 16. století. Určité upřesnění této terminologické záležitosti najdeme u R. Dahrendorfa [Dahrendorf 1991: 249], který píše, že anomie je staré anglické slovo, které oxfordský slovník považuje za zastaralé, přičemž se odvolává na pomocnou definici uvedenou W. Lambardem roku 1591, podle níž to znamená vnášet nepořádek, pochybnosti a nejistotu do všeho.¹ Dahrendorf dále upozorňuje, že dnes existuje

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Jan Sedláček, CSc., katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 11 11.

¹) Bylo by zajisté možné sledovat etymologii slova anomie až k jeho řeckým kořenům. Stejně tak by mohlo být zajímavé zabývat se jeho vývojem ve francouzštině až do doby, kdy je

informativní kniha na toto téma od M. Orrúa, nazvaná *Anomie: History and Meanings* (Allen and Unwin, Boston 1987).

Obsah pojmu anomie v obou poněkud odlišných významech, v nichž jej Durkheim použil,² úzce souvisí s celkem názorů a postojů tohoto autora a není bez jejich alespoň stručného nástinu zcela pochopitelný. Pokusme se proto v úvodu naší stati o jejich základní charakteristiku.

Durkheim jako sociolog krize

Durkheimova sociologie vychází z vědomí krize, v níž se ocitly a kterou procházejí všechny nejrozvinutější evropské společnosti v 19. století. Tato krize má své aspekty ekonomické, sociální, politické, morální i duchovní. Její projevy byly ze známých historických důvodů zvláště citelné, hluboké a charakteristické v Durkheimově vlasti, tj. ve Francii. Durkheimova sociologie, obdobně jako společenské teorie jiných významných sociologů a sociálních myslitelů 19. a začátku 20. století (mám na mysli zejména Saint-Simona, Tocquevillu, Comta, Spencera, Marxe, Tönniese, Simmela, Webera a Pareta), byla jednak touto krizí při svém vzniku ovlivněna, jednak se snažila svými analýzami společenského života a více či méně praktickými návrhy ji řešit.

Přesto, že projevy zmíněné krize byly v různých evropských zemích velmi diferencované, Durkheim je přesvědčen, že jejich společným základem jsou dvě hlavní skutečnosti: narušení vzájemných vazeb mezi lidmi a vnitřní rozpolcenost lidského jedince, která s touto situací úzce souvisí. Proto jedním z klíčových témat Durkheimova prvního významného díla *O dělbě společenské práce* [Durkheim 1960a] se stal právě problém společenské vazby, pro niž Durkheim používá specifický termín *solidarita*.

Durkheim rozlišuje dva typy solidarity, a to solidaritu mechanickou a solidaritu organickou. Oba tyto typy jsou podmíněny stavem dělby práce v dané společnosti. Tam, kde je dělba práce ve svých počátcích, kde je nerozvinutá, existuje solidarita mezi lidmi na základě podobnosti. Jedinci se mezi sebou liší jen málo, protože prožívají tytéž city, souhlasí se stejnými hodnotami a řídí se stejnými vzory. Společnost je soudržná, protože individua nejsou ještě diferencovaná. Tento typ solidarity nazývá Durkheim *solidaritou mechanickou*, a to proto, že „sociální molekuly, které by byly koherentní jen tímto způsobem, by se mohly pohybovat spolu se souborem pouze potud, pokud by neměly své vlastní pohyby, jako je tomu u molekul anorganických těles“ [Durkheim 1960a: 100]. Durkheim zdůrazňuje, že přes svůj název není mechanická solidarita vytvářena mechanickými prostředky a uměle. „Nazýváme ji tak pouze proto, že je analogií soudržnosti spojující prvky neživých těles na rozdíl od soudržnosti tvořící jednotu živých těl.“ [Ibid.] Tento název je podle Durkheima ospravedlněn i tím, že vazba, která takto spojuje individuum se společností, je zcela anologická s vazbou, jež spojuje věc s osobou. „Individuální vědomí, zkoumané z tohoto aspektu, je prostou závislostí na kolektivním typu a následuje všechny jeho pohyby, jako se vlastněný předmět vyznačuje těmi pohyby, které mu uděluje jeho vlastník. Ve společnostech, v nichž je tato solidarita

Durkheim použil. Domnívám se však, že z hlediska poslání, které stát má, to není relevantní. Odkazem na Mertonovu a Dahrendorfovou terminologickou poznámku mi jde pouze o to zdůraznit, že Durkheim uvedené slovo nevytvořil, převzal je z existující slovní zásoby, patří mu však zásluha o jeho uvedení do sociologického pojmosloví.

²) Na dvě koncepce anomie u Durkheima upozorňuje A. Schaff [1977: 39] a dodává, že tato skutečnost v literatuře obvykle unikla pozornosti.

vysoce rozvinuta, nepatří jedinec sobě; (...) je doslova věcí, kterou disponuje společnost. V těchto sociálních typech nejsou také osobní práva ještě odlišena od skutečných práv.“ [Ibid.]

Ideje a tendence, společné všem členům společnosti, zde z hlediska počtu a intenzity překračují podle Durkheima osobní tendence a ideje jednotlivců. Protože osobnost tvoří to, co je pro každého vlastní a charakteristické, co jej odlišuje od ostatních, je růst této solidarity nepřímo úměrný rozvoji osobnosti. Ve vědomí každého člověka jsou podle Durkheima dvě vědomí. Jedno sdílí se svou skupinou, a proto je nikoli jeho vlastním vědomím, ale společností, která v něm žije a působí. Druhé v něm naopak reprezentuje to, co má osobní a odlišné, to, co z něj činí individuum. Tato dvě vědomí se ovšem v jedinci všestranně prolínají, nejsou jakýmsi jasně geograficky oddělenými oblastmi.

Solidarita tohoto druhu dosahuje svého maxima tehdy, když se celé vědomí jedince kryje s kolektivním vědomím a ve všech bodech mu odpovídá. Pak je však individualita jedince nulová. Ta se může zrodit pouze tehdy, když pospolitost bude v jedinci zaujímat méně místa. Podle Durkheima jsou zde tedy dvě protikladné síly, jedna centripetální a druhá centrifugální, které nemohou vzrůstat současně. „Nemůžeme se zároveň rozvíjet v obou tak protikladných směrech. Máme-li živý sklon myslet a jednat po svém, nemůžeme silně inklinovat k myšlení a jednání jiných. Je-li naším ideálem vytvoření vlastní a osobní fyziognomie, nemůže jím být snaha podobat se všem. A nadto v okamžiku, kdy působí tato solidarita, se dá říci, že ex definitione mizí naše osobitost; a to proto, že už nejsme sami sebou, ale kolektivní bytostí.“ [Ibid.]

Úplně jinak je tomu s druhým typem solidarity, kterou vytváří dělba práce a která předpokládá, že jedinci se mezi sebou liší. Zatímco první je možná pouze tou měrou, jak je individuální osobnost absorbována osobností kolektivní, druhá je možná pouze tehdy, má-li každý vlastní sféru činnosti, a tím osobitost. „Je proto třeba, aby se tam vytvořily ty speciální funkce, které nemůže kolektivní vědomí reglementovat; a čím je tato oblast širší, tím je soudržnost, jež z této solidarity plyne, silnější. Z jedné strany každý závisí na společnosti tím více, čím je dělba práce hlubší, a z druhé strany je činnost každého tím osobitější, čím je specializovanější.“ [Ibid.: 101] Durkheim však dodává, že i když je tato činnost sebevíc zúžena, není sporu, že není nikdy zcela originální. I ve výkonu své profese se každý podrobuje zvykům a praktikám, jež má společné s celou svou korporací. Ale i v tomto případě je jařmo, jež každý nese, mnohem méně těžké, než když ho tíží celá společnost, a ponechává velmi mnoho místa svobodné hře individuální iniciativy. „Individualita celku zde tudíž roste spolu s individualitou částí; společnost se stává schopnější pohybu jako celek, když zároveň každý z jejích prvků má více vlastních pohybů. Tato solidarita se podobá solidaritě, kterou pozorujeme u vyšších živočichů. Každý orgán tam má vskutku svou zvláštní fyziognomii, svou autonomii, a jednota organismu je proto tím větší, čím je tato individualizace částí výraznější.“ [Ibid.] V důsledku uvedené analogie nazývá Durkheim tento typ solidarity *solidaritou organickou*.

Rozlišení dvou druhů solidarity mělo v Durkheimově myšlenkovém systému dvojí funkci. Bylo za prvé nástrojem srovnávací analýzy společenské vazby existující v různých společnostech, a bylo za druhé určitou typologií společenského vývoje. Durkheim výlučně panství žádného z typů společenské solidarity neabsolutizoval. Byl přesvědčen, že kromě nejjednodušších původních společností, kde existuje mechanická solidarita téměř v čisté podobě, ve všech vývojově vyšších společnostech oba druhy

solidarity (pochopitelně v různých proporcích) koexistují. Celkový vývojový trend je však podle něho jednoznačný: čím více se blížíme našemu typu společnosti, tím více organická solidarita převládá, tím více proporcionálně mizí solidarita mechanická.

To má ovšem z hlediska tématu, jež sledujeme, závažné důsledky. Znamená to, že v době, ve které Durkheim žil, je jedinec zatím nejvíce osvobozen z vazeb společenského celku, nejvíc individualizován, ale tím zároveň rovněž nejvíce vystaven všem nebezpečím, která z této individualizace plynou.

A zde se dostáváme k druhé příčině, kterou se Durkheim při analýze krize současné společnosti zabýval: k vnitřní rozpolcenosti či rozdvojenosti lidského jedince. Tuto otázku Durkheim nejsoustavněji vyložil ve své stati *Dualismus lidské přirozenosti a její společenské podmínky* [Durkheim 1914].

Durkheim zde vychází z předpokladu, že člověk má dvojí přirozenost a že si tuto skutečnost lidé vždy uvědomovali. Vypovídá o ní náboženství, které chápe člověka jako rozděleného na tělo a duši, filozofie, která v něm rozlišuje stránku duchovní a hmotnou, respektive smyslovou a rozumovou, psychologie, rozeznávající instinkty a rozum apod. Tuto rozdvojenost reflektuje i běžné myšlení, které poukazuje na dva póly lidského života. Na jednom jsou smyslové dojmy, instinkty a dispozice související s čistě fyzickými potřebami organismu a na druhém pojmové myšlení, morálka, náboženství, jinak řečeno všechno, co sdílí člověk s ostatními lidmi. Tyto aspekty lze rovněž nazvat osobním a neosobním, egoistickým a altruistickým, jedinečným a univerzálním, individuálním a společenským. Durkheim tento dualismus nejen konstatuje, ale zároveň jej považuje za trvalou vlastnost lidské existence, z čehož pro člověka plynou vnitřní konflikty a napětí. Podle Durkheima je marné pokoušet se je řešit jakoukoli monistickou doktrínou, ať filozofickou, psychologickou či morální. Vnitřní rozdvojenost je jedinou vskutku autentickou lidskou situací, přičemž je jak zdrojem bídy, tak i velikosti člověka.

V této souvislosti si Durkheim klade otázku, jak je možné, že v lidské přirozenosti tak diametrálně rozdílné dispozice koexistují, a jak je možné, že člověk vyznačující se na jedné straně nesporně vlastnostmi, které sdílí s ostatními živočichy, se zároveň jinými vlastnostmi od těchto živočichů zásadně liší. Cestu přechodu od zvířecího k lidskému vidí Durkheim v náboženství. Nikoli však v náboženství běžně a tradičně chápaném, nýbrž v náboženství jako reprezentantu společnosti.

Pokud by byl člověk ponechán sám sobě, zůstal by v zajetí svých smyslových potřeb, instinktů a egoistických zájmů. Člověk se však podle Durkheima liší od zvířat právě tím, že není řízen zvnitřku, tj. instinkty, ale zevnějšku, tj. bohem neboli společností. V bohu totiž Durkheim viděl společnost, ovšem přetvořenou a symbolicky vyjádřenou. Právě působení společnosti na lidského jedince z něj činí rozumnou a morální bytost.

A tak onen vnitřní dualismus lidské přirozenosti redukuje Durkheim koneckonců na dualismus individuálního a společenského. Základním rozparem lidské existence je, že člověk se rodí jako v podstatě biologický jedinec, ale v průběhu celého svého života se musí přizpůsobovat něčemu, co jej přesahuje, tj. společnosti. Pouze kontrola společnosti ovládá zvířecí přirozenost člověka, jeho čistě fyzické potřeby a neumožňuje jim překročit určité meze. Pokud se však tato kontrola nad jedincem oslabí, dochází k narušení nebo dokonce k dezintegraci sociálních norem a k celkové dezorganizaci společnosti, jež má pro společnost i jedince dalekosáhlé negativní důsledky. Právě tento stav nazýval Durkheim anomii.

Protože, jak už víme, v nejrozvinutějších společnostech 19. století převládá organický typ solidarity, nebezpečí anomie zde narůstá, a to v důsledku rozpadu tradičních forem společenské kontroly individua, jakými byly patriarchální rodina, relativně neměnné zvyky, represivní právo i tradiční morálka a náboženství. Durkheim považoval proces emancipace jedince za nezvratný a žádoucí, zároveň jej však neustále znepokojovalo, že nová společnost nevytvořila doposud nic, co by bylo účinnou zábranou proti silám anarchie, které tento proces vyvolal. Ve všech svých úvahách o anomii se snaží najít prostředek, který by i v moderní společnosti byl schopen tuto roli sehrát.

Anomická dělba práce

Pojem anomie se v Durkheimově díle poprvé objevil v závěrečné, tj. třetí knize jeho spisu *O dělbě společenské práce*, nazvané *Nenormální formy*. Vedle vynucené dělby práce a ostatních jejích nenormálních forem sem zařazuje také anomickou dělbu práce.

Durkheimovy názory na dělbu práce jsou v mnohém originální. Považuje ji za pojem mnohem širší, než to bylo v jeho době a než je to i dnes běžné. Dělba práce není pouze historický, a dokonce ani pouze společenský, nýbrž obecně biologický fakt, který je podmíněn podstatnými vlastnostmi organizované hmoty a jejího zákonitého vývoje. „Dělba společenské práce je pouze dílčí formou tohoto obecného procesu a zdá se, že společnosti, přizpůsobující se tomuto zákonu, ustupují proudu, který se zrodil před nimi a který unáší stejným směrem celý organický svět.“ [Durkheim 1960a: 4]

Základní význam dělby práce vyplývá z funkcí, jaké ve společnosti plní. Přitom podle Durkheima ekonomické služby, jaké dělba práce přináší, jsou čímsi malým ve srovnání s morálními účinky, které vyvolává. Umožňuje rozvoj společenské osobnosti díky tomu, že vede k růstu specializace. Avšak nejdůležitější funkcí dělby práce v Durkheimových očích je, že vytváří mezi lidskými jedinci i skupinami pocit solidarity, spočívající v tom, že si vzájemně poskytují služby a statky, jichž se každé ze stran nedostává. Tato směna široce chápaných statků a služeb vytváří mezi lidmi přátelské vztahy a vyvolává integrační procesy.

Dělba práce je podle Durkheima jev normální a svou podstatou pozitivní. Avšak jako všechny společenské a obecněji biologické fakty má i své patologické formy, jež Durkheim považuje za nutné analyzovat. Dělba práce normálně vytváří společenskou solidaritu, ale někdy se stává, že má důsledky zcela rozdílné nebo i protikladné. Durkheim je přesvědčen, že právě tyto případy je třeba prozkoumat a dokázat, že jsou výjimečné, protože jinak „dělba práce může být podezírána, že je vyvolává. Studium odchylných forem nám ostatně dovolí lépe určit podmínky existence normálního stavu. Když poznáme okolnosti, za nichž dělba práce přestává rodit solidaritu, budeme lépe vědět, co je nezbytné, aby dosahovala celého svého výsledku. Patologie je zde jako jinde vzácný pomocník fyziologie.“ [Ibid.: 343]

Jako první případ projevu anomické dělby práce uvádí Durkheim průmyslové a obchodní krize. Dochází při nich k bankrotům, které Durkheim považuje za dílčí narušení organické solidarity, jež svědčí o tom, že v některých místech společenského organismu nejsou určité funkce navzájem přizpůsobeny. Zdá se, že tou měrou, jak se dělba práce prohlubuje, stávají se tyto jevy stále častějšími, což Durkheim dokumentuje statisticky, když uvádí, že v letech 1845-1869 vzrostly tyto bankroty o 70 %.

Hlavní příčinu zmíněných jevů spatřuje Durkheim v tom, že v této oblasti „buď neexistuje reglementace, nebo není úměrná stupni vývoje dělby práce. Neexistují dosud pravidla, která by stanovila počet hospodářských podniků, a v každém průmyslovém

odvětví není výroba řízena takovým způsobem, aby zůstávala přesně na úrovni spotřeby. (...) Nedostatek reglementace nedovoluje přesnou harmonii funkcí.“ [Ibid.: 359]

Jiným, nápadnějším příkladem z této oblasti, je podle Durkheima antagonismus práce a kapitálu. Tou měrou, jak se průmyslové funkce specializují, tento boj je stále intenzivnější, místo aby solidarita rostla. Podle Durkheima je charakterický zejména pro velký průmysl, zatímco v menších průmyslových podnicích, kde je práce méně rozčleněna, existuje mezi zaměstnavateli a dělníky relativní harmonie.

„Vztahy kapitálu a práce jsou až dosud ponechány ve stejném stavu právní neurčitosti. Smlouva o pronajímání služeb zaujímá v našich zákonících jen velmi málo místa, zejména uvážíme-li, jak rozmanité a složité jsou vztahy, které se úpravy dovolávají.“ [Ibid.]

Tyto fakty souvisejí rovněž s tím, že jedinci, zabývající se pouze svým úkolem, se izolují ve své speciální aktivitě, nepocitují už spolupracovníky, kteří pracují vedle nich na stejném díle a nemají už také vůbec ideu tohoto společného díla. Dělbá práce v tomto případě má podle Durkheima „rozpuštějící vliv, který je zvláště citelný tam, kde jsou funkce velmi specializované“ [Ibid.: 349].

Na základě poznání uvedených skutečností dospívá Durkheim k tomuto shrnujícímu závěru: „Tyto různé příklady jsou tedy odrůdami téhož druhu; ve všech těchto případech, nerodí-li dělbá práce solidaritu, je tomu tak proto, že vztahy mezi orgány nejsou reglementovány, že jsou ve stavu anomie.“ [Ibid.: 360]

Odkud však pochází tento stav, ptá se Durkheim dále. A odpovídá: „Protože podstatou pravidel je určitá forma, které nabývají časem vztahy, jež se spontánně vytvářejí mezi sociálními funkcemi, lze a priori říci, že stav anomie není možný všude tam, kde jsou solidární orgány v dostatečném a dostatečně prodlouženém kontaktu. Jsouce ve styku, jsou snadno v každé situaci zpraveny o potřebě, kterou navzájem pocítují a mají proto živý a nepřetržitý pocit své vzájemné závislosti. Z téhož důvodu mezi nimi snadno dochází ke změnám; dochází k nim také často a pravidelně; upravují se samy a čas postupně dokončuje dílo konsolidace.“ [Ibid.]

Shrme-li tedy to, co chápe Durkheim pod pojmem anomie, když jej vůbec poprvé ve svém díle použil, můžeme napsat, že je to stav, který způsobuje, že dělbá práce, která za normálních okolností vyvolává mezi jedinci a skupinami organickou solidaritu, k tomuto výsledku nevede, ale naopak vyvolává průmyslové a obchodní krize a antagonismus práce a kapitálu. Je to způsobeno předně tím, že vztahy mezi jednotlivými výrobními odvětvími i mezi skupinami ve výrobě (zejména mezi dělníky a vlastníky) nejsou přesně právně reglementovány (nemají přesně stanovená pravidla fungování), přičemž se Durkheim domníval, že „právní a morální pravidla (...) ovládají činy lidí“ [Ibid.: 359], a za druhé tím, že mezi nimi nedochází k dostatečnému styku ve smyslu kontinuity v čase, ale rovněž ve smyslu styku prostorového. A právě tento styk je zase podmínkou přijetí a dodržování oněch pravidel všemi stranami. Normální stav se podle Durkheima nevytvoří automaticky, živelně, jak to tvrdí někteří ekonomové (má samozřejmě na mysli stoupence liberalismu), a když ano, tak za příliš vysokou cenu dlouhodobých poruch a zmatků.

Za pozornost v této souvislosti stojí Durkheimova stručná a pouze okrajová poznámka, která svědčí o tom, že si autor uvědomoval určitou objektivní podmíněnost obou těchto jevů a tudíž i omezenou možnost jejich změny jakýmkoli reglementačním zásahem. Píše se v ní: „Existuje nicméně jeden příklad, kdy anomie může vznikat, i když

je styk dostatečný. Je to tehdy, když se nutná reglementace může uplatnit pouze za cenu přeměn, jichž sociální struktura už není schopna; protože plasticita společnosti není nekonečná. Je-li u svého konce, ani nutné změny nejsou možné.“ [Ibid.: 361, pozn. 1] Je škoda, že Durkheim tuto závažnou myšlenku dále nerozvedl. Není totiž zcela jasné, jak ji správně interpretovat.

Anomická sebevražda

Pojem anomie se znovu objevuje v Durkheimově díle *Sebevražda* [Durkheim 1960b], které vyšlo čtyři roky po vydání spisu *O dělbě společenské práce*. V rostoucí sebevražděnosti spatřoval Durkheim jeden z dalších typických projevů krize moderní společnosti. I tento jev úzce souvisí s narušením normálních vztahů mezi jedincem a společností. Proto jej Durkheim nepovažuje jako některý jeho předchůdci a současníci za jev čistě individuální a psychologický, ale snaží se objevit jeho společenské příčiny.

Anomická sebevražda je jedním ze tří typů sebevraždy, které Durkheim ve své klasifikaci rozlišil. Zbývajícím dvěma dal název sebevražda egoistická a altruistická. Je sice pravda, že se zcela okrajově zmiňuje i o čtvrtém typu, tzv. sebevraždě fatalistické [Ibid.: 211, pozn. 1], ta je však podle něho v současnosti tak málo důležitá a je tak těžké najít její příklady, že se mu zdá zbytečné věnovat jí jakoukoli pozornost.

Podrobně však analyzuje tři základní typy sebevražd, přičemž pro každý z nich je charakteristické, že je determinován určitou poruchou fungování společnosti jako celku, společenských skupin a tím i vazeb, které mezi jedinci a společností existují.

Egoistickým typem sebevraždy nazývá takový její typ, který plyne „z nadměrné individualizace [Ibid.: 223], a to proto, že „egoismus je stav, v němž se individuální já nadměrně prosazuje vůči já sociálnímu a činí tak na jeho úkor“ [Ibid.]. Děje se tak v případě dezintegrace společnosti, k čemuž dochází pouze tehdy a potud, pokud se jedinec uvolňuje ze společenského života a své vlastní cíle klade nad cíle společenské, krátce řečeno, směřuje k tomu povýšit se nad kolektivní osobnost. Čím jsou skupiny, k nimž jedinec patří, slabší, tím méně je na nich závislý, a tím více se v důsledku toho spoléhá pouze na sebe a neuznává jiná pravidla chování než ta, která jsou založena na jeho soukromých zájmech.

Takto dezintegrovaná společnost přestává jedince kontrolovat a přestává jim bránit, aby „se smrti vyhýbali povinností, které vůči ní mají“ [Ibid.]. Tou měrou, v jaké jsou jedinci uznáni za pány svých osudů, dostávají také právo rozhodnout o svém konci [viz Durkheim 1960b: 224]. Tato porucha sociální vazby, která zprvu vzniká vlastně hlavně z vůle jedince a zdánlivě sleduje jeho prospěch, se posléze obrací proti němu. Jedinec pociťuje absenci kolektivní podpory, stav odloučenosti v něm vyvolává pocit izolace, prázdnoty a tragiky existence. „Egoistická sebevražda plyne z toho, že lidé už nevidí důvod být naživu.“ [Ibid.: 288]

Altruistická sebevražda je v Durkheimově pojetí druhým pólem sebevraždy egoistické. „Jestliže (...) nadměrná individualizace vede k sebevraždě, pak tytéž důsledky má individualizace nedostatečná. Člověk se snadno zabíjí, je-li od společnosti oddělen, ale totéž platí, je-li s ní příliš silně integrován.“ [Ibid.] Zatímco egoistická sebevražda je výsledkem nadměrné individualizace, příčinou altruistické sebevraždy je její absence. První plyne z toho, že společnost, rozvrácená ve svých určitých bodech nebo ve svém celku, umožňuje jedinci, aby jí unikl, druhá z toho, že společnost jej udržuje v příliš těsné závislosti. „Protože jsme egoismem nazvali stav, v jakém se nachází já, když žije svým osobním životem a poslouchá pouze sebe sama, slovo altruismus vyjadřuje stejně

dobře stav opačný, kdy já nepatří sobě, kdy se rozpouští v jiné věci, než je samo, kdy cíl jeho jednání je situován mimo ně, a to v jedné ze skupin, jíž je součástí. Právě proto nazýváme altruistickou tu sebevraždu, která plyne ze silného altruismu.“ [Ibid. 238] Altruistická sebevražda vyplývá z toho, že lidem se zdá, že důvod života je mimo tento život sám.

Konečně třetí typ sebevraždy, plynoucí z toho, že „aktivita lidí je neuspořádaná a lidé tím trpí“ [Ibid.: 288], je pro tento svůj původ Durkheimem nazván sebevraždou anomickou.

Na základě statistik Durkheim zjistil, že na sklon k sebevraždám mají přitěžující vliv ekonomické krize. Nabízí se prostá odpověď, že je to způsobeno rostoucí bídou a ztíženými životními podmínkami, které tyto krize vyvolávají. Durkheim však tento názor vyvrací, neboť zjistil, že obdobný vliv na sebevražednost mají i období opačná, tj. ta, kdy se blahobyt určité země prudce zvyšuje. „Jestliže tedy průmyslové či finanční krize přispívají k růstu počtu sebevražd, není to proto, že pauperizují obyvatelstvo, neboť krize z prosperity mají stejný výsledek, ale proto, že jsou to právě krize, tj. poruchy kolektivního řádu.“ [Ibid.: 271] Děje se tak z toho důvodu, že v obou případech jde o narušení rovnováhy. Pokaždé, když ve společnosti dochází k závažným přestavbám, člověk sám sebe snadněji zabije, nezávisle na tom, zda základem této přestavby byl prudký růst nebo neočekávané kataklyzma.

Durkheim si okamžitě klade otázku, jak je možné, že doby ekomické prosperity mají na sebevražednost stejný vliv jako doby ekonomického úpadku. Je tomu tak podle jeho mínění proto, že člověk na rozdíl od zvířat nemá ve své organické ani psychologické konstituci nic, co by omezovalo jeho touhy, potřeby a chutě. Člověk tudíž ani v období prosperity není spokojen s tím, čeho dosáhl. Pokud potřeby závisejí pouze na samotném jedinci, nemají žádné hranice. „Naše chtivost sama o sobě, osvobozená od jakékoli vnější síly, která ji reguluje, je bezdná propast, kterou nemůže nic zaplnit.“ [Ibid.: 273] Jestliže tedy nepřichází nic zvnějšku, co by mohlo onu chtivost držet na uzdě, stává se sama sobě zdrojem nespokojenosti a utrpení. Neomezené touhy jsou ze samotné své definice nenasytné a nenasycenost se zase nikoli bez důvodu považuje za projev chorobného stavu. Poněvadž je nic neomezuje, překračují vždy a nekonečně prostředky svého uspokojení, a není možné je utišit. Neuhasitelná žížeň je nepřetržitým mučením.

Cestou, jak se vyhnout těmto situacím, je podle Durkheima především omezení vášní. Pouze pak mohou být zharmonizovány se schopnostmi lidí a v důsledku toho uspokojeny. Ale protože, jak už víme, v jedinci neexistuje nic, co by vášním určilo hranice, musí tak nutně učinit nějaká síla, která je vůči jedinci vnější. Je třeba, aby tato regulační síla hrála ve vztahu k morálním potřebám stejnou roli, jakou hraje organismus vůči potřebám fyzickým. Musí to být síla, jejíž autoritu jedinci uznávají a kterou spontánně poslouchají. Tuto regulující roli může podle Durkheima sehrát „pouze společnost, ať přímo a ve svém celku, nebo prostřednictvím jednoho ze svých orgánů, (...) protože je jedinou morální silou vyšší, než je jedinec, jejíž nadřazenost jedinec uznává. Jedině společnost disponuje nutnou autoritou potřebnou ke stanovení právních předpisů a určující vášním hranice, které nesmějí překročit.“ [Ibid.: 275] Tato role nemůže být ponechána pouze na „veřejném citu“, ale je zde nutná přímá reglementace „kolektivní autoritou“.

Avšak právě v okamžicích, kdy je společnost oťrásána ať již bolestnými krizemi, nebo šťastnými, ale příliš náhlými transformacemi, je dočasně neschopná na jedince

takto působit. Pro tato období je mj. na jedné straně typická deklasace určitých jedinců a na druhé straně vzestup jiných. Stará sociální hierarchie je narušena, a nová se ještě nestáčila stabilizovat. Chybí jakákoli reglementace. „Stav nepořádku neboli anomie je tedy ještě prohlouben tím, že vášně jsou méně disciplinované právě v okamžiku, kdy by disciplínu nejvíce potřebovaly.“ [Ibid.: 281]

Tento stav se podle Durkheima nejvíce prohlubuje v průmyslu a obchodu, „ale odtud se rozšiřuje rovněž na zbyvajících části“ [Ibid.: 284]. Regulativní funkce, které dříve plnilo náboženství a státní moc, jsou oslabeny nebo úplně zlikvidovány. „Náboženství ztratilo velkou část své moci. Státní moc, místo aby byla regulátorem ekonomického života, se stala jeho nástrojem a sluhou.“ [Ibid.: 283] A tak Durkheim dospívá k závěru, že „anomie je v našich moderních společnostech pravidelným a specifickým faktorem sebevražd. (...) Setkáváme se tedy s jejich novým typem, který musí být odlišen od ostatních. Liší se od nich nikoli způsobem, jímž jsou individua připoutána ke společnosti, ale způsobem, jakým je společnost reglementuje.“ [Ibid.: 288] Durkheim si uvědomuje, že mezi tímto typem sebevraždy a egoistickou sebevraždou existuje jisté příbuzenství. Obě plynou z toho, že společnost není dostatečně přítomna v jedincích. Ale sféra této nepřítomnosti je pokaždé jiná. „V případě egoistické sebevraždy chybí společnost ve vlastní kolektivní činnosti a ponechává ji tak bezpředmětnou a bezvýznamnou. V případě anomické sebevraždy chybí ve vlastních individuálních vášních a ponechává je bez brzdy, která by je měla řídit.“ [Ibid.]

Závěr

Jak je zřejmé, Durkheim použil pojem anomie ve dvou významných spisech z prvního období své teoretické činnosti k diagnóze a objasnění určitých krizových jevů moderní společnosti, které ho znepokojovaly, ale v jeho bohatém teoretickém díle byl tento pojem sám záležitostí spíše marginální. Svědčí o tom skutečnost, že se k němu později už výrazněji nevrátil, což bylo ve srovnání s jinými pojmy, kterých používal a na jejichž přesných definicích si doslova zakládal, dosti neobvyklé. Máme-li se pokusit provést určitou shrnující a syntetizující interpretaci tohoto ne zcela jednoznačného pojmu durkheimovské sociologie, můžeme konstatovat, že jej Durkheim používal jako označení 1. pro narušenou vazbu mezi jedincem a společností i mezi různými společenskými „orgány“, jejichž spolupráce je podmínkou normálního fungování společnosti; 2. toto narušení vazby se projevuje nedostatečnými a časově málo trvalými kontakty složek, které společnost tvoří; 3. vlivem nedostatku kontaktů nejsou společenské skupiny schopny domluvit se na regulativních principech, které by uznávaly a jimiž by byly ochotny se řídit; 4. v důsledku toho jsou zejména individua (od přírody egoistická), ale i vztahy mezi společenskými skupinami nedostatečně regulovány a reglementovány, což zase ve společnosti jako celku vyvolává nerovnováhu a disharmonii; 5. všechny tyto negativní jevy souvisejí s příliš rychlými změnami, ke kterým dochází v ekonomickém i duchovním životě moderních společností, zvláště však v normách, jimiž se tento život řídí, a jsou těmito změnami prohlubovány. Durkheim věren svým pozitivistickým zásadám (a v tomto smyslu byl nesporně žákem a pokračovatelem Comtovým) [viz Aron 1967: 373], nechce zůstat pouze u konstatování, že zmíněné patologické jevy ve společnosti existují, ale hledá rovněž cesty jejich nápravy. Protikladem anomie je v jeho pojetí sociální regulace, reglementace, kontrola, donucení (ve specificky durkheimovském smyslu nátlaku společnosti na jedince), řád, „nomie“ [viz Szacki 1964: 26]. Durkheim se nedomníval, že by veškeré patologické společenské jevy včetně anomie

mohly být ze života společnosti někdy úplně odstraněny. Je však nutné proti nim bojovat, aby nepřekročily určité meze, za nimiž dochází k ohrožení společnosti jako celku. Za hlavní nástroje tohoto boje považoval Durkheim po celý svůj život společnost garantované právo, morálku a dokonalejší organizaci sociálních vztahů.

V období, kdy psal díla *O dělbě společenské práce* a *Sebevražda* spojoval velké naděje týkající se reintegrace jedince se skupinou a posílení morálního vlivu společnosti na jedince s profesionálními skupinami neboli s korporacemi. Jak závěrečné části obou zmíněných děl, tak zejména předmluva k druhému vydání prvního z nich z roku 1902, nazvaná *Několik poznámek o profesionálních skupinách* [Durkheim 1960a: I-XXXVI], obsahují názor, že i v moderní společnosti mohou tyto skupiny hrát stejně významnou roli, jakou měly např. korporace antického Říma nebo evropského středověku. Durkheim je považuje za nezbytné nikoli pro ekonomické služby, jaké mohou plnit, ale pro morální vliv, jaký by mohly mít. „V profesionální skupině vidíme především morální sílu schopnou držet na uzdě individuální egoismy.“ [Ibid.: XI-XII] Reprodukce a analýza tohoto Durkheimova názoru a argumentace, na níž jej zakládá, by už ovšem byly tématem pro další stať.

JAN SEDLÁČEK je docentem katedry sociologie na filozofické fakultě UK Praha. Je autorem monografií *Pojem inteligence v sociologii* a *Východiska Durkheimovy sociologie*, spoluautorem *Stručného filozofického slovníku* a *Malého sociologického slovníku*. Publikoval řadu statí a článků v odborných i kulturně politických časopisech. Dlouhodobě se věnuje problematice dějin předsociologických společenských teorií a dějin sociologie.

Literatura

- Aron, R. 1967. *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociální konflikt. Esej o politice slobody*. Bratislava: Archa.
- Durkheim, É. 1914. „Le dualisme de la nature humaine et ses conditions sociales.“ *Scientia* XV: 206-221.
- Durkheim, É. 1960a. *De la division du travail social* (1893). Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, É. 1960b. *Le suicide. Étude de sociologie* (1897). Paris: Presses Universitaires de France.
- Merton, R. K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: The Free Press.
- Schaff, A. 1977. „Anomia a autoalienacja.“ *Kultura i Społeczeństwo* 4: 35-51.
- Szacki, J. 1964. *Durkheim*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Summary

The study is based on the belief that familiarity with the classic sociological works, including those of Émile Durkheim, can be of benefit for sociologists today. Among other things, these works are the source of numerous well-established and enduring concepts. The concept of anomie numbers among this group, being introduced to sociology by Durkheim in order to diagnose some manifestations of the social crisis of his time. He saw the basic causes of this crisis in the destruction of both mutual relations between people as well as the human being's internal contradiction resulting from the continuous conflict between his/her two selves: the individual and the social self.

The article recapitulates Durkheim's views on the problem as articulated in his thoughts on mechanical and organic solidarity in the work *De la division du travail social* (The Division of

Labour in Society) and in the study *Le dualisme de la nature humaine et ses conditions sociales* (The Dualism of Human Nature and its Social Conditions).

Durkheim first employed the term anomie in the final part of his study *De la division du travail social*, in connection with an analysis of the so-called anomalies of the division described. The article précis the ideas underlying Durkheim's argument in this section of his work. It concludes that in this context, anomie points to the state, or the reason why the labour division, which under normal conditions creates organic solidarity among individuals and groups, does not produce a such result. On the contrary, it causes an industrial and commercial crisis and an antagonism between work and capital. This is caused by the fact that relations among both the various production fields and the production groups are not entirely regulated by law as well as by the fact that contact between people involved in production is insufficient.

When the concept of anomie appears for the second time in Durkheim's work, *Le suicide* (The Suicide). Here it characterises the situation wherein people suffer as a result of the disruption of individual activity. One of the results of this state is an increasing number of suicides. The chaotic human activities and relations are most clearly revealed in a period of economic crisis (in, for example the disruption of the collective order), and are the cause of one particular kind of suicide among those identified by Durkheim.

The study concludes that Durkheim employed the concept of anomie first to depict the disrupted bond between an individual and society, as well as among various social organs, whose co-operation is a condition of the normal functioning of society. Secondly, the disruption of this bond is revealed by the insufficient and all too brief contact between the constituent parts of society. Thirdly, due to insufficient contact, social groups are unable to create regulatory principles which they can accept and which they are prepared to observe. As a result of this relations between social groups as well as between individuals (who are naturally egoistic) are insufficiently regulated and reglemented, thus causing an imbalance and disharmony in society as a whole. Fifthly, together, all these negative effects are connected with excessively rapid changes occurring in the economic and spiritual life of modern societies, and especially in the norms by which this life is conducted, the negative effects being aggravated by these changes.

1. $\frac{1}{2} \log \frac{1}{2} = -\frac{1}{2} \log 2 = -\frac{1}{2} \times 0.3010 = -0.1505$

2. $\frac{1}{3} \log \frac{1}{3} = -\frac{1}{3} \log 3 = -\frac{1}{3} \times 0.4771 = -0.1590$

3. $\frac{1}{4} \log \frac{1}{4} = -\frac{1}{4} \log 4 = -\frac{1}{4} \times 0.6021 = -0.1505$

4. $\frac{1}{5} \log \frac{1}{5} = -\frac{1}{5} \log 5 = -\frac{1}{5} \times 0.6990 = -0.1398$

5. $\frac{1}{6} \log \frac{1}{6} = -\frac{1}{6} \log 6 = -\frac{1}{6} \times 0.7782 = -0.1297$

6. $\frac{1}{7} \log \frac{1}{7} = -\frac{1}{7} \log 7 = -\frac{1}{7} \times 0.8451 = -0.1207$

7. $\frac{1}{8} \log \frac{1}{8} = -\frac{1}{8} \log 8 = -\frac{1}{8} \times 0.9031 = -0.1129$

8. $\frac{1}{9} \log \frac{1}{9} = -\frac{1}{9} \log 9 = -\frac{1}{9} \times 0.9542 = -0.1060$

9. $\frac{1}{10} \log \frac{1}{10} = -\frac{1}{10} \log 10 = -\frac{1}{10} \times 1.0000 = -0.1000$

10. $\frac{1}{11} \log \frac{1}{11} = -\frac{1}{11} \log 11 = -\frac{1}{11} \times 1.0414 = -0.0947$

11. $\frac{1}{12} \log \frac{1}{12} = -\frac{1}{12} \log 12 = -\frac{1}{12} \times 1.0792 = -0.0900$

12. $\frac{1}{13} \log \frac{1}{13} = -\frac{1}{13} \log 13 = -\frac{1}{13} \times 1.1139 = -0.0857$

13. $\frac{1}{14} \log \frac{1}{14} = -\frac{1}{14} \log 14 = -\frac{1}{14} \times 1.1461 = -0.0819$

14. $\frac{1}{15} \log \frac{1}{15} = -\frac{1}{15} \log 15 = -\frac{1}{15} \times 1.1761 = -0.0784$

15. $\frac{1}{16} \log \frac{1}{16} = -\frac{1}{16} \log 16 = -\frac{1}{16} \times 1.2041 = -0.0753$

16. $\frac{1}{17} \log \frac{1}{17} = -\frac{1}{17} \log 17 = -\frac{1}{17} \times 1.2304 = -0.0724$

17. $\frac{1}{18} \log \frac{1}{18} = -\frac{1}{18} \log 18 = -\frac{1}{18} \times 1.2553 = -0.0697$

18. $\frac{1}{19} \log \frac{1}{19} = -\frac{1}{19} \log 19 = -\frac{1}{19} \times 1.2792 = -0.0674$

19. $\frac{1}{20} \log \frac{1}{20} = -\frac{1}{20} \log 20 = -\frac{1}{20} \times 1.3010 = -0.0651$

20. $\frac{1}{21} \log \frac{1}{21} = -\frac{1}{21} \log 21 = -\frac{1}{21} \times 1.3222 = -0.0629$

21. $\frac{1}{22} \log \frac{1}{22} = -\frac{1}{22} \log 22 = -\frac{1}{22} \times 1.3424 = -0.0609$

22. $\frac{1}{23} \log \frac{1}{23} = -\frac{1}{23} \log 23 = -\frac{1}{23} \times 1.3617 = -0.0591$

23. $\frac{1}{24} \log \frac{1}{24} = -\frac{1}{24} \log 24 = -\frac{1}{24} \times 1.3802 = -0.0575$

24. $\frac{1}{25} \log \frac{1}{25} = -\frac{1}{25} \log 25 = -\frac{1}{25} \times 1.3979 = -0.0559$

25. $\frac{1}{26} \log \frac{1}{26} = -\frac{1}{26} \log 26 = -\frac{1}{26} \times 1.4149 = -0.0546$

26. $\frac{1}{27} \log \frac{1}{27} = -\frac{1}{27} \log 27 = -\frac{1}{27} \times 1.4314 = -0.0533$

27. $\frac{1}{28} \log \frac{1}{28} = -\frac{1}{28} \log 28 = -\frac{1}{28} \times 1.4472 = -0.0521$

Normativní základy moderní společnosti v optice postmoderní kritiky

VLADIMÍR MÜLLER*

Filozofická fakulta UK, Praha

The Normative Basis of Modern Society from the Perspective of Post-Modern Criticism

Abstract: The article considers the relation between ideas of the moral and functional consistency of modern society and the contemporary situation known as 'post-modern'. The consequences of the development of modern society is the relativism of classically conceived social norms, pathology, deviance and the like. The situation calls for new concepts and schemes which will better describe and explain new tendencies in the life of contemporary social actors. It seems that the collectivist approach to social reality is not at present engaged and operating. The legitimacy of the post-modern society is not to be derived from classical sources such as morality, natural law or societal values. This does not mean, however, one should abandon the exercise, but rather meet the challenge of reinterpreting what have become stereotypes within our thought.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 147-156)

Sociologie a její původní úloha

Vznik sociologie bývá dáván do vztahu s fenoménem industriální společnosti. Tato věda měla být jejím popisem, ale i vysvětlením a zdůvodněním (C. H. Saint-Simon, A. Comte). Nahrazením transcendentní autority sekularizovanými symboly se implicitně předpokládalo zabezpečení jednoty společnosti nejen teoreticky, ale i v praxi každodenního života.

Nadosobní hodnoty jako lidstvo, rozum, právo, věda, pokrok atp. měly podle představ sociálně vědného diskursu 19. století působit jako normativní pouto. Počítalo se ze založením nové, kvalitativně svébytné, společenské mravnosti, která bude vyvázána z časoprostorových souvislostí typických pro lokální úroveň tradiční společnosti. Univerzální platnost mravnosti s sebou nesla předpoklad funkcionální konzistentnosti a racionálního potenciálu moderní společnosti. Zdálo se, že racionalita ztělesněná v industrialismu zabezpečí skutečný pokrok, jednotu zájmu jednotlivce a celku.

Názory na vztah jedince a moderní společnosti se vzájemně lišily. V sociologické teorii podle toho, zda se předpokládala schopnost společenského subjektu, aktéra, myšlenkově a vyčerpávajícím způsobem obsáhnout principy zmíněných normativních pout, nebo se uvažovalo o nadosobních systémech. Individualistické pojetí vzorců sociálního jednání vychází ze situační perspektivy jednotlivých aktérů, jejímž vyústěním je nezbytnost jednat normativně závazným způsobem. Sem můžeme zařadit teorii Maxe Webera, podle něhož je sociální jednání neseno smyslem, který je v novověkých západních společnostech vázán na řady účelově racionálního ražení. Kolektivistické pojetí předpokládá, že pokrok v jednotlivých oblastech lidské činnosti vede souhrn všech

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Vladimír Müller, CSc., katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. 24 49 11 11

jedinců angažovaných ve speciálních činnostech konec konců k jednání, které musí nutně prospívat celku. Typickou sociologickou koncepcí tohoto ražení je společenská teorie Emila Durkheima, v níž je jednání podřízeno sociálním faktům, které ho určují nezávisle na vůli jeho nositele.

V každém případě se počítalo s tím, že jednotný a závazný normativní rámec lidské pospolitosti je v podmínkách moderních evropských společností možný, nutný a obecně přínosný. Odklon od normy se pak považoval za deviaci, anomii nebo úpadek atp. a zpochybňoval právo na příslušnost k danému společenství. Tak bylo možno poukazovat na mentální nepřizpůsobivost, nepřirozenost, nižší morální úroveň, později však rasovou nebo třídně politickou nezpůsobilost, což vyplývalo z jednotlivých konkrétních normativních vzorců a historické situace. Velký a zásadní úkol klasické sociologie a ostatních sociálních věd, který spočíval ve snaze odhalit univerzalizující myšlenková pouta moderní společnosti, ztroskotal mimo jiné na kulturní partikularitě, svébytnosti a diverzitě zájmů jednotlivých národních států.

Paradoxy vývoje moderní společnosti

Modernistický sociálně vědní diskurs se vyznačoval nárokem na normativní inkluzi všech příslušníků moderní, občanské a industriální společnosti. Bernhard Giesen chápe inkluzi jako elementární funkci tzv. sekundárního kódu, který prakticky umožňuje kolektivní rozhodnutí tím, že se zkracuje komunikace. Sekundární kódy vznikají evolučně a tak zároveň vytvářejí hranice lokálních pospolitostí, etnik, stavů a národů [Giesen 1991: 176]. Hranice inkluze pro jedny však vytváří situaci exluze pro druhé.

V průběhu XX. století se ukázalo, že představy sociologie o jednoznačně pozitivním charakteru normativní regulace společnosti se mohou se skutečností radikálně rozcházet. Možnost podmiňovat, ovlivňovat nebo dokonce určovat vývoj společnosti vědeckým odkryváním optimálních variant vztahu celku a jeho částí se projevila jako pouhá iluze. Sociologie, která vždy skromně aspirovala na to být přesnou vědeckou disciplínou, se pod tlakem situace spokojila s využitím svého modelového instrumentária pouze jako s metodologickým nástrojem. Ukázalo se, že se věda musí vzdát nároku hovořit za ostatní ve jménu normativní závaznosti, tj. mravnosti, neboť je pouze možné ukazovat, kam mohou vést důsledky určitého typu jednání, ne ovšem jakékoli jednání předpisovat.

V období vzniku ideologií totálního charakteru, analyzovaných např. Karlem Mannheimem, ve kterých byl produktivně zpracován nárok na normativní univerzalitu [Mannheim 1992], rozpracovala a osvědčila sociologie metody empirického výzkumu, jimiž mohla do značné míry tlaku ideologických kolosů uniknout. Ve 30. letech se ve Spojených státech etablovala empirická sociologie díky tomu, že sloužila jako instrument soukromého a veřejného managementu. Bauman hovoří o sociologizaci této doby jako o administrátorech a designérech nového sociálního řádu na mikro i makroúrovni. Jejich jazyk používající slova jako moc, vliv, socializace, deviace, kontrola nebo řízený sociální proces se vyznačuje asymetričností mezi institucí a jednotlivci [Bauman 1992]. Toto tvrzení může být změkčeno Bendixovou argumentací, že západní manažeři vycházeli vždy z předpokladu společného zájmu a že manažeři sovětských podniků dokonce efektivně obcházejí pravidla vydaná stranicko-byrokratickými strukturami [Bendix 1956]. Je ovšem evidentní, že proces industrializace neznamenal jednoznačný pokrok v mezilidských vztazích. V období razantní modernizace společnosti a jejích institucí došlo mimo jiné i k destrukci kultivované měšťanské subjektivity založené na vzdělání

ověřeném individuálním výkonem. Dochází k narušení vzájemného vztahu mezi veřejnou a soukromou sférou [Habermas 1965: 175].

Specializované, empirizované a mimo intence občanské společnosti institucionalizované sociálně vědní disciplíny však mohly působit vzdor svému nehodnoticimu, deskriptivnímu a věcnému charakteru jako praktický instrument, kterým aktéři ideologicky motivovaného řízení společnosti disponovali při praktickém provádění sociální exkluze i při ideologicko-teoretické legitimaci těchto praktik. Sociologie aspirující na vykládání důvodů odchylek od sociálního řádu, jakkoli exaktními metodami disponující, prošla i metodicky svou „normalizační fází“. Tento paradox vede k závěru, že totalitární dimenzi sociální reality XX. století nelze vysvětlovat pouhým poukazem na deviantní, anomický, nepřírozený charakter politiky masových stran a zrůdnosti totální ideologie, ve které se stal lidský kontakt podružným a nevýznamným doplňkem chodu velkého celku.

Hannah Arendtová upozorňovala, že vznik totalitarismu se váže na zánik principů třídní a měšťanské společnosti, které byly do jisté míry založeny na individualitě [Arendt 1975]. Měšťanská společnost byla tlakem vnitřně amorfních a ideologicky sjednocených masových politických hnutí na sociální strukturu (zvláště v nacistickém Německu a bolševickém Rusku) rozložena, čímž se zúžila možnost autentického individuálního projevu a spustil se ve velkém pocit vykořeněnosti s následkem totální demoralizace. Totalitární hnutí se vyznačovalo zvláštním spojením lůzy s elitou, což se mohlo uskutečňovat jen díky racionalisticky fungující byrokratizaci sociální reality, kterou analyzoval již Max Weber. Správní struktury moderní společnosti tak v určité situaci přispěly k její deformaci a destrukci mezilidských a společenských vztahů. Logicky perfektní příkazy a kontrola jejich provedení rozložily etablované kanály lidské komunikace, což způsobilo absenci mezilidských vztahů, které známe jako sousedství. Nepřítomnost kontaktu je horší než brutalita, je fabrikací teroru, který již pak není mnohdy ani třeba záměrně vykonávat, protože se spouští sám.

Podobně argumentoval i Zygmunt Bauman při analýze vztahu modernity a fenoménu holocaustu [Bauman 1989]. Společenská dělba práce se svými efekty hierarchizace a funkcionalizace vede podle něho jednoznačně k záměně odpovědnosti za respektování technologických pravidel. Dělba práce vytváří nutně distanci mezi producenty a konečným výsledkem jejich činnosti, což má za následek i myšlenkovou distanci funkcionářů byrokratické hierarchie vůči reálným efektům jejich příkazové hry. Abstraktní uchopení předmětu jejich manipulace, vyjádřené často statistikou, činí volně směnitelnými jednotlivé kvalitativně odlišné položky. Neznalost konečného výsledku manipulace činí konkrétního příslušníka moderní společnosti nevýznamným. Významnou roli zde hraje nepřírozené posílení vlivu prostředků, jimiž se spravuje. Výsledným efektem byrokratických operací je dehumanizace jejich objektů. Lidé jsou zbaveni vzájemné blízkosti (distanciation), což znamená ztrátu možnosti provést morální výpovědi.

Tento závěr kontrastuje výrazně s koncepcemi Emila Durkheima, který platí za klasika teorie společenské dělby práce a role morálky v moderní společnosti. Na rozdíl od Bronislawa Malinowského, který tvrdil, že morálka jako souhrn norem žádoucího jednání je instrumentem potřeby, pojímal Durkheim morálku jako základní integrující sílu společnosti [Durkheim 1902]. Společnost sama nejlépe rozumí jaká morálka je žádoucí, přičemž sociologie, která vědecky tyto procesy odkrývá, je moralizující praxí par excellence. Bauman však namítá, že dělba práce jako taková implikuje manipulaci,

zatímco mravnost je primární strukturou toho, čemu říkají fenomenologové intersubjektivita [Bauman 1989]. Sociální manipulace intersubjektivitou rozkládá zodpovědnost jako podstatný existenciální modus lidské subjektivity, která se vyznačuje morální viditelností a blízkostí. Sociální distance vytváří nelidské sociální vztahy udržované při životě zpravidla ideologickou indoktrinací.

Reflexe rozporu mezi představou jistého, předvidatelného řádu a nebezpečí absence existenciálního zakotvení koresponduje s koncepcí postmoderní společnosti, která se charakterizuje především strachem z morální prázdnoty (horror vacui). Osvícení tvůrci moderní společnosti se domnívali, že řešením je racionálně smysluplná dělba práce, logicky perfektní obraz filozofie dějin, vzor svobodného a úspěšného životního stylu atp. Pluralismus autority, kterým charakterizují teoretici postmoderny svůj předmět, znamená absenci autority s globálními ambicemi. Tato „kakovonie morálních hlasů“ má podle Baumana vyloučit normy, které musíme v každé naší činnosti respektovat. Pravidlo zde není nadosobním imperativem, ale výsledkem reflexe sporu v kontaktu a vyjednávání o omezenosti vlastních situačních a mentálních zdrojů řešit nastalé situace. Jinými slovy, objevuje se potřeba skromnosti a ochoty vyjednávat, což morální postoj radikálně odlišuje od apriorně předepsaných legalistických praktik rozumářské, tj. modernistické provenience [Bauman 1992]. Legislativnímu rozumu se jako alternativa staví interpretativní přístup k lidskému světu.

Svévolnost normalizačních procesů a meze jejich kritiky

Kdyby bylo možné dostatečně vysvětlit totalitarismus jen jako odchylku od normativních řádů moderní společnosti, mohly by se sociologie a sociálně vědní diskurs spokojit s obecně kritickým postojem vůči negativním důsledkům vývoje moderní společnosti. Iracionální podoba přetechnizovaného světa by pak mohla být elegantně konfrontována s racionálně vykalkulovanými normativními představami o tom, jak lze optimálně zabezpečit soulad mezi zájmem jedince a celku, společnosti a přírody (životního prostředí i biologické podstaty člověka), svěbytné národní pospolitosti a společenství svobodných států. Optika takto koncipované kritické teorie je schopna ve svém důsledku v rovině vědění rozlišovat mezi kladným a záporným, mezi decisionismem a normativismem, mezi rozumným a nerozumným argumentem atp.

Sociologická teorie tohoto ražení je však zároveň produktivním myšlenkovým nástrojem, jak vyloučit neposlušné a provokativní koncepce, ideje, názory a postoje ze slušné společnosti sociálně zodpovědné vědy. Náзор, že touto „antikritickou protiargumentací“ hrozí rozklad, násilí a opovržení společností, znamená zároveň nebezpečí, že se v jistých souvislostech nastoupí na cestu netolerantní kritiky jedněch druhými, ve které se rozděluje zdravá část poplatná původní správné projekci od nezdravého zbytku odsouzeného k vyoperování. Mechanismus naznačené teoretické exkluze ztělesněné v institucionalizovaném, tj. byrokratizovaném vědeckém provozu, přestává mít původně proklamovanou vlastnost kritické distance vzhledem k realitě, neboť si osobuje silou své argumentace zároveň afirmovat i negovat, myšlenkově ovlivňovat skutečnost, což se děje s profesionální znalostí věci.

Proklamovaná distance vůči ideologii jakékoli provenience, pomocí jakkoli silného teoretického argumentu negarantuje totiž to, aby původní idea občanské společnosti, vyjadřovaná snahou umožnit jednotlivci slušný život, nebyla jen ideovým stělivem v intelektuálních sporech a byrokratické manipulaci. Jasně definovaný normativní obraz moderní společnosti pak nemůže vypovídat nic bližšího o charakteru represivních

mechanismů moderního státu a institucí obecně. Vždy musíme čelit nebezpečí, že se tyto mechanismy zvrhnou namísto boje proti deviantním projevům jednotlivců, malých skupin, anomickým pozůstatkům nespoutané přírodní agresivity a fenoménům nepřirozenosti v provozování zločinu ve velkém, kdy se neuskutečňuje jen destrukce menšiny většinou, ale i v ohrožení základů civilizace. Projekt zabezpečení normativního, přirozeněprávně vy kalkulo vaného propojení součástí v jeden velký celek historicky zklamal. V rámci teorie i praxe sociálně vědního diskursu se zde totiž kritika může zvrátit v afirmaci a inkluze v exkluzi, aniž by se tento posun vnímal jako zásadní problém.

Tato situace znamená, že již nevystačíme s rekonstrukcí starších osvědčených schémat. Funkčnost represivních institucí moderní společnosti je nepopíratelná, protože existují zločinci, blázni, neadaptivní sociální skupiny a anomické projevy obecně. Výrazně se však relativizuje to, čím vlastně sociální patologie je, kdo je vlastně způsobuje a do jaké míry je její potírání závažné.

Norma a dimenze jejích odchylek

K závěru, že představa spravedlnosti a řádu je evidentně v rozporu s realitou, nedochází totiž jen profesionální oponenti poměrů v té které moderní společnosti, nýbrž každý vnímavý aktér. Ten má ovšem na paměti negativní zkušenosti z pokusů radikální, revoluční a zásadní cestou dospět ke stavu skutečné „sociální“ nebo „osudové“ spravedlnosti, a tak vnímá tuto situaci klidněji než v minulosti. Neznamená to ovšem nerelevantnost toho, co známe jako sociální otázku, právě tak jako rozplynutí hranice mezi spravedlivým a nespravedlivým, špatným a dobrým, mezi normou a úchylnou. Zdá se ovšem, že na strategie manipulujících a represivních institucí nelze úspěšně reagovat kolektivistickými strategiemi, nýbrž např. individualizovaným životním stylem. Tyto sociální tendence se projevují i v abstraktních sociologicko-teoretických konstrukcích a zdá se, že je možné a výhodné poměřit tyto dvě oblasti.

Propojení perspektivy jednání a nadosobní situace umožňuje Luhmannova koncepce dvojí kontingence [Luhmann 1984: 165]. Luhmann vyšel z Parsonsovy teorie, podle níž je dvojí kontingence inherentní každé interakci. Každé jednání je selekci z mnoha možností, je volbou mezi mnoha variantami uspokojení. Tato volba se ovšem děje vždy s ohledem na volbu toho, s kým se přichází do interakce. To platí i pro partnera v interakci, takže není a nemůže být do podrobností zřejmé, jak se budou jednání u obou vyvíjet. Kontingentní je pro Luhmanna něco, co není ani nutné, ani nemožné. Jsou to danosti v podobě zakoušení, fantazie, očekávání, právě tak jako eventualita, že se následně bude vše odvíjet jinak. Na první pohled se zdá, že klást otázku, jak je možno zajistit sociální řád, je nesmysl. Luhmann na ni však odpovídá právě poukazem na paradox zdvojené nepravděpodobnosti, protože nejistota u obou partnerů vede selekci jednání, které vede jednoznačně k destrukci jedné nebo druhé strany. Nejistota tak garantuje sociální řád, který však není rigidní, jednou provždy definovatelný a nehybný. Tato vize sociálního řádu je založena v individuální autonomii, i když je zdůvodněna nástroji systémové teorie.

Podobně je možno chápat i argumentaci Alana Touraina v souvislosti s návratem aktéra [Touraine 1984]. Tourainův aktér si pro sebe získává tzv. antisociální svobodu, programově se nedefinuje prostřednictvím ztělesnění rozporů společnosti nebo jejími zájmy, protože se jí ve skutečnosti brání. Žije v postmoderní společnosti, která se charakterizuje zeslabením represivity politických institucí a sociálních hnutí. Tyto

procesy chápe Touraine jako vyvazování společnosti z pout národního státu. Tím přesahuje postmoderní společnost pouhý rámec extrémní podoby industriální kultury.

Postmoderní sociální svět se vyznačuje tím, že se aktéři naučili žít a přežít s tlakem represivních institucí. Jejich působení se tak poněkud zmírňuje a redukuje se míra sociální kontroly. Díky technologickým posunům v produkci, možnostem konzumu, nepravidelnosti a nepředvídatelnosti životních rytmů dochází i k relativizaci doposud platných norem jednání. Bauman nedávno poukázal na to, že rozklad obrazu života na kaleidoskop svěbytných epizod, které nelze poskládat logicky podle sledu příčin, rezonuje s postmoderní kulturou, která se podobá karnevalovému průvodu, má charakter hry [Bauman 1993]. Tento ústup od vážnosti neznamená, že se v postmoderní době likvidují mechanismy represe, které vytvořila doba moderní. Pro postmoderní dobu je příznačné, že jsou sofistikované mechanismy represe decentralizovány a kanalizovány do oblasti soukromí. Výsledkem je individualizace a stylizace života jednotlivých aktérů.

Masmediální charakter společnosti, ve které přestávají být relevantní rozumářské předsudky modernistických projekcí, umožňuje řadu výše uvedených stylizací legitimovat, což ne vždy zapadá do dosud platného normativního řádu. Tato situace vykonává zvýšený tlak na vnímavost jednotlivých sociálních aktérů, kteří jsou připraveni o přirozené orientační body svých předchůdců vybavených identitou příslušnosti ke třídě, národu, lidu nebo alespoň profesní asociaci. Normativně funkční orientace nezmizela úplně, sociálně podmíněná solidarita je citelná, právě tak jako stále působí strukturálně podmíněné vzorce chování. Změnila se ovšem intenzita a trvalost těchto vlivů na situaci a jednání jednotlivých aktérů. Čím více je tato situace vnímána a uvědomována, tím pružnější a nejednoznačnější se stává normativní pouto, jež doposud sloužilo jako ideální pojivo mezi jednotlivými částmi společnosti. Na sociální aktéry klade takto definovaná postmoderní situace zvýšené nároky, nutí je totiž nově vymezovat, co je přijatelné a co nikoli.

Sociologie by měla na uvedené změny reagovat tím, že prokáže schopnost nové trendy a podoby sociálního života definovat a vysvětlit, nikoliv tím, že jim z hlediska normativistické sociální konstrukce vykáže pozitivní nebo negativní hodnotu. Postmoderní situace neznamená, že přestaly platit sociální normy, společenské závazky, že se rozplynul předmět sociologie a tím nastává potřeba sociologie nové, která je na předcházejících poznatcích a výzkumech naprosto nezávislá. Soudobou „nepřehlednost“, která se vyznačuje normativní nejednoznačností, pluralitou a konfliktností strategií jednotlivých sociálních skupin, kultur, tříd, vrstev i jedinců (uvnitř i vně těchto strategií), nelze pochopit bez podrobnější analýzy vztahu mezi charakterem fungování represivních institucí (včetně jeho patologických projevů) a normativními systémy, které se v rámci sociálně vědního diskursu mnohdy spoluvytvářely nebo alespoň legitimovaly. Zygmunt Bauman ukazuje v této souvislosti na možnosti, které skýtá schützovská fenomenologie a Garfinkelova etnometodologie [Bauman 1992]. Interpretativní sociologie disponuje totiž nástroji, kterými se neprosazuje nadřazenost jedné kvaziglobální kultury, ale porozumění mezi různými kulturami.

Ukazuje se, že není řešením převzít modernistickou logiku výkladu sociální reality, protože ta byla přítomna i při exkluzi jedněch druhými, ať už v podobě fyzické likvidace nebo na sublimované úrovni, jako je např. sociálně vědní diskurs. Vztah mezi normou a jejím protikladem, deviací nebo anomii, musí být interpretován velmi volně, ovšem s vědomím úskalí, které tento krok přinese. Ve vyhroceném případě by se totiž

mohlo jednat o zdůvodňování a ospravedlňování násilí, nezodpovědnosti, cynismu, zkratkovitých reakcí a nevypočitatelnosti asertivní agresivity.

Hans Joas v souvislosti s diskusemi o postmoderní společnosti varoval před praktickým znovuoživením tzv. filozofie života, která v Německu připomíná nacionální socialismus [Joas 1990]. Ambivalence mezi racionalitou pozdně kapitalistické společnosti, která se v anonymizovaném velkoměstském prostředí projevuje jako účelová kalkulace, a normativitou předpokládající respektování jistých pravidel, vyžaduje určitou míru kreativity. Její povaha je pro Joase jádrem problému. Hrozí nebezpečí, že ona kreativita bude díky dynamice pozdně kapitalistické společnosti vytržena z kontextu sociální praxe, která je ve skutečnosti výsledkem historického vývoje. Tak hrozí praktické znovuoživení filozofie života s radikalizací individualistické perspektivy, ve které se předpokládá podmiňování forem jednání výlučně na podkladě momentální souhry sil. Řešení těchto rozporů hledá Joas ve filozofii pragmatismu, který se snaží neracionální, tj. neekonomické formy jednání vyložit pomocí pojmu participace, která je vykládána jako integrovaná kreativita. Pohrdání touto teoretickou optikou může podle Joase vést až k legitimaci násilí, „jupizaci“ společnosti, která se vyznačuje nezdůvodnitelnou touhou po nových zkušenostech, bezuzdným nasazením všech možných prostředků k dosažení úspěchu a jeho adorace. Individuální sebestylizace a sebezprosažení neberou ohled na společnost a její hodnoty, což je nebezpečné a škodlivé zároveň. I kdyby však výstřední praktiky mladých velkoměstských profesionálů společnosti přinášely tolik násilí a rozkladu, jak se obává Joas, zůstává otázkou, zda vysvětlení tohoto fenoménu spolehlivě najdeme v analýze teoretických protikladů filozofie života a amerického pragmatismu.

Zdá se, že tato argumentace, tento způsob výhrad a obavy tohoto ražení vyplývají spíše z idealizovaného předpokladu, že je moderní společnost sama o sobě funkčním a ve své podstatě zaručeně spravedlivým mechanismem. A že život ztrpčují pouze nadosobní anomické neduhy nebo konkrétně vytipovatelní nepřátelé otevřené společnosti nebo sociálního pokroku. V takovém případě by ovšem stačilo tyto síly definovat, odhalit a najít nejschůdnější cestu jejich pacifikace tak, aby se zajistil pro všechny přijatelný zdravý život.

Ambivalence moderních represivních institucí

V perfektně fungující psychiatrické léčebně může být konec konců diagnostikován jako společnosti nebezpečné individuum i lékař, který ji zakládal a určoval pravidla jejího života vně i uvnitř ní. Normální se totiž může vždy zvrátit v deviantní, nerozumní mohou ovládat rozumné a všichni mohou být vystaveni tlaku institucí, které původně založili, aby si usnadnili život. Americký psychiatr Thomas S. Szasz i v rámci americké společnosti, která platí tradičně za zaručeně demokratickou, upozornil na to, že lidé jsou často zavřeni do psychiatrických léčeben ne proto, že by byli nebezpeční nebo duševně nemocní, ale proto, že jsou obětními beránky [Szasz 1983: 239]. Klinická praxe tak není pouhou odbornou záležitostí, ale nástrojem propagandy, ideologické rétoriky a disciplinace občanů státem. Je otázkou kulturního klimatu toho kterého období, právě tak jako odpovědnosti psychiatrů, zda-li bude převažovat ideologie individualismu nebo kolektivismu, ochrana občana před státem nebo státu před občanem.

Zajímavé jsou v této souvislosti také postřehy Michela Foucaulta, ke kterým dospěl při analýze fungování vězeňství [Foucault 1976]. Výsledkem internace jistých sociálních vrstev není redukce zločinnosti, ale produkce specifické delikvence, která je

politicky a ekonomicky pro daný systém méně nebezpečná, než jeho možné zpochybnění způsobené eventuální absencí mocenských manipulací. Produkce delikvence nepůsobí ovšem jako sofistikovaná strategie vládnoucí politické třídy nebo nějakého centralizovaného subjektu panství, ale je projevem neosobní moci vězeňské instituce, která se reprodukuje vytvářením a obnovováním objektů své manipulace. Moc je reprezentována, aniž by se muselo neustále válčit, jak tomu bylo v tradičních společnostech. Marginalizace celých sociálních skupin vede k rozpuštění subjektu v diskursu, který je ve Foucaultově optice prostorem boje o moc. Michel Foucault hovoří o mikrofyzičce moci, která se individualizuje v tom smyslu, že není, vzdor původní představě, udržitelná v jednom centru a neslouží jednomu, jakkoli definovanému subjektu. Normalizační a disciplinační mechanismy jsou v moderní společnosti všudypřítomné, někdy sotva postřehnutelné a pronikají do nejzazších skulin sociálních vztahů. Je nábílední, že projev moci musí respektovat heterogenitu jednotlivých sfér života, právníká pravidla nejsou pak dedukovatelná z nějakého logicky nadřazeného pojmu, jakým je např. suverenita [Foucault 1977]. Skutečnost, že Foucault upozorňoval na to, že moc působí mimo instituce a zároveň její normalizační vliv analyzoval na jejich příkladu, právě tak jako možnost interpretovat jeho závěry o působení moci v moderní společnosti z několika možných úhlů pohledu jen dokládá komplikovanost, ambivalentnost a otevřenost uvažovaného problému.

Jean Francois Lyotard upozornil jako filozof na to, že se člověk vzhledem k zákonu rodí již viněn, neboť zákon je nevymazatelným předpisem, jenž si žádá své znovuoživování trestáním, kterým zmiňovaný zákon nabývá tělesného rozměru [Lyotard 1990]. Vina je pak vždy zpochybnitelná, právě tak jako spor mezi tělem a zákonem nemůže být právníkou disputací. Trestání je nutnou funkční operací zákona, nikoli uskutečněním spravedlnosti. Trestajícímu stroji zákonů lze postavit jen politiku, která jej bude schopna esteticky zošklivit, a tak jej nahradit velkým tématem lidských práv.

Tuto aktuální filozofickou argumentaci lze doplnit starším postřehem Maxe Webera o roli přirozeného práva v moderní společnosti [Weber 1964]. Toto právo, zbavené svých transcendentních kvalit, sehrávalo revoluční úlohu při formulaci požadavku rovnosti, která je v novověku chápána jako výdobytek měšťanských revolucí. Rovnost tak jako ryze morální kvalita však také sloužila spuštění a fungování byrokratického aparátu. Problémem však je, že formální rovnost nemůže garantovat rovnost materiální. Aplikace právních norem musí být specializovaná a diferencovaná, a i přesto se nelze vyhnout čistě věcnému, neosobnímu a odcizujícímu charakteru spravování. Vztahy mezi materiálně nerovnými však nelze při nejlepší vůli beze zbytku podříditi logice neosobní správy. Tato skutečnost vede ke zpochybnění a krizi ideového přirozeněprávního konstruktů, neboť mocenské transformace ho neposlouchají. To se konkrétně ukázalo být problémem v předhitlerovském Německu, jak se dovídáme ze studií G. A. di Marca [di Marco 1979].

Omezená úloha sociologie v postmoderní situaci

Úkolem společenských věd v takto reflektované situaci je přistupovat ke svému předmětu diferencovaněji než doposud. Právě vzhledem k nevypočitatelnosti represivních institucí a tomu, že právě ony mohou za určitých okolností spouštět sociální patologii ve velkém, nevystačíme s jednotnou sociologickou „nosologií“ nežádoucích jevů. Svět institucí je těžko propojitelný s individuální perspektivou aktéra, skupinové normy jsou zpravidla rezistentnější, než si připouštějí ti, kteří je hodlají z vyššího zájmu negovat. Většinou se

děje něco jiného, než se běžně předpokládá, takže je sociální norma jen relativním a orientačním pojmem. Jednotné, závazné a nezvratitelné závazné rámce jednání ztrácejí v diferencovaném přístupu k sociální skutečnosti jasné kontury, což by se už předem nemělo chápat jako výraz mravní slabosti a epistemologické nedostatečnosti, ale jako přednost. Realismus vůči nevypočitatelnosti nezamyšlených důsledků sociálního jednání a totalitárnímu charakteru represivních institucí nemusí nutně představovat rezignaci na status quo a fatální, negativní vizi budoucnosti. Máme zde co do činění spíše se situační výzvou revidovat vlastní myšlenkové stereotypy.

Moderní společnost dospěla do své pozdní fáze, je poučena neproveditelností smělých emancipačních projektů a tak reaguje citlivěji na některé podněty, právě tak jako některé její hodnoty ztrácejí původní význam. Sociologie se musela nenávratně rozloučit s rolí pozitivistické královny věd i s představou, že je možné definovat normativní systémy a odhalit tajemství toho, jak společnost funguje ve svém celku. Jemnější definování situace vztahu institucí a sociálních aktérů vyžaduje kombinaci doposud odlišených přístupů a metod. Sociologie normativních systémů by se v postmoderní optice měla soustředit na možnosti, jak vyložit vztah mezi individuální strategií aktérů a závaznými normami jednání, nikoli na aprioristickou konstrukci žádoucích společenských poměrů. Velký význam zde hraje to, jak jsou reálně aplikována a prožívána konkrétní interpretační schémata. Individualizovaná dimenze sociálního jednání neumožňuje při analýze fungování represivních institucí nadosobního charakteru zůstat v poloze výčtu jejich sociální užitečnosti nebo abstraktně kritické distance bez deskripce toho, jak se v konkrétní podobě projevují, jsou zakoušeny atp.

Dynamika různých možností pohledu předpokládá vedle teoreticko interpretačního výkonu i permanetní evidenci. Sociologie tohoto ražení moralizuje o to méně, o co více se snaží popsat, jak se uplatňují morálka, normativní systémy, represivní instituce a individuální i kolektivní strategie ve vzájemných stycích, které vytvářejí přirozené konfliktní zóny. Uznání jejich svébytnosti nezaručí sice postup teoretické i praktické manipulace s odchylkami od platného řádu, který by byl zbaven všech úskalí a nebezpečí. Mohlo by však znamenat jistý krok k hlubšímu pochopení sociální reality, ve které žijeme a kterou jsme zkonstruovali jen zčásti.

VLADIMÍR MÜLLER vystudoval sociologii na univerzitě v Brně. V letech 1987-1990 působil v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, kde se zabýval problematikou soudobě západní sociologie a sociologie politiky. Nyní přednáší na katedře sociologie FF UK v Praze o soudobě světové sociologii.

Literatura

- Arendt, H. 1986. *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. München: Piper.
- Bauman, Z. 1989. *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Z. 1992. *The Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman, Z. 1993. „Ponowoczesne wzory.“ *Studia Sociologiczne*, nr 2 (129): 7-31.
- Bendix, R. 1956. *Herrschaft und Industriearbeit*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Durkheim, E. 1902. *De la division du travail sociale*. Paris: Félix Alcan.
- Foucault, M. 1976. *Sorvegliare e punire*. Torino: Einaudi.
- Foucault, M. 1977. *Microfisica del potere*. Torino: Einaudi.
- Giesen, B. 1991. *Die Entdinglichung des Sozialen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Habermas, J. 1965. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Berlin: Luchterhand.
- Joas, H. 1990. „Partizipazion, Yuppisierung, Gewalt-Über Kreativität heute.“ S. 205-211 in *Die Modernisierung der modernen Gesellschaften*, hrsg. von W. Zapf. Frankfurt am Main: Campus.
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Liotard, J. 1991. „Die Vortschrift.“ In *Ästhetik im Widerstreit Interventionen zum Werk von Jean Francois Lyotard*, von W. Welsch. Weinheim: Berg.
- Mannheim, K. 1992. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Marco, G. A. di 1979. *Max Weber e la Costituzione tedesca del 1919: scienza, politica, filosofia della storia*. Napoli: Guida Editori.
- Szazs, T. 1983. *Ideology and Insanity*. New York: Marion Boyards.
- Touraine, A. 1984. *Retoure de l'Acteure*. Paris: Fayard.
- Weber, M. 1964. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Berlin: Kiepenheuer Witsch.

Summary

The origin of modern society used to be / is linked to the creation of a new and specific form of morality, and was consonant with logical functions operating in the rational division of labour. Both in general social discourse and in the particular, specialised science which is sociology, reality, which did not imitate this contrived projection of mutually practical agencies, was conceived of as an anomie, a deviance, a social pathology. As a relatively modern science, sociology constituted an important part of social scientific discourse, playing an important role in the creation of these ideas. The development of modern European societies has been full of controversies regulated by instruments of technical manipulation, bureaucracy and the distortion of human relations. The former claim of modern society to include all members of the human community within itself evolved into the exclusion of many. A certain scepticism is necessary when considering the unique, positive character of the universal social norm. The totalitarian movements cannot simply be dismissed as pure deviations from modern rationality and morality. Sociology should therefore reflect these ambivalences by interpreting them as a weakness in its own epistemological instruments or as an abhorrent situation in which civilisation finds itself. It should accept this situation as a mode of reflecting upon dangers which are arguably the consequences of rigid rational practice. There is much in common here with the concept of post-modernism (Bauman, Touraine). Sociology should approach its subject with greater differentiation than in previous research. The pluralism and heterogeneity of social spheres are the slogan and the basis of the social sciences and social actors alike. It may prevent the machinery of exclusion being set in motion and contribute to a more pertinent interpretation of the life of men and women in contemporary society.

Násilí jako problém identity?

UWE EWALD^{*)}

Kriminologische Forschungsstelle Berlin
am Kriminalwissenschaftlichen Institut der Humboldt-Universität

Violence - an Identity Problem?

Abstract: After the breakdown of the political systems in Eastern and Central Europe violence appears as a specific reaction (consequence) to social problems/conflicts. Economic problems, political instability, and social insecurity, accompanied by a loss of societal and individual perspectives are related to the phenomena of violence. As empirical research (New Democracies Barometer 1991, 1992) shows and our findings (criminological studies in the New Federal States and in Berlin (East), Budapest, Bucharest, Moscow, St. Petersburg, Prague, Sofia, Warsaw) corroborate, personal acts of violence can be understood as an individual attempt to regain lost control of reality. Comparisons among the former state socialist countries show the influence of several factors in this relationship between individual control of reality and violence, on the one hand, and the definition and social control of violence on the other.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 157-165)

Úvod: Kriminologický diskurs a proces transformace

V současných kriminologických diskusích (například na 11. mezinárodním kriminologickém kongresu v Budapešti v říjnu 1993) se již objevují první pokusy zabývat se zločinností a její kontrolou v transformujících se společnostech. Sám pojem *společnost v přechodu* (transitional) používám k označení radikální změny z dříve autoritářské k moderní společnosti: platí například i pro státy jako Španělsko či Portugalsko, ale zvláště pak pro země dřívějšího východního bloku. Přesto podle mého soudu v této oblasti stále převládá tradiční chápání kriminality, a to právě v podobě zjednodušené aplikace hledisek a zkušeností západního světa na komplexní procesy v radikálně se měnících společnostech.

Hlavní proud kriminologického myšlení se soustřeďuje na tradiční témata, jako jsou diskriminace, postoje ke kriminalitě, zvláště obava ze zločinnosti a postoje k organizacím zajišťujícím kontrolu a sankce. Tento přístup pak přirozeně *bere v úvahu* i všechny důležité problémy transformujících se společností z perspektivy západního myšlení. Uvedená hlediska jsou však leckdy až příliš úzce spjata s univerzalistickým modelem moderní společnosti a nemohou postihnout specifika vnitřních procesů na Východě (jejich „vnitřní logiku“) ani význam těchto procesů pro samotné západní země.

^{*)} Článek vychází z přednášky prezentované na pravidelném shromáždění ASC ve Phoenixu, Arizona, 27.-30. října 1993. Odkrývá některé hypotézy a přibližuje obecnější teoretický rámec mezinárodního srovnávacího výzkumu kriminologické situace v postkomunistických metropolích.

^{**)} Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Uwe Ewald, Magdalenenstr. 17-19 Hs. 4, 10365 Berlin, tel. (+30) 55 11 52 31, fax (+30) 281 96 67.

Pozornost proto zasluhují i jiné hlasy snažící se rozvinout komplexnější přístup na základě idejí modernizace a civilizace. Například van Dijk na 10. mezinárodním kriminologickém kongresu v Hamburku v roce 1988 přednesl příspěvek „Civilizovaná společnost, nebo represivní stát?“ a popsal alternativy trestních sankcí v průběhu civilizace jako výsledek jistého - mohli bychom říci jednostranného - pohledu na kriminalitu jako na hrozbu. Nils Christie uvažuje o podobné myšlence ve své knize *Kontrola kriminality jako zvláštní odvětví* [Christie 1993]. Hans-Günter Heiland a Louise Shelleyová se zabývají kriminalitou a její kontrolou ve srovnávací perspektivě v kontextu civilizace a modernizace [Heiland and Shelley 1992].

Fritz Sack na 11. mezinárodním kongresu v Budapešti rozvinul kritický pohled na teoretické a metodologické perspektivy kriminologie, která vyžaduje univerzální pohled z celosvětové perspektivy, zahrnující tedy jak tranzitující společnosti, tak zdánlivě stabilní západní svět. Pro dokreslení této myšlenky budu citovat Sacka, který řekl v souvislosti s kriminalitou mocných (je to ale použitelné pro všechny druhy kriminality): „Dovolím si nabídnout několik příkladů: Somálsko, Jugoslávie, Irák, Írán, Brazílie, Jižní Afrika, Čína - tento seznam by mohl pokračovat - ale kde by měl skončit? Jak zjistíte, vypálil jsem na domy všech svých sousedů, jen ne - jelikož pocházím z jedné ze zemí, které jsou známy jako demokratické a kapitalistické společnosti - na svůj vlastní. To mi skutečně připadá jako rozhodující zkouška v mém problému: máme do tohoto seznamu zahrnout také takové země (nebo přinejmenším některé z nich), jež bych já nejraději nazval zeměmi reálného kapitalismu?“ [Sack 1993: 7].

Nemáme zde dostatek prostoru pro delší diskusi na dané téma. Konstatuji jen, že jsou k dispozici dva velice rozdílné pohledy na chápání a analýzu kriminologických otázek v měnících se společnostech: první koncepce používá model dnešních rozvinutých západních společností jako základ hledání kritérií pro analýzu bývalého východního bloku. Model západní společnosti je přijímán jako skutečný cíl přeměny. Druhý pohled se pokouší porozumět kriminalitě a kontrole v obecnějším kontextu civilizace, přivádí ke kritériím a hodnotám, jež nelze ztotožnit pouze s existujícími západními společnostmi, ale s takovými procesy historického vývoje lidstva, jaké představuje modernizace a civilizace. Spolu s Heilandem a Shelleyovou bychom mohli říci: „Obor se všeobecně soustředil raději na studie kriminality menších rozměrů než na historické a multikulturní analýzy, jež jsou nezbytné pro konstrukci a aplikaci teorie.“ [Heiland and Shelley 1992: 2]

Pokusím se proto o předběžnou interpretaci projevů individuálního násilí v zemích bývalého východního bloku v rámci konceptu modernizace. Své argumenty jsem uspořádal do dvou kroků: nejdříve bude popsána struktura a tendence individuálních projevů násilí na základě analýzy prvních výsledků empirických studií v Budapešti, Východním Berlíně, Bukurešti a Praze. Potom se budeme zabývat zhroucením státního socialismu, snahou o modernizaci a vznikem nových národních a individuálních identit jakožto východiskem pro interpretaci individuálního násilí.

1. Struktura a tendence individuálních projevů násilí - první výsledky zkoumání situace v postkomunistických metropolích

Dříve nežli budeme hodnotit výskyt a reflexi násilí v zemích bývalého východního bloku, měli bychom bilancovat, co o daných jevech doopravdy víme. Předně: situace je všeobecně chápána jakožto dramatická, ne-li katastrofická. Toto hodnocení je dokonce sdíleno společenskovědními odborníky, jak jsme se nedávno přesvědčili během výzkumu

v Československu, Polsku, Rumunsku, Bulharsku a Maďarsku. Kriminologové často pro potvrzení výrazného nárůstu kriminality používají statistiky oznámených zločinů. Situace pak samozřejmě vypadá nejvýznamnější v případě individuálních projevů násilí (a ještě více v případě etnických konfliktů a občanských válek, kterými se zde však nebudeme zabývat). Abychom však lépe porozuměli sociálním dimenzím individuálního násilí v procesu přeměny, musíme také vidět rozdíly a změny struktury násilí.

První výsledky srovnávacího výzkumu obětí ukazují, že je výrazná změna stupně a struktury násilí. Přesto se neztotožňují s většinou výroků o vývoji kriminality v bývalém východním bloku a obecně bych netvrdil, že jde o katastrofický vzrůst. Je samozřejmé, že vzrůst míry výskytu o 200 až 300 procent může na první pohled vypadat jako „dramatická“ událost. Musíme se ale ptát na hodnotová kritéria, sloužící k vymezování kriminálních problémů a zahrnovaných do politické diskuse, jak to ostatně dosvědčují politické debaty v dnešním Německu.

Zde můžeme připomenout alespoň některé aspekty: předně si musíme být vědomi opravdu radikálních sociálních změn, které se nedají změřit v dimenzi 200 nebo 300 %, například vlivu stoupající nezaměstnanosti na strukturu a životní styl rodiny. Navíc se změnily všechny okolnosti, které jsou obvykle důležité k vysvětlení buď růstu, nebo poklesu kriminality, jako struktura příležitostí, nedostatek formální a neformální kontroly atd. Celkově jsou změny v násilí vážné, ale nazývat je dramatickými by znamenalo nadhodnocení problému kriminality v kontextu sociálních problémů procesu přeměny. Samozřejmě zní značně dramaticky, když slyšíme o růstu úmyslného ničení automobilů ve Východním Berlíně z 3,2 na 21,1 %, jenže výrazně vzrostl i počet aut, což dokumentuje větší příležitost pro páchaní této trestné činnosti: v roce 1988 to bylo přes 3 700 000 a v roce 1991 již 6 300 000 aut [*Statistisches*: 340]. Připouštím, že tento příklad může být zpochybněn jako typický z hlediska rozmachu násilného jednání. Pokud však jde o zločiny jako přepadení nebo loupež, tam zaznamenáváme sice znatelný, ovšem zase ne tak velký vzrůst.

Komparativní výzkum, jehož první výsledky přinášíme, byl proveden od března do července 1993 ve čtyřech zmíněných městech. V každém městě bylo dotázáno okolo 500 lidí nad 16 let.

V této předběžné fázi zpracování výsledků našeho výzkumu je složité interpretovat tyto změny ve vztahu k procesu transformace. Každopádně lze vidět jistý vývoj násilí, který je možno vztáhnout k makrostrukturálním změnám v průběhu transformace. Lze načrtnout tři předběžné závěry:

(1) Ve všech čtyřech městech nastal výrazný vzrůst kriminality. Tabulka 1 ukazuje tento nárůst u všech sledovaných zločinů.¹ Nejvýznamnější zvýšení můžeme vidět u úmysl-

¹) Míra výskytu úmyslných škod na motorových vozidlech se vztahuje pouze na vlastníky aut; data o sexuální kriminalitě se zase vztahují jen na ženy.

	Berlín	Budapešť	Bukurešť	Praha
Muži	222	228	215	233
Ženy	250	272	285	251
Vlastníci aut	342	314	186	353

Definice „zhroucení“ rozlišující mezi „před“ a „po“ byla použita našimi kolegy, kteří se podíleli na projektu. Navzdory všem rozdílům historických událostí byla vybrána doba od roku 1989 do

ného poškození motorového vozidla, vyhrožování, krádeže kabelky, napadení beze zbraně a sexuálního obtěžování. Všechny násilné zločiny jako celek ukazují obecnou závažnost a rozdíly mezi městy zřetelněji. Tabulka 2 poskytuje zajímavý obraz.² Největší změna (ukázána v relativních číslech) nastala ve Východním Berlíně. Výskyt násilných zločinů je po převratu 3,3krát vyšší než před ním. Nejnížší relativní vzrůst vidíme v Bukurešti. Zde je výskyt po revoluci 1,9krát vyšší než dříve. Budapešť se vzrůstem 2,4násobným a Praha s 2,7násobným jsou mezi nimi.

Tabulka 1. Násilí ve Východním Berlíně, Budapešti, Bukurešti a Praze před (p) a po (a) převratu

Zločini	Vých. Berlín (n = 473)		Budapešť (n = 500)		Bukurešť (n = 500)		Praha (n = 484)	
	p	a	p	a	p	a	p	a
Úmyslné poškození auta	3,2	21,1	2,6	9,6	4,8	15,6	2,6	7,7
Loupež	1,1	1,5	1,2	3,2	4,0	8,0	0,8	1,9
Krádež kabelky	0,6	5,1	1,4	5,8	2,6	6,0	1,4	3,3
Napadení bez zbraně	3,4	5,1	2,6	6,0	2,8	3,8	1,4	3,3
Ozbrojené napadení	0,2	2,1	0,2	2,4	0,4	1,6	0,6	2,1
Vyhrožování	3,0	10,8	3,0	8,0	5,0	10,0	2,7	7,4
Sexuální obtěžování	6,4	11,6	6,3	11,0	6,0	10,2	6,8	11,2
Sexuální napadení, znásilnění	1,6	2,4	2,2	1,8	0,7	1,8	0,4	1,8

Tabulka 2. Srovnání relativního růstu násilí, nemovitostní kriminality a sexuální kriminality

Skupiny zločinů	Vých. Berlín		Budapešť		Bukurešť		Praha	
	p	a	p	a	p	a	p	a
<i>Násilné trestné činy</i>								
míra výskytu	8,9	29,4	9,2	22,4	12,4	22,4	7,6	20,2
růst (%)	100,0	331,0	100,0	243,5	100,0	180,7	100,0	264,9
vzrůst na ...násobek		3,3		2,4		1,9		2,7
<i>Sexuální trestné činy</i>								
míra výskytu	3,8	6,1	4,2	6,8	3,6	6,0	3,5	6,2
vzrůst (%)	100,0	161,1	100,0	161,9	100,0	166,7	100,0	176,5
vzrůst na ...násobek		1,6		1,6		1,7		1,8
<i>Majetkové trestné činy</i>								
míra výskytu	17,1	37,6	20,2	41,4	20,4	27,4	21,7	42,4
vzrůst (%)	100,0	219,9	100,0	205,0	100,0	134,3	100,0	195,4
vzrůst na ...násobek		2,2		2,1		1,3		2,0

- (2) Kromě viditelného vzrůstu násilí jsou mezi těmito čtyřmi městy kontrasty a rozdíly: Výskyt se liší jak před, tak po převratu podle města a podle zločinu. Tabulka 2 ukazuje absolutní míry výskytu násilí v daných městech před změnami. Úroveň dosažená

roku 1990. Ačkoli jsou nějaké otevřené metodologické otázky (telescoping atd.), srovnáváme dvě tříletá období: před převratem = 1987, 1988, 1989 a po převratu = 1990, 1991, 1992.

²) Násilí: úmyslné poškození motorového vozidla, ozbrojené napadení, vyhrožování, loupež, krádež kabelky; majetková kriminalita: krádež auta, motorky, kola, vloupání, krádež, podvod.

v Praze, Východním Berlíně a Budapešti je celkem podobná (8,9; 9,2; 7,6) - mnohem vyšší je míra v Bukurešti (12,4). Situace po změnách vypadá obdobně: nyní je na vrcholu Berlín s 29,4 % a Budapešť (22,4), Bukurešť (22,4) a Praha (20,2) jsou na tom podobně.³

- (3) Tři roky po pádu, alespoň v případě Východního Německa (t.j. nových spolkových zemí včetně východního Berlína), je možno vidět relativní stabilizaci u všech tradičně zkoumaných zločinů, což se dá rovněž říci o násilí.⁴ Jak ukazuje tabulka 3, převládající hodnoty se nijak výrazně nemění, kromě snižující se sexuální kriminality.

Tabulka 3. Míry výskytu násilné zločinnosti v nových spolkových zemích Německa - srovnání 1991 až 1993

Zločiny	XI. 1989-IV./V. 1991		I. 1992-V./VI. 1993	
úmyslné poškození motorového vozidla	140	10,21	173	10,42
vloupání do domu	39	1,94	40	1,81
loupež	21	1,04	37	1,67
krádež kabelky	35	1,74	36	1,63
napadení beze zbraně	32	1,59	32	1,45
ozbrojené napadení	10	0,50	13	0,59
vyhrožování	100	4,97	103	4,66
sexuální obtěžování	89	8,71	46	3,84
sexuální napadení, znásilnění	7	0,68	10	0,58

K otázce výskytu aktů individuálního násilného jednání tedy můžeme shrnout:

1. Hned po pádu totalitního systému došlo ve všech městech k nárůstu individuální násilné trestné činnosti. Předpoklad, že to platí pro tyto země jako celek, je zřejmě - jak ukazují aktuální výzkumy v Německu - nepřijatelnější. Pokud jde o procesy přechodu k demokracii, je otázkou, zda obecné faktory této přeměny působí jako *příčiny* tohoto růstu.
2. Rozdíly ve vývoji násilí lze zjistit ve změně struktury a relativních ukazatelů růstu. Pravděpodobný je vývoj ve dvou směrech: Za prvé existují města, ve kterých zločiny charakterizované agresivitou a brutalitou proti jednotlivcům nabyly na významu více než v jiných městech; a za druhé, míra vzrůstu v některých městech je výrazně větší než v jiných. Otázkou je, zda se v těchto zemích procesy transformace natolik liší, že by to mohlo vysvětlovat zmíněný rozdílný růst násilí.
3. Pokud vznikly ve všech zkoumaných zemích (jak se ukazuje v případě nových spolkových zemí) nové struktury a stupně násilí, lze se tázat, zda to můžeme přisoudit jistému stupni reorganizace směrem k moderní společnosti.

³) Všechny rozdíly ve vzrůstu jsou výrazné na 5 % hladině, McNemarův test pro nezávislé výběry.

⁴) V tabulce 3 jsou použita data z výzkumu podporovaného DFG (Německá výzkumná společnost) a provedeného společně kriminology z Berlína, Hamburku a Tübingen.

2. Zhroutení státního socialismu, snahy o modernizaci a hledání nové národní a individuální identity

2.1. Selektivní modernizace versus univerzální potřeba individuální participace

Úvodem této části připomeneme stanovisko J. Habermase: „Koncept modernizace se vztahuje k souboru kumulativních a nepravidelně rozšířených procesů, k utváření kapitálu a mobilizace zdrojů; rozvoji produktivních sil a zvýšení pracovní produktivity; prosazení autority centrální síly a rozvoji národních identit; rozšíření práv politické participace, městskému životnímu stylu, formálnímu vzdělání; zesvětštění hodnot a standardů atd.“ [Habermas 1988: 10]

Abych mohl rozvinout výše naznačenou myšlenku o násilí jako problému identity v měnících se, tj. modernizujících se společnostech, zmíním se alespoň o dvou otázkách. Především jde o existenci protikladu mezi selektivní podstatou modernizace v zemích bývalého východního bloku a univerzální, všeobecně platnou potřebou individuální participace a přístupu k materiálním, politickým a kulturním zdrojům ve společnosti. Socializace jedinců v bývalých socialistických státech probíhala v poměrně homogenních sociálních podmínkách a pod vlivem ideologie rovnosti. Jejich zkušenosti byly rozdílné, ne-li opačné, ale hodnota rovnosti a orientace na celkovou participaci vedla ke shodné motivaci zbavit se autoritářského systému.

Během prvního období po pádu totality byla víra v nový stupeň svobody, rovnosti a participace silná, ale narazila na poznání nové, jiné sociální nerovnosti zvláště v materiálním a politickém smyslu. Řečeno výstižněji, nový stupeň participace a svobody byl pocítován jako opravdový pokrok, ale tento pocit celkově neodráží vysoký stupeň očekávání. Navíc větší část populace projevila zklamání a rezignaci při zjištění, že se sen o větší rovnosti automaticky nestal realitou. Tak se stal přechod k demokracii změnou ze situace menší participace a menší svobody s větší rovností k situaci větší svobody a participace, ale s dokonce menší rovností.

Chceme-li propojit tyto dva vývojové směry se vznikem nové národní a individuální identity, je nutné připomenout spolu s Heilandem a Shelleyovou [1992: 12], Offem [1993] a Zollem [1993: 163], že nejvyšší ústřední hodnoty modernizačních procesů, svoboda a participace, přicházející z minulosti jako opozice proti represím socialistického státu a nyní zdůrazňované novými politickými elitami jako příslib lepší budoucnosti, byly a jsou hlavním zdrojem orientace při hledání nové identity. Tento vyhraněný postoj či očekávání zároveň identifikuje nestejně možnosti jejich naplnění, a to částečně jako výsledek selektivní modernizace po převratu. *Selektivní modernizace* znamená, že bývalá totalitní společnost není modernizována jako celek, ale jen ve vybraných sférách, oblastech a sociálních vrstvách. Tak se ideály osvícenství, jako je právo a rovnost pro všechny občany, nejeví jen jako problematické, ale - uvažujeme-li pochopitelně o reflexích skutečnosti v rovině veřejného mínění - jako chybné ve svém základě. Ideál je použitelný jen pro část společnosti, ne pro všechny jednotlivce.

Tabulka 4 může tyto myšlenky jen ilustrovat, ne potvrdit ve statistickém smyslu.

Tabulka 4. Spokojenost s tím, „co si mohu dovolit“, v Berlíně, Budapešti, Bukurešti a Praze 1993 (řádková procenta)

	nevím	nespokojen	spokojen	N
Berlín	3,6	25,1	71,3	467
Budapešť	3,7	64,8	31,5	492
Bukurešť	7,4	32,0	60,7	488
Praha	3,1	44,8	52,1	482
Celkem	4,5	41,9	53,7	1929

Průměrný stupeň spokojenosti ve všech čtyřech městech reprezentuje 53,7 %. To by zřejmě bylo méně, než předpokládá model „třítřetinové společnosti“, ale „být nespokojen“ samozřejmě neznamená vyloučení z využívání společenských zdrojů. Využijme tuto možnost rozdělení lidí podle jejich sebeposuzujících postojů podrobněji: rozdíly mezi městy nejsou nezajímavé. Zatímco respondenti ve Východním Berlíně odpovídali nejvyšším stupněm spokojenosti (71,3 %),⁵ skoro dvě třetiny lidí žijících v Budapešti nejsou spokojeny. Překvapivě vyšší je procento spokojených lidí v Bukurešti (60,0 %) oproti Praze (52,1 %).

Přenesme ještě na okamžik pozornost z oblasti materiální do sféry politické participace. Vnímání vnějšího řízení (vnější determinace) a diskriminace ukazují postoje v oblasti individuální participace. Ve srovnání čtyř měst má Budapešť nejvyšší podíl lidí (42,5), kteří se cítí determinováni ostatními. Bukurešť následuje s 42,5 %, východní Berlín s 33,4 % a Praha s 27,8 %.

Tabulka 5. Vnější determinace: Vých. Berlín, Budapešť, Bukurešť a Praha 1993

	„cítí se řízení zvnějšku“		N
	ano	ne	
Berlín	33,4	66,6	458
Budapešť	42,5	57,5	485
Bukurešť	37,3	62,7	491
Praha	27,8	72,2	479
Celkem	35,3	64,7	1913

Rozdíly mezi čtyřmi městy, pokud jde o materiální stránky života a individuální možnosti kontrolování reality zachycené uvedenými proměnnými, mohou poskytnout pouze rámcový dojem vysoce diferencovaného a komplexního vztahu, ve kterém jsou nové identity „produkovány“. Poznatky z osobních výpovědí (self-report-study) v nových spolkových státech ukázaly korelace mezi pocitem externí determinace nebo diskriminace a otevřenosti k násilným akcím proti státním orgánům.

2.2 Konflikt potvrzující vzorec chování

Ve snaze připojit další stránku k pokusu interpretovat násilí v kontextu modernizace jako podstaty přeměny, již jsme svědky, se dostáváme se k poslednímu vztahu či aspektu. Jde

⁵) V nových spolkových zemích je tento stupeň v roce 1993 80,6 %. Podíl spokojených lidí v roce 1991 byl 65,1 %.

o konflikt potvrzující vzorec chování ve společnosti, která pracuje hlavně na principu kolektivní a individuální soutěže, a ne na základě spolupráce. Tento vzorec zahrnuje jak projevy konfliktního chování (individuální připravenost k deviaci), tak akceptování konfliktů, a dokonce i určité formy násilí. Naše výsledky potvrzují předpoklad, že zvláště ti, kdo se necítí bezpečně ve své sociální pozici, mají sklon silně akceptovat toto egoistické chování, dokonce proti ostatním jedincům. Jak ukazuje tabulka 7, chápání riskantního chování jako cesty k úspěchu je nepřímo úměrné postavení sociální vrstvy.

Tabulka 6. Souhlas/nesouhlas s označením „společnost ostrých loktů“ -
Východní Berlín, Budapešť, Bukurešť 1993 (řádková procenta)

Otázka: „Úspěšným není ve svém životě ten, kdo je lepší osobností, úspěšný je ten, kdo je zvláště nezodpovědný, lstivý a prohnáný.“

	nesouhlasím			souhlasím		
	-3	-2	-1	+1	+2	+3
Berlín	7	8	9	19	25	33
Budapešť	3	4	10	24	23	36
Bukurešť	5	7	4	11	30	44

Tabulka 7. Specifický souhlas podle vrstev s tím, že vychytralost je účinnější, než být dobrým člověkem, v Berlíně, Budapešti a Bukurešti 1993 (%)

	nižší/nížší- střední vrstva	střední vrstva	vyšší-střední/ vyšší vrstva
<i>Všechna města</i>			
souhlasí	86	80	74
zcela souhlasí	48	31	29
<i>Východní Berlín</i>			
souhlasí	79	76	58
zcela souhlasí	40	28	18
<i>Budapešť</i>			
souhlasí	91	80	82
zcela souhlasí	50	28	25
<i>Bukurešť</i>			
souhlasí	88	83	82
zcela souhlasí	57	37	39

3. Závěrečné poznámky

Prezentace těchto prvních výsledků našich výzkumů nemůže zatím vytvořit kompletní teoretickou základnu, ba ani plně prokázat vztah mezi proměnnými v bývalém východním bloku jako modernizačním procesem a individuálními akty násilí. Přesto doufám, že se mi podařilo alespoň v rovině deskripce a na ni navazujících hypotéz ukázat:

Za prvé, že interpretace násilí v referenčním rámci vzorců modernizace, které mohou být transponovány v individuální rovině do podoby „problému identity“, pokud jde o stupeň materiální, kulturní a politické participace, dává smysl.

Za druhé, že první empirické výsledky naší srovnávací studie ukazují (při vědomí všech obtíží metodologického rázu), že proces přeměn je velmi heterogenní, že odkrývá více rozdílů než podobností. Získané údaje vrhají co do rozsahu omezené, ale co do obsahu zajímavé světlo na tyto komplexní jevy výskytu a reflexe individuálního násilí, hledání a postupné krystalizace nové individuální a národní identity během období přeměn.

To budiž výzvou pro náš budoucí výzkum jak ve směru hledání a explanace specifických vztahů mezi jednotlivými jevy, tak ve směru všestrannějšího využití historického přístupu, který by přispěl k hlubší interpretaci kulturních diferencí.

Přeložila Pavla Kuchařová

UWE EWALD je vědeckým pracovníkem Kriminologického výzkumného střediska Kriminalistického ústavu Humboldtovy univerzity v Berlíně a koordinátorem několika mezinárodních výzkumů v oblasti kriminality a sociální deviace. Podílel se na přípravě některých mezinárodních sborníků a konferencí.

Literatura

- Christie, N. 1993. *Crime Control As Industry. Towards GULAGS, Western Style?* Oslo.
- Habermas, J. 1988. *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen.* Frankfurt am Main.
- Heiland, H.-G., L. I. Shelley 1992. „Civilization, Modernization and the Development of Crime and Control.“ In *Crime and Control in Comparative Perspectives*, ed. by H.-G. Heiland, L. I. Shelley and H. Katoh. New York.
- Offe, C. 1993. „Wohlstand, Nation, Republik. Aspekte des deutschen Sonderwegs vom Sozialismus zum Kapitalismus.“ In *Der Zusammenbruch der DDR. Soziologische Analysen*, hrsg. von H. Joas u. M. Kohli. Frankfurt am Main.
- Rose, R., C. Haerpfer 1992. *New Democracies between State and Market. A Baseline Report of Public Opinion.* Glasgow.
- Sack, F. 1993. *Conflicts and Convergences in Theoretical and Methodological Perspectives.* Paper presented at the 11th International Congress on Criminology, Budapest, August 22-27, 1993. Budapest.
- Statistisches Jahrbuch 1992 für die Bundesrepublik Deutschland.* 1992. Bonn: Statistisches Bundesamt.
- Zoll, R. 1993. *Alltagssolidarität und Individualismus. Zum soziokulturellen Wandel.* Frankfurt am Main.

Současný stav kriminality v České republice

ALENA MAREŠOVÁ
MIROSLAV SCHEINOST*

Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha

The Current State of Delinquency in the Czech Republic

Abstract: The article examines the state and development of delinquency in the Czech Republic, and is based upon data from police statistics and other sources during the three year period 1990-1993. It identifies changes in the structure of delinquency and its significant increase, which has only now started to slow down. The principle increase has been in the number of property crimes, but the number of successfully investigated crimes has declined. A considerable latency can be assumed upon the basis of an international comparative victimisation survey which was carried out in 1992. This survey found that every fourth citizen in the CSFR sample became the victim of one of the investigated crimes in 1991, while approximately only one third of crimes were reported to the police. The causes of the sharp increase in criminality after 1989 can be identified in the social consciousness and value system.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 167-178)

Zákon regresivních úspěchů:

„Loni to bylo lepší.“

A. Bloch: Murphyho zákon

Základními zdroji informací o kriminalitě v České republice jsou statistiky a analýzy trestně právních institucí: policie, státního zastupitelství a ministerstva spravedlnosti. Některé další instituce zpracovávají informace jen o určitých kategoriích pachatelů, např. ministerstvo práce a sociálních věcí o kriminalitě dětí a mladistvých, vězeňská služba o vězněných obviněných a odsouzených.

Obdobně jako v zahraničí, jsou i u nás nejčastěji zveřejňovány a analyticky zpracovávány statistiky policejní, které sice obsahují nejvíce informací jak o konkrétním trestném činu, tak i pachateli, ale bez bližšího vzhledu do způsobu jejich sběru a zpracování může jejich interpretace vést k zavádějícím závěrům. Tam, kde policejní statistiky uvádějí údaje o pachatelích, jsou to jen údaje o osobách podezřelých ze spáchání trestného činu, a to jen policií známých. V současné době to jsou údaje o výrazně menší části skutečných pachatelů trestných činů, jelikož objasněnost u policií evidované kriminality činila v roce 1993 32 %, tj. jen zhruba u třetiny evidovaných trestných činů byl znám pachatel a údaje o pachatelích zbývajících dvou třetin trestných činů jsou nedostupné.

Policie sbírá a zpracovává zvláště údaje o trestném činu (tj. o všech evidovaných trestných činech) a zvláště o známém pachateli (tj. konkrétní osobě stíhané pro podezření

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Alena Marešová, resp. PhDr. Miroslav Scheinost, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, náměstí Hrdinů 1300, 140 65 Praha 4.

ze spáchání trestného činu). Tam, kde není pachatel znám, je zhotoven a následně zpracováván jen formulář o trestném činu. To, zda osoby označené policií jako pachatelé trestných činů jsou skutečnými pachateli, rozhoduje až trestní soud.

Aktuální trendy

V roce 1993 zaevidovala Česká policie 398 505 trestných činů a stíhala a vyšetřovala 106 874 pachatelů. Počet evidovaných trestných činů se oproti roku 1992 zvýšil o zhruba 53 000 trestných činů a počet stíhaných pachatelů o asi 14 000. Tento nárůst je zhruba totožný s nárůstem v roce 1992 oproti roku 1991 (ten činil 52 000 u trestných činů a 11 000 u stíhaných pachatelů), což v porovnání s nárůstem počtu policií evidovaných (zjištěných) trestných činů v roce 1991 oproti roku 1990 (66 000) a v roce 1990 oproti roku 1989 (100 000) je statisticky prokazatelným zvolněním procesu kriminalizace naší společnosti. Nakolik je tento jev předzvěstí případné stabilizace úrovně kriminality lze zatím jen těžko odhadnout.

V České republice, stejně jako v ostatních postkomunistických zemích, období společenské přestavby doprovází nebývalý nárůst kriminality. Součástí všedního života našich občanů se stává obava o život a zdraví vlastní i svých blízkých a především o movitý majetek. Ve veřejném mínění je hodnocení roku 1990 spjato především s amnestií prezidenta republiky, jejímž následkem bylo jednorázově jen z vězení ČR propuštěno zhruba 13 000 delikventů a proti četným dalším bylo zastaveno trestní stíhání. V téže roce byl zaznamenán mimořádný nárůst počtu kriminálních trestných činů oproti předcházejícímu roku 1989, a to o 70 %. Vzájemné souvislosti mezi těmito jevy sice existují, ale další léta a srovnání s vývojem v jiných postkomunistických státech, kde se amnestie týkala jen menšího okruhu osob, prokázaly, že amnestie zdaleka nebyla tím základním a jediným spouštěcím mechanismem rozmachu kriminality v Čechách a na Moravě.

V roce 1990 došlo též k podstatným změnám v trestním zákonodárství. Některé skutkové podstaty trestných činů byly zrušeny a z trestního zákona vypuštěny (mimo četných změn v I. hlavě zvláštní části trestního zákona byl zrušen např. trestný čin přiznivnictví). Dále byl zrušen zákon o přečinech, které byly dříve zahrnovány do policejní kriminální statistiky. Jen menší část skutkových podstat přečinů se stala součástí trestných činů v novelizovaném trestním zákoně, tj. zůstala součástí kriminální statistiky.

Strmý růst počtu policií evidovaných trestných činů zahájený v roce 1990 dosud neustal, jen se v roce 1993 trochu zpomalil. Ve srovnání s rokem 1989, který je posledním rokem více než dvacetiletého období relativně stejné úrovně kriminality v ČR kolísající mezi 100 000 až 120 000 evidovaných trestných činů a přečinů ročně (průměrná objasněnost činila 84 % ze všech ročně evidovaných trestných činů), je počet kriminálních skutků v roce 1993 více než trojnásobný (v roce 1989 bylo policií evidováno 120 768 trestných činů a přečinů, v roce 1993 398 505 trestných činů s průměrnou objasněností 32 %). Nutno však podotknout, že v roce 1993 je počet objasněných trestných činů v ČR, v časové řadě posledních dvaceti let, nejvyšší.

Růst kriminality od roku 1990 je doprovázen jednak růstem tzv. latentní kriminality (tj. trestné činnosti nezjištěné, nebo z různých důvodů policií neohlášené), přičemž část kriminalistů na základě osobních zkušeností odhaduje její nárůst, ve stejném období, ve kterém došlo k nárůstu evidované kriminality, jako několikanásobný, jednak

růstem počtu věci (trestných činů), v nichž nebyl zjištěn pachatel, a trestní řízení muselo být z tohoto důvodu přerušeno.

V celé republice není pachatel znám u 82 % policií evidovaných krádeží. Mimo krádeže, policií označované jako „prosté“, je v roce 1993 nejnižší objasněnost (pod 20 %) u krádeží vloupáním, loupeží (cca 40 %), požárů a výbuchů. Naopak objasněnost ostatních trestných činů, především vražd a závažných násilných trestných činů, i když i zde dochází k poklesu objasněnosti, ve srovnání s mnohými evropskými státy zůstává stále dosti vysoká.

Z uvedeného vyplývá, že pokles objasněnosti je zapříčiněn především enormním růstem podílu majetkové kriminality na trestné činnosti, jejíž objasněnost i dříve patřila k nejnižším (vloupání do státních i soukromých objektů s menší škodou, krádeží na ulicích). V roce 1989 podíl majetkové trestné činnosti tvořil 49 % z celkového počtu policií evidovaných trestných činů s objasněností 60 %, v roce 1993 82 % s objasněností 21 %.

Další závažnou skutečností je fakt, že mezi známými pachateli (stíhanými policií pro majetkovou trestnou činnost), kteří vzhledem k nízké objasněnosti tvoří jen malou část skutečných pachatelů majetkové kriminality, stále roste počet tzv. prvopachatelů, tj. těch, kteří jsou policií jako pachatelé evidováni poprvé. Jedná se o osoby všech věkových kategorií, i když pochopitelně převažují mladé osoby.

Rok 1991 byl charakteristický klesajícím podílem mravnostní trestné činnosti. Do ní bohužel kriminální policie do roku 1990 zahrnovala i příživnictví (obvykle tak byla u žen maskována prostituce), které od 1. 7. 1990 již není trestné, avšak v minulých letech výrazně ovlivňovalo statistiku mravnostní kriminality. Avšak od roku 1991 skutečně klesá i počet policií evidovaných znásilnění a počet vyšetřovaných pohlavních zneužití zdaleka nedosahuje hranice před rokem 1989.

Při celkovém nárůstu počtu dopravních nehod došlo současně k poklesu počtu silničních dopravních nehod, které byly evidovány jako trestný čin, což si vysvětlujeme častým nesouhlasem poškozených se zahájením trestního stíhání osoby, která nehodu zavinila (srv. ustanovení § 163a trestního řádu platné od 1. 7. 1990).

Teprve od roku 1992 dochází u některých dalších trestných činů ke stagnaci nebo zpomalení růstu jejich počtu, nikoli však k návratu k původní úrovni (týká se to především některých dalších skutků mravnostní kriminality a některých násilných trestných činů včetně loupeží, které policie řadí mezi násilné trestné činy).

V roce 1993 pokračuje další nárůst počtu policií evidovaných trestných činů, opět zapříčiněný zvýšením počtu majetkových trestných činů, především krádeží (o cca 28 000 skutků z uváděného navýšení o 53 000 trestných činů) a krádeží vloupáním (o cca 8 600 skutků). U většiny trestných činů počet pachatelů bez záznamu v trestním rejstříku převyšuje počet pachatelů již dříve stíhaných (tzv. recidivistů). Pouze u krádeží vloupáním počet pachatelů označených policií jako recidivisté významně překračuje počet pachatelů z řad dříve netrestaných osob.

Z dalších druhů kriminality mírný nárůst pokračuje u násilné trestné činnosti jako celku (o cca 1 200 trestných činů), z ostatních druhů trestných činů to jsou především zpronevěry, požáry, silniční dopravní nehody, nedovolené ozbrojování, zanedbání povinné výživy. Nejvyšší nárůst mezi druhy kriminality rozlišovanými policií vykazuje mravnostní kriminalita (o 205 skutků). Počet evidovaných trestných činů tohoto druhu

v některých sledovaných územních celcích dokonce klesá. Např. v Praze došlo k mírnému poklesu trestných činů této kategorie (o 67 skutků).

Při analýze policejních údajů o majetkové trestné činnosti zjistíme, že mezi nejpočetnější trestné činy patří především krádeže věcí z aut, následují krádeže jízdních kol, krádeže aut, vloupání do chat, bytů, obchodů. Z ostatních druhů trestných činů stále přibývá počet vražd (včetně pokusů) a po období poklesu a stagnace se dostavil dlouho očekávaný a předvídaný výrazný nárůst hospodářské trestné činnosti. Skladba stíhaných trestných činů však naznačuje, že skutečný vzestup hospodářské kriminality je teprve před námi. Zatím policie eviduje v sektoru hospodářské kriminality, která činí jen 3 % z celkové kriminality, nejvíce trestných činů proti majetku (mj. podílnictví, podvody, zejména proti sociálnímu zabezpečení), trestné činy hospodářské (např. trestné činy proti hospodářské kázi, porušování předpisů o oběhu zboží ve styku s cizinou - pašování, neoprávněné podnikání, zkrácení daně, devizové delikty, poškozování spotřebitele). Z ostatních např. úplatkářství.

Dosud v policejní statistice postrádáme údaje o stíhání úvěrových podvodů, pojišťovacích podvodů, nekalé soutěže, hospodářské špionáže, podvodné inzerce, předstírání úpadku atd. Stále častěji se však setkáváme (zatím však spíše u vyšetřovatelů než v trestní statistice stíhaných známých pachatelů) s organizovaným zločinem včetně obchodu s drogami a zbraněmi, s nelegálně organizovanou prostitucí včetně obchodu se ženami, ale i mladistvými děvčaty a chlapci, a jejich vývozem do ciziny, nelegálním podnikáním v oblasti hazardních her, paděláním dokumentů, peněz, vydíráním, velkopašováním zboží, především ukradených aut atd. Značně se již rozrostlo vymáhání poplatků za „ochranu“ (tzv. racketing, „výpalné“). Rozrůstá se dětská prostituce, natáčení pornofilmů s dětmi apod.

Počty stíhaných trestných činů tohoto druhu jsou zatím nízké, odhadovaná latence je vysoká a výhled na její snížení pesimistický. Vzhledem k jejich závažnosti a očekávání jejich dalšího rozšiřování lze předpokládat, že se stanou vážným problémem zasahujícím i do ostatních oblastí společenského života.

Kriminální statistikou nezmapován zůstává většinou tranzitní zločin (který naše území využívá jen pro tranzit, příp. jako mezisklad zboží, např. kradených aut, starožitností apod., jehož cílová stanice - odbyt je v některém jiném s námi hraničícím nebo vzdálenějším státě a zločin - krádež, loupež - je páchán též mimo naše území). S tranzitním zločinem souvisí i tranzit drog, prostitutek, zbraní a výbušnin, různého strategického materiálu, utečenců atd.

Stále roste počet krádeží starožitných předmětů, znepokojuje trestná činnost policistů a především pracovníků bezpečnostních agentur, korupce, obrovské množství daňových úniků, přičemž některé jsou odhadovány na milióny korun, první příznaky prolínání kriminality a politiky.

Pachatelé trestných činů jsou převážně mladší muži. Podíl žen na současné kriminalitě není významný a trestná činnost žen je většinou hodnocena jako méně společensky nebezpečná, přičemž společenská nebezpečnost se měří především výši způsobené hmotné škody a mírou uplatnění fyzické agrese. V posledních letech činí podíl žen na policií evidované kriminalitě kolem 8 %.

Zvláštní pozornost si zasluhuje trestná činnost dětí a mladistvých (jako děti jsou v policejních statistikách uváděny osoby ve věku od 6 do 15 let a jako mladiství - v souladu se zákonem - osoby od 15 do 18 let). Děti však nejsou podle našeho trestního

zákona trestně odpovědné. Z analýzy trestné činnosti v roce 1993 vyplývá, že osoby ve věku do 30 let (tj. mladí lidé) tvoří 63 % všech známých pachatelů kriminálních činů. Z toho děti představují 7 % z počtu všech policií stíhaných a vyšetřovaných pachatelů a mladiství 11 %. Největší počet dětí byl stíhán v bývalých krajích Severomoravském, Severočeském a Jihomoravském. Důvody, proč mladí lidé tvoří tak velkou část mezi delikventy, bývají uváděny různé. Mimo známé poznatky, že fyzickou způsobilost u nich obvykle doprovází psychická nezralost, zde podstatnou roli hraje i motivace podmíněná v současnosti dosti rozšířenou hodnotovou orientací na spotřební způsob života.

Známi pachatelé trestných činů jsou pro potřeby analýzy kriminality rozdělováni nejen podle pohlaví a věku, ale i podle jiných kritérií jako např. podle národnosti, státní příslušnosti, předchozí trestné činnosti atd. Je diskutováno vyčlenění Romů mezi pachatele. Např. jejich zastoupení v minulých letech mezi stíhanými a vyšetřovanými pachatele - recidivisty činilo celkem 40 %. Jejich současné zastoupení mezi známými kriminálními pachatele však nelze porovnat s jejich zastoupením v české populaci, protože jednotlivé odhady jejich počtu se navzájem významně liší. Kromě toho v posledních letech jsou policejní údaje o jejich zastoupení mezi delikventy přísně utajovány. Avšak názor veřejnosti vytváří především tisk. A ten údaje o delikventním jednání Romů zveřejňuje bez omezení, spíše naopak podporuje a živí protiromské nálady nepřiliš seriózními informacemi, takže utajování skutečných údajů se májí účinkem a má spíše negativní dopad. Pro skutečnou analýzu kriminality jsou pak přístupné údaje z prokurátorské a soudní statistiky, které údaje o zastoupení Romů mezi pachatele obsahují.

Cizinci se na trestné činnosti v ČR podle policejní statistiky podílejí relativně málo asi 2 %, ale vzhledem k problémům s migrací, poloze našeho státu a vstupu mezinárodního organizovaného zločinu do ČR lze očekávat spíše zvyšování jejich podílu. Pachatelé z řad Romů a cizinců, stejně jako pachatelé ostatní, nejčastěji páchají majetkovou trestnou činnost, a to především pouliční krádeže a krádeže vloupáním. Významně se podílejí na loupežných přepadeních našich občanů, ale i cizinců v Praze a dalších velkých městech. U ostatních druhů trestné činnosti není jejich podíl zatím nijak významný.

Statistické údaje prokuratury některé údaje policie zpřesňují. Z policií evidovaných trestných činů (cca 399 tis.) prokuratura v roce 1993 u 15 tisíc trestných činů trestní stíhání zastavila.

Důvodem zastavení trestního stíhání je, že trestní stíhání bylo vedeno pro skutky, které se nestaly nebo nebyly trestným činem nebo nebylo prokázáno, že skutek spáchal obviněný, nebo je-li trest, k němuž může stíhání vést, zcela bez významu vedle trestu, který byl obviněnému již uložen atd. (srov. § 172 TR).

U 285 tisíc trestných činů bylo trestní stíhání přerušeno z důvodu, že se nepodařilo zjistit skutečnosti opravňující konat trestní stíhání proti určité osobě (§ 173/1e tr. řádu, platného v roce 1993), což znamená, že u uvedeného počtu trestných činů nebyl zjištěn pachatel.

Celkem bylo v roce 1993 obžalováno pro trestný čin 57 917 osob starších 15 let (trestní stíhání osob, které nedosáhly věku trestní odpovědnosti je nepřipustné - § 11 tr. řádu), z toho 4 650 osob byly ženy (8 %) a 25 631 (44 %) recidivisté. Recidivisty jsou, v případě prokurátorské statistiky, osoby obžalované v roce 1993, které byly v dřívější době již nejméně jednou pravomocně odsouzeny, přičemž od jejich předchozího

nepodmíněného trestu odnětí svobody neuplynula doba delší než 5 roků, v případě trestu odnětí svobody podmíněně odloženého, nápravného opatření a jiného trestu - doba delší než 3 roky.

Věková skladba obžalovaných potvrzovala známou skutečnost, že mezi známými pachateli převažují mladí lidé (15 až 24 let), kteří tvořili 47 % obžalovaných a že osoby starší 50 let jsou nejslabší věkovou kategorií mezi pachateli trestných činů - v roce 1993 činily necelá 4 % z obžalovaných. Střední věkovou kategorií nejčastěji reprezentují osoby, které se trestného činu již někdy dopustily.

Latentní kriminalita: mezinárodní srovnání

Stav a vývoj kriminality v naší společnosti charakterizují zčásti již sama výše uvedená čísla statistik policie a prokuratury vztahující se k trestné činnosti známé, tj. ohlášené a zjištěné. Rozsah neodhalené, latentní kriminality, lze jen odhadovat na základě názorů expertů, použitím matematicko-statistických metod nebo např. prostřednictvím viktimizačních výzkumů, které na reprezentativních vzorcích obyvatel zkoumají počet obětí trestných činů za určité období.

V roce 1989 proběhl pod patronací OSN mezinárodní srovnávací viktimizační výzkum za použití standardizovaného vzorku, dotazníku a metody zpracování údajů ve 14 evropských i mimoevropských zemích. V roce 1992 byl tento výzkum opakován v celkem 20 zemích, tentokrát již za účasti tehdy ještě ČSFR (garantem za ČSFR byl Institut pro kriminologii a sociální prevenci). Rozsah vzorku činil v ČSFR 1 841 osob, vybraných metodou kvótního výběru, standardizovaný dotazník byl snímán prostřednictvím tazatelů způsobem „face-to-face“. Sledovány byly některé trestné činy proti jednotlivci (loupež, krádež osobního majetku, sexuální delikty a ublížení na zdraví, resp. vyhrožování) a trestné činy vztahující se k domácnosti (krádež aut, krádež předmětů z aut, poškození aut, krádež jízdních kol, krádež vloupáním do obydlí a další).

Zjištěné míry viktimizace jsou zajímavým ukazatelem stavu kriminality u nás i při vědomí některých vypovídacích omezení. Údaje se vztahují k roku 1991 a zahrnují také Slovensko. Uváděné míry viktimizace vyjadřují podíl osob ve věku 16 let a starších, které se jednou či vícekrát v roce 1991 staly obětí trestného činu. Nespecifikují tedy rozsah výskytu trestné činnosti (tj. celkový počet deliktů, spáchaných na osobách zahrnutých do výzkumného vzorku), a nelze z nich proto přímo usuzovat na celkový počet deliktů spáchaných v té které zemi, ale spíše ukazují, jaká část populace je postižena sledovanými formami zločinnosti, ať už individuálně nebo jako členové postižené domácnosti. I tak však mohou sloužit jako určitý indikátor stavu kriminality a její latence, zvláště v porovnání s jinými zeměmi.

Pokud jde o krádeže aut, byla míra viktimizace v ČSFR zjištěna na úrovni 0,71 % u celého vzorku a 1,19 % při omezení na vlastníky aut, přičemž průměrná míra viktimizace ve zkoumaných evropských zemích činila 1,45 %, resp. 1,80 %.¹ Vzhledem k nárůstu frekvence tohoto trestného činu v posledních dvou letech v ČR dnes již tento údaj neodpovídá, nicméně již v roce 1991 byla míra viktimizace v ČSFR u tohoto trestného činu při omezení na majitele aut na úrovni Belgie a převyšovala např. Nizozemí a Finsko.

¹) Tento i další údaje týkající se výzkumu viktimizace jsou čerpány z publikace [van Dijk, Mayhew 1993] a týkají se roku 1991.

U krádeží předmětů z aut činila míra viktimizace v ČSFR 4,56 % a při omezení na vlastníky aut 7,69 % (evropský průměr 7,19 %). U krádeží jízdních kol činila míra viktimizace 4,67 % (evropský průměr 4,87) a při omezení na vlastníky 5,83 % (průměr 6,05 %).

Zjištěnému evropskému průměru (1,10 %) v podstatě odpovídá míra viktimizace v ČSFR u trestného činu loupeže (1,09 %). U dalších sledovaných trestných činů však již míry viktimizace obyvatelstva zjištěné v ČSFR evropský průměr překračují.

Tabulka 1. Míry viktimizace v ČSFR a evropský průměr u vybraných trestných činů (v procentech)

	ČSFR	evropský průměr ²
krádež osobního majetku	6,68	4,69
kapesní krádež	3,38	2,54
krádež vloupáním	4,29	2,24
sexuální útoky	2,39	1,20
ubližení na zdraví s použitím násilí	1,44	1,32

²) Stanoven na základě údajů z Anglie a Walesu, Nizozemí, Belgie, Finska, Švédska, Itálie a Polska.

U krádeží vloupáním byla míra viktimizace zjištěná výzkumem v ČSFR nejvyšší mezi sledovanými evropskými zeměmi a spolu s Novým Zélandem (4,30 %) nejvyšší i ve srovnání s mimoevropskými zeměmi. U krádeží osobního majetku stejně jako u kapesních krádeží byla míra viktimizace vyšší pouze v Polsku (7,92 %, resp. 6,37 %). U sexuálních útoků byla míra viktimizace v ČSFR vůbec nejvyšší, i když specificky u této oblasti je třeba vzít v úvahu potenciální subjektivní hodnocení respondentů vyplývající z kulturních, sociálních a dalších odlišností.

Viktimologický aspekt kriminality - i přes uvedená vypovídací omezení - dokládá, že u řady trestných činů je u nás tato problematika přinejmenším stejně tíživá jako ve vyspělých evropských zemích a že otázka podílu populace, zasažené kriminalitou, nabývá na závažnosti. Z uvedeného výzkumu vyplynulo, že podíl respondentů ve vzorku, kteří byli zasaženi jakýmkoli ze sledovaných deliktů, činil v ČSFR 24,82 % (evropský průměr v roce 1991 byl 24,97 %, tedy zhruba shodný). To znamená, že v podstatě každý čtvrtý občan ze sledovaného reprezentativního souboru se stal v roce 1991 obětí některého z uvedených trestných činů. Je to pochopitelně zcela hrubý indikátor, který nevypovídá o tom, kolikrát byli respondenti viktimizováni, ani o jak závažné trestné činy se jednalo, ale vyplývá z něj, že dopad kriminality se stává součástí osobní zkušenosti nezanedbatelné části populace, což může vést k posunům v postojích i jednání veřejnosti, ať už ve smyslu radikalizace požadavků na postih kriminálního jednání, nebo i opačně ve směru vyšší tolerance a „adaptace“ na kriminalitu jako v podstatě na normu denního života.

Citovaný výzkum se mj. zabýval i obavami z kriminality. V ČSFR vyjádřilo např. 7,8 % respondentů obavu, že se stanou obětí krádeží vloupáním, ale již 37 % vyjádřilo obavu z pouliční kriminality (po Itálii - 39 % - nejvíce ze sledovaných zemí, např. v USA tuto obavu vyjádřilo 33 % respondentů). Pocit nebezpečí, když jdou sami potmě v místě svého bydliště, vyjádřilo dokonce 43,6 % respondentů (v USA 41 %). Přitom bylo zjištěno, že strach z vloupání do bytu koreluje s mírou viktimnosti, ale strach z pouliční kriminality nesouvisí s národní mírou rizika násilných trestných činů (ubližení na zdraví,

sexuální incidenty, loupeže). V ČSFR byla míra úzkosti z pouliční kriminality vyšší, než by odpovídalo skutečné viktimnosti v porovnání s jinými zeměmi. Je možné, že vyšší míra obav je v našich podmínkách odrazem náhlého a prudkého vzestupu kriminality, který populace dosud nedokázala reálně zhodnotit.

Z uvedených hodnot viktimnosti nelze přímo usuzovat na rozsah latence kriminality. Lze však na něj usuzovat z poznatků, které citovaný výzkum přinesl, pokud jde o oznamování trestných činů policii. Potvrdilo se, že míra oznamování souvisí s typem deliktu. Ve většině zemí byly oznámeny téměř všechny případy krádeží aut, motocyklů a krádeží vloupáním, zhruba polovina krádeží předmětů z aut, jízdních kol a loupeží, jedna třetina krádeží osobního majetku a ublížení na zdraví, resp. vyhrožování a pouze jedna desetina sexuálních incidentů. Souhrnný podíl oznámených trestných činů byl v evropském průměru 50,13 % a v podstatě se nelišil od světového (při zahrnutí USA, Kanady, Austrálie, Nového Zélandu a Japonska). Podstatně se však od něj odlišuje podíl zjištěný v ČSFR, který dosáhl pouze 36,49 % (ze zemí zahrnutých do výzkumu nejméně po Polsku, kde tento podíl činil 31,36 %). Pouze tedy o málo více než jedna třetina obětí trestného činu (u sledovaných trestných činů) v ČSFR oznamovala tuto skutečnost policii, přičemž u některých typů trestných činů je podíl neoznámených výrazně vyšší.

Důvodů neoznámení trestného činu jeho obětí může být více (hodnocení výše újmy jako nepodstatné, malá možnost získat odškodnění, obava ze stigmatizace např. u sexuálních deliktů, obava či nechuť podstoupit vyšetřovací, případně soudní procedury atd.). Výzkum sledoval pouze jeden z těchto možných faktorů, a sice důvěru k policii. Pouze 43 % respondentů v ČSFR z těch, kteří delikt oznámili, uvedlo, že bylo spokojeno s reakcí policie a pouze 12 % respondentů uvedlo, že policie odvádí dobrou práci.

Závěrečná diskuse

Statistické údaje tedy dokládají výrazný, byť již poněkud zmírněný, růst kriminality v naší společnosti. Výsledky srovnávacího viktimizačního výzkumu svědčí o tom, že v některých oblastech trestné činnosti kriminalita dokonce přesáhla evropský průměr, a také o tom, že skutečné míry kriminality převyšují údaje policejních statistik.

Vyvstává přirozeně otázka příčin tohoto vývoje. Autoři publikace k citovanému výzkumu viktimizace např. docházejí k názoru, že vysoká míra kriminality je zřejmě cenou, kterou je třeba zaplatit za život v bohaté, urbanizované a demokratické společnosti. Z tohoto hlediska by „morální panika“ v zemích východní Evropy ve vztahu ke kriminalitě byla neopodstatněná kvůli mírám kriminality, které se staly normou ve většině jiných evropských zemí [van Dijk, Mayhew 1993: 105, 106].

I za předpokladu plného akceptování tohoto vysvětlení zůstává otázka, proč v míře kriminality již dostihujeme země, jimž se v ukazatelích ekonomického a sociálního rozvoje zatím nerovnáme. Není úkolem tohoto článku postihnout různé faktory, které mohou hrát roli. Všimneme si blíže pouze možné úlohy společenského vědomí a hodnotového systému.

Transformace naší společnosti se nepochybně týká i oblasti hodnot a společenského vědomí obecně. Nejde jen o to, že každá hluboká společenská přeměna zasahuje systémy sociální regulace a kontroly, ale i o to, že kromě oficiálních ideologických dogmat a hodnot či pseudohodnot, které ostatně české veřejné mínění bralo vesměs s odstupem, přestala platit rutinní pravidla praktického jednání, postavená

na léty zažité osobní každodenní zkušenosti [Brabcová, Buriánek, Gawlik, Scheinost 1993].

Normy sociálního chování se relativizují, a to v situaci, kdy právní a morální vědomí společnosti bylo v důsledku vývoje minulých let pokřiveno. Po řadu let u nás nebyl jednotlivec chápán jako neopakovatelná individualita, ale jako podřízená součást celku a trvalý objekt manipulace ze strany moci. Meze, v nichž mu bylo dovoleno svobodně jednat, byly poměrně úzké a odpovědnost za vlastní činy relativně malá. Moc byla v zásadě nadřazena právu, což vedlo k právnímu relativismu a nihilismu. Došlo k oslabení pocitu odpovědnosti za sebe a za své činy a tím i poklesu sebeúcty, schopnosti sebereflexe a úcty k základním lidským hodnotám. V určité části společnosti vystoupily do popředí hodnoty spojené s konzumní orientací, které v podmínkách deficitní ekonomiky nabývaly až absurdních rysů a pojily se s nejrůznějšími praktikami, jak tuto konzumní orientaci naplňovat [Osmančík et al. 1992: 2-4]. Součástí probíhající zásadní změny sociálně ekonomické a politické struktury společnosti je také změna společenské distribuce majetku, prestiže a moci a změna reprodukčního a mobility mechanismu. Výsledkem je řada urychlených a někdy i protisměrných procesů směřujících k nové krystalizaci sociální struktury a k vytváření nových konzistentních sociálních statusů.

Vytvářejí se nová kritéria společenského úspěchu, založená na prosazení se na trhu, vysokém hmotném standardu, principu konkurence a schopnosti výkonu [Vláčil 1992]. Do určité míry dochází, alespoň v ideologické rovině, k absolutizaci tržních mechanismů, posiluje se představa, že volná soutěž individuálních aktivit v maximálním prostoru vede automaticky k obecnému prospěchu.

Do této situace charakterizované výraznou přeměnou sociální struktury, důrazem na individuální svobodu a aktivitu a sníženou sociální regulací vstupují s představou žádoucího modelu tržního chování a nových kritérií společenského úspěchu někteří lidé s oslabenými morálními hodnotami, v určitých skupinách s poměrně silnou konzumní orientací a vysokými aspiracemi doprovázenými netrpělivostí a snahou o rychlou mobilitu.

Neustálenost sociální struktury se odráží ve společenském vědomí. Na jedné straně se toto vědomí vyznačuje poměrně vysokým stupněm pozitivního očekávání (podle výzkumu z roku 1992 očekávalo 45,4 % obyvatel v dohledné budoucnosti postupné zlepšování situace, 1,5 % rychlé zlepšování, 39,6 % nevelké změny a pouze 12,3 % postupné a 1,3 % rychlé zhoršení situace [Svítková 1992]; výzkum STEM v únoru 1994 zjistil, že zlepšení životní úrovně do 1 roku očekává 33 % obyvatel, do pěti let 64 %²). Na druhou stranu srovnání výsledků výzkumů z let 1989 a 1992 ukázalo čtyřnásobné zvýšení počtu lidí, pociťujících strach, obavy a nejistotu [Tuček 1992]. Model žádoucího chování je podporován názorem na lepší možnosti uplatnění schopností jedince, kdy v říjnu 1992 59 % dotázaných hodnotilo tyto možnosti jako velké nebo spíše větší a 58 % jako lepší než před rokem 1989. 36 % očekávalo v příštích třech letech v tomto smyslu další zlepšení [Rezková 1992].

To znamená, že pozitivní očekávání spolu s vírou v možnost individuálního sebeuplatnění převládají, jsou však doprovázeny nezanedbatelným výskytem obav a nejistoty. Obě vyplývá z restrukturalizace společnosti a redistribuce společenského postavení. Tyto procesy na jednu stranu otevírají velké možnosti, na druhou stranu

²) MF Dnes, 23. 2. 1994.

znamenají zvýšenou zátěž na normy chování a tím na úroveň morálního a právního vědomí a internalizované hodnoty.

Narazi-li vysoká míra pozitivních očekávání na problémy při jejich rychlé realizaci, zvyšuje se riziko sociálně patologických forem řešení. Pominout nelze ani vliv marginalizace některých sociálních skupin v důsledku probíhajících společenských procesů a jejich následné frustrace plynoucí z neschopnosti žádat model společenského úspěchu naplnit. Otázka uznávaných hodnot může být z tohoto hlediska rozhodující.

Výzkum změn hodnotové orientace, provedený v odstupu tři let (květen 1989 - květen 1992) [Tuček 1993] ukázal, že v hodnotovém systému společnosti došlo v té době k posunu, nikoli však radikálnímu obratu. Při zjišťování požadovaných schopností potřebných k životnímu úspěchu, byl v roce 1989 - alespoň verbálně - většinou odmítnut askriptivní model chování, založený na vnějších znacích (politická angažovanost, vlivní známi, možnost pracovat v cizině apod.). Podpořen však nebyl ani výkonový model (schopnost tvrdě pracovat, mít znalosti). Převládá model, opírající se o morálně psychologické, nekolektivistické hodnoty (mít vlastní přesvědčení, aktivní životní postoj). Upřednostnění tohoto modelu chování bylo přirozené v rozporu s tehdejší ideologií i praxí a lze jej považovat za doklad určité, byť spíše pasivní, společenské rezistence.

Výsledky zjištěné v roce 1992 ukázaly změny v tom smyslu, že na prvním místě požadovaných vlastností zůstalo „mít vlastní přesvědčení“, ale s menším náskokem než před třemi lety. Větší váhu získaly vlastnosti potřebné pro individuální úspěch, nikoli však čistý výkonový model založený na vzdělání, ale spíše v podobě podnikatelských schopností (umět vydělat peníze, prosadit se). V postoji k těmto a dalším vlastnostem zaručujícím rychlý úspěch se projevila největší polarita co se týče jejich akceptování či odmítání. Na základě postojových orientací se potvrdila přirozenost „tržního modelu“ chování a jeho zjednodušené vyjádření po pádu ideologických a morálních zábran. Zároveň se potvrdilo, že změny ve společnosti sice hodnotové orientace modifikovaly, ale jejich zastoupení ve společnosti zatím výrazně nezměnily. Ti, co vyznávali výkonově vzdělanostní model, mu zůstali věmi, ti, co hledali jiné cesty k úspěchu, vyznávají je dál.

Z uvedených poznatků opírajících se o výzkumná zjištění lze vyvodit hypotézu, že současný stav společenského vědomí v situaci charakterizované radikální transformací společnosti obsahuje některé rizikové faktory zvyšující možnost asociálního chování. K nim lze počítat zejména vysokou míru pozitivních očekávání a žádaný model společenského úspěchu na jedné straně v kombinaci s poměrnou netrpělivostí a oslabením morálních norem jako důsledku morální devastace a nenaplněných konzumních aspirací minulého období na straně druhé. Jako určitý katalyzátor může působit rostoucí a hlavně více zviditelněná sociální diferenciací a skutečnost, že ne všichni budou schopni naplnit své cíle, resp. společenský model úspěchu sociálně aprobevaným způsobem. Zdá se rovněž, že v hodnotovém systému společnosti dosud nedošlo k takovým změnám, aby při vytváření sociálního statusu jednotlivce v nově se formující struktuře společnosti jednoznačně převládal výkonový model založený na společensky pozitivních hodnotách.

O možném působení těchto rizikových faktorů svědčí vzestup kriminálního jednání, kterého se stále častěji dopouštějí lidé dříve bezúhonní (prvopachatelé) a to ve všech věkových kategoriích. Za hranice zákona se dostávají i lidé schopní, relativně vzdělaní, s organizačními a řídicími předpoklady, což vytváří podhoubí např. pro

potenciální nárůst závažné hospodářské a organizované kriminality. Ale i podíl na tzv. drobné kriminalitě může znamenat pro mnohé, zejména mladé lidi, start kriminální kariéry.

Strmý vzestup kriminality, o němž hovoří řeč čísel, a který nás ve velmi krátké době přivedl v mnohých druzích trestné činnosti až na „evropskou úroveň“, nelze samozřejmě přičítat pouze vlivům vyplývajícím ze stavu společenského vědomí. Tyto vlivy však můžeme považovat za jeden z možných specifických faktorů, působících na rychlost a rozsah uvedeného vzestupu.

ALENA MAREŠOVÁ je vedoucí týmu trestní politiky v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci. Kriminolog, původně psycholog, zabývá se zejména osobností pachatele, penologií a vývojem kriminality. Z posledních prací: Studie IKSP Pachatelé trestných činů (K problematice jejich osobnosti a vybraných typologií) a kapitola o osobnosti pachatelů ve skriptech Základy kriminologie, vydaných Právnickou fakultou UK.

MIROSLAV SCHEINOST je vedoucím týmu organizované kriminality v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci. Sociolog, zabývá se zejména organizovanou kriminalitou a sociální patologií. S M. Cejpm a I. Brabcovou publikoval ve Studiích IKSP práci Pravděpodobné modely organizované kriminality. Současný stav v České republice.

Literatura

Brabcová, I., J. Buriánek, L. Gawlik, M. Scheinost 1993. *Společnost v přerodu a kriminalita*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.

van Dijk, J. J. M., P. Mayhew 1993. *Kriminální viktimizace v industrializovaném světě*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.

Osmančík, O. et al. 1992. *Násilná kriminalita*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.

Rezková, M. 1992. „Možnosti uplatnění schopností před listopadem 1989, dnes a zítra.“ *Sociologické aktuality*, č. 9.

Svítková, T. 1992. „Vzpomínky na budoucnost.“ *Sociologické aktuality*, č. 5.

Tuček, M. 1992. „Vše jde tak, jak má jít?“ *Sociologické aktuality*, č. 10.

Tuček, M. 1993. „Jak dalece se za poslední tři roky převrátil náš hodnotový systém?“ *Sociologické aktuality*, č. 1.

Vláčil, J. 1992. „Paradoxy české privatizace.“ *Sociologické aktuality*, č. 8-9.

Summary

The description of the recent state of criminality is based upon both police statistics and a synthesis of analysis conducted/produced by different law enforcement authorities, namely the police, the public attorney office (prosecutions) and the Ministry of Justice for the period of 1990-1993.

In 1990, a new era in the development of delinquency, launched by the steep increase in the number of registered crimes (it tripled in 1993 in comparison with 1989) and by the changes of crime structure (the percentage of property crimes increased from approximately 50 % in 1989 to 82 % in 1993). Only during last two years has the increase in delinquency started to slacken and the rate of some crime types has shown signs of moderate decrease. The ratio of successfully investigated offences is extraordinarily low in comparison with previous years (the offender is detected in only a third of registered criminal offences). A steep increase in economic crime can be expected for the future.

By comparing data on criminal activity based upon police statistics with information from other sources, the former's applicability to the criminological analysis of criminal activity was

tested. It has been proved that such information does not provide an adequate basis for learning more about some types of economic crime and organised crime, i.e. crimes with high social peril for which a considerable latency rate and probable future increase is supposed.

Younger men prevail among offenders. Over recent years about 8 % of women have taken a share in the registered criminality. In 1993 63 % of all known offenders were young people under 30, with 7 % being children under 15 and 11 % youngsters from 15 to 18 years. The percentage of habitual offenders in the total of all known and prosecuted offenders decreased (from 41 % in 1991, to 33 % in 1993). It can be concluded that an increasing number of first-time-offenders have committed or participated in criminal activity.

The extent of latent criminality estimated by experts significantly increases the number of registered crimes, especially in certain areas of criminal activity. Estimation is also possible on the basis of victimisation surveys.

An international comparative victimisation survey was carried out in 1992 in 20 countries world-wide, including the CSFR. The findings of this survey prove that the victimisation rate (i.e. the percentage of people in the sample aged 16 and over who were victims of any investigated crime in 1991) in the CSFR in 1991 exceeded the average European victimisation rate in some areas of crime (especially burglary, theft of personal property etc.). The percentage of people surveyed who were subject once or more to any investigated crime was 24.82 % in the CSFR (the European average being 24.97 %). Hence, nearly every fourth citizen of the representative sample was victim to one or more of the crimes investigated in 1991. The percentage of crimes reported to the police, however, was only 36.49 % in the CSFR, as opposed to 50.13 % for the European average. This indicates both the high rate of personal experience of crime among the former CSFR citizens and, probably, the relatively high latency of criminality.

The steep increase in criminality after 1989 was caused by several factors. The state of both the social consciousness and the value system could be one of them. At present it includes some risk elements that enhance the possibility of incidences of anti-social behaviour. On the one hand it consists mainly of the high level of positive expectation, and, on the other, new patterns of social success combined with a relative impatience and the failure of moral standards owing to moral devastation and unrealised consumer aspirations of an earlier period. Increasing and more visible social differentiation could function as a catalyst, as could the inability of some people to fulfil the desirable pattern of success in a socially approved way.

Podnikání jako povolání?

JITKA HAVLOVÁ*

Filozofická fakulta UK, Praha

Enterprise As a Vocation?

Abstract: The revival of entrepreneurship is one stipulation among many which the market economy has made of the Czech Republic. Although entrepreneurship lacks some of the basic vocational characteristics such as systematic professional training, entrepreneurs themselves nevertheless regard this activity as a vocation. A newly forming social group comprising of private businesspeople shares some characteristics in common with the so-called new businesspeople in the USA of the 1980s. The article identifies some specific and contradictory features of entrepreneurship and entrepreneurs in the Czech lands.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 179-189)

Návrat k tržní ekonomice znamená impuls pro změny ve všech rovinách společenské skutečnosti a jejich projevem je i to, že významná část české populace se zapojila do podnikání, které chápe jako své povolání.

Povolání má ovšem v sociologii své relativně přesné vymezení a nemělo by být ztotožňováno ani s kteroukoliv ekonomickou aktivitou, ani s tzv. profesemi, které mají proti běžným povoláním jisté zvláštnosti. Proto jsou procesy profesionalizace přijímány jako rozšiřování znaků profesí na další povolání, která tak získávají vyšší prestiž a další výhody.

Povolání chápou v této souvislosti jako soustavu vnitřně spjatých pracovních činností, vyžadující vymezený okruh znalostí a dovedností, obvykle získaných systematickou přípravou. Profese jsou povolání intelektuální, k jejichž výkonu je nezbytné formálně předepsané a kontrolované zvládnutí systematické teorie jako základu k racionálnímu řešení konkrétních pracovních operací: jejich nositelé bývají vybaveni vysokou autoritou a profesní chování vymezeno etickým kodexem s patřičnými komunitními sankcemi.

Povolání je momentem v dělbě práce a prostorem pro zajištění materiální existence a satisfakce, prvkem ekonomické i sociální struktury společnosti. Momentem v tržních vztazích je zaměstnání, institucionalizovaný pracovní úvazek s legislativním vymezením práv a povinností, smlouva mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem.

Příslušníci různých povolání prokazují svou profesionalitu jako schopnost zvýšit svou hodnotu na trhu práce a služeb tím, že podnikají - méně už ve smyslu práce, vykonané s vysokým a stabilním standardem kvality. Do podnikání v USA přinesli noví podnikatelé v 80. letech některé nové rysy a to platí i o těch českých „nových“ a „obnovených“, jejichž předpoklady, etika i vlastní činnost jsou poznamenány čtyřicetiletým direktivně řízeného hospodářství se všemi jeho sociálními souvislostmi. Do jaké míry lze jejich podnikání považovat za povolání - o tom by měla být následující

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jitka Havlová, katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 11 11.

úvaha. Dotýká se některých sociálních jevů, k jejichž relevantní analýze zatím chybí dostatek podkladů a možná i potřebný časový odstup. Proto spíš klade otázky, než aby na ně odpovídala.

1. Jak je to s podnikáním

Jednou z činností, která oživila s návratem k tržní společnosti a je jejím atributem, je podnikání. Po celé období direktivního řízení bylo čímsi na okraji ekonomického života a i když se od počátku 80. let postupně začalo rozšiřovat, zůstávalo pořád zvláštností, a to dokonce s pejorativním nádechem. Tak se totiž v povědomí lidí odrážel fakt, že podnikání té doby se často pohybovalo po úzké stezce mezi zákonem a nezákonností, nežádka s uklouznutím do sociální deformace. Vedle stínové ekonomiky řemeslnických melouchářů, za kterými obvykle zůstalo přece jen konkrétní dílo s jistou profesní kvalitou, byli „podnikateli“ veksláci, prostitutky nebo „majitelé klíčů“ k tehdy nedostupným a žádoucím skutečnostem, jako byl nákup auta, získání devizového příslibu nebo místa ke studiu na atraktivní vysoké škole. Podnikání se vymezilo jako aktivita, spojená s korupcí a neoprávněnými zisky. Možností bylo vzhledem k omezenosti normálního trhu nepřeborně ve zboží i ve službách a to bylo využíváno i k vytváření spletitých vztahů vzájemných služeb a pozorností. Pak znělo podnikání poněkud podezřele a bylo přijímáno jako synonymum pro činnosti, neohlížející se na etické normy.

Přechod k tržní společnosti učinil z podnikání velmi rychle reálnou skutečnost, která se dotýká jako objektu nebo subjektu větší části populace. Přijímá se to jako samozřejmost, i když ne zcela bezvýhradně a pozitivně. Sociology zajímá podnikání mj. jako:

- faktor restrukturalizace společnosti a mobilitní kanál, kterým lze změnit sociální pozici;
- faktor, umožňující uplatnit lidský potenciál a osvobodit jednotlivce od podřízeného postavení, aby mohl organizovat a rozhodovat o práci podle vlastních představ.

Podnikání dovoluje ve své pozitivní podobě uplatnit individualitu, vrací do společnosti tradiční, téměř zapomenuté hodnoty výkonu a pracovitosti, formuje životní styl nabídkou služeb a výrobků, zvyšuje životní aktivitu, samostatnost a seberealizaci aktivních aktérů i jejich zákazníků.

Při určování ekonomického postavení se už často objevuje „podnikatel“, ale přesto na otázku, zda jde o povolání nebo dokonce profesi, není jednoduchá odpověď. S vymezením povolání má některé rysy společné: je základem materiálního životního standardu (nebo jeho vylepšením), jestliže se vykonává dlouhodobě, tak formuje sociálně psychologickou charakteristiku svého nositele, určuje jeho sociální status. Podobně jako v profesích i v podnikání existuje vysoká identifikace s předmětem činnosti, předpokládá určité etické normy formálně vymezené i neformální, vyžaduje se v něm získání licence, živnostenského oprávnění, i když mnohdy jen formálně, má svá zájmová sdružení.

Proti shodám však stojí významné rozdíly: podnikání nelze charakterizovat jako moment v dělbě práce se společným technologickým vymezením pracovních činností, kvalifikační předpoklady pro výkon se podstatně liší podle oborů a velikosti podniku, ve srovnání s profesemi nevyžaduje zvládnutí systematické teorie, netěší se obecné autoritě a nedá se mluvit ani o společné subkultuře. Podnikání je činnost nesmírně diferencovaná, související s uváděním výsledků práce - vlastní nebo cizí - na trh. Možné je téměř ve všech povoláních a profesích - u truhláře ve vlastní dílně, u učitele v soukromých

lekcích, u lékaře ve vlastní ordinaci. Základní a podstatnou charakteristikou podnikání, která naprosto chybí povolání, je soukromé vlastnictví firmy, což ovšem může být továrna se stovkami zaměstnanců nebo také telefon ve vlastním bytě. Odborná znalost a dovednost je jistě žádoucí, ale není nezbytnou podmínkou. Jinak se dělí do mnoha velmi odlišných typů a forem a následně jsou rozlišeny i sociální statusy, ať už je měříme příjmem, mocí nebo prestiží.

Podnikání není povolání, člověk se podnikatelem nevyučí, ale stává se jím, když ve firmě, která je jeho vlastní nebo ve které má vlastnický podíl, řídí její činnost: podnikatel je manažerem svého soukromého vlastnictví a řídí jeho zhodnocení prostřednictvím trhu.

2. Noví podnikatelé v USA

Jestli je země, pro kterou je podnikání a podnikavost atributem, pak to jsou Spojené státy americké. Už od jejich vzniku hráli společenskou roli lidé, pro které byl úspěch v podnikání významnou hodnotou. Zlatý věk pro ně byl konec 19. století, kdy vznikly ocelářské, naftové, automobilové a chemické velkopodniky, které pomohly posunout USA od zemědělství k průmyslu. Na ně navázaly mezi světovými válkami společnosti, orientující se na vývoj a výrobu technických novinek, jako jsou Du Pont, Westinghouse, General Electric. V tu dobu byly USA o krok vpředu před ostatním světem.

Novou éru podnikání odstartoval rychlý poválečný vývoj nových technologií, počítačů a komunikací nejen ve výrobě, ale také a hlavně, v nových typech služeb. Komputelizace a informatizace odpovídá době a dynamické společnosti, která je pružná, má větší a diverzifikované potřeby a převážně městský charakter. Ale tradiční průmyslová odvětví stagnují a Spojené státy ztrácejí svůj náskok. Silné poválečné ročníky, nastupující od 70. let do ekonomické aktivity, hledají nové možnosti uplatnění.

A jsou to kromě dalších okolností také oni, kdo stojí podle amerických odborníků za novými impulsy, kterými se oživilo podnikání v 80. letech. Nové typy podnikatelů jsou vzdělání a poučení informacemi i praktickými radami. Jsou dostatečně finančně zajištěni, vyrostli v dostatku a spoléhají na své vlastní síly. Potřebná míra sebevědomí jim dovoluje riskovat, navíc nejsou zatíženi podvědomým strachem z krachu, protože léta velké hospodářské krize jsou pro ně dávnou minulostí. Ostatně bankrot už pro ně, na rozdíl od jejich otců a dědů, neznamená fatální neúspěch a konec podnikání, ale je jeho normální součástí. Podle informací US Small Business Administration [Wayne 1985] polovina nově vzniklých podniků do pěti let zkrachuje a jejich majitelé to zkoušejí jinak, znovu získávají potřebné finanční prostředky půjčkami od bank a ve svém okolí se nesetkávají s výraznou distancí, stigma selhání se oslabilo.

Generace podnikatelů, nastupujících v poslední čtvrtině 20. století, dospívala uprostřed šedesátých let, označovaných za „idealistická“, s představou, že práce je v životě neobyčejně důležitá a měla by přinášet seberealizaci. Byli zklamáni velkými institucemi, jejichž respektem otřásla vietnamská válka a vlastní zkušenosti to potvrdily. Dobře připraveni a s léty zkušeností z nižších řídicích pozic u velkých firem se stále nemohli dočkat takového postupu, na jaký aspirovali. Zároveň jim vadila zkonstatělost top managementu, rozpor mezi praxí a nejnovějšími teoriemi řízení, financování a marketingu, kterým se naučili na univerzitách. Když už nemají trpělivost dál čekat, nezbyvá jim nic jiného, než se pokusit realizovat své představy ve vlastním podniku. V tom jsou kořeny renesance podnikání.

Noví podnikatelé jsou většinou absolventy předních škol a profesní dráhu nastupují často už vyzbrojeni kromě vědomostí i zkušenostmi z praxe, alespoň ze stínových funkcí. Podle sociologů jsou symbiózou starého i nového: ovládají složitosti moderního řízení a zároveň ještě pamatují humanistické hodnoty svého mládí, které propagovali - často jako studentští a občanští aktivisté - v hnutích za občanská práva nebo proti válce. Jejich radikální minulost je neobrátla proti společnosti a obchodu jako takovému, ale proti velkým obchodním společnostem, které pokládají za fosilní. Když se sami rozhodnou podnikat, pak se jejich, obvykle malé, podniky stávají prostředkem jejich seberealizace, laboratořemi pro jejich experimenty s novými metodami organizace a řízení.

Rehabilitovali pojem podnikatel, od kterého se mladé generace v 60. letech distancovaly, protože ho spojovaly s pochybným morálním kreditem, obohacováním na úkor ostatních. A nový vztah se obnovil i k penězům a ty jsou, jak říká bývalý diskžokej a majitel prosperující obchodní společnosti, „opět v módě a lidé, kteří zakládají podniky a jsou úspěšní, se stávají nositeli společenské normy ... vyžaduje to však nadšení pro vytvoření organizací, které slušně zacházejí s lidmi, přinášejí jim zisk a poskytují hodnoty“ [Wayne 1985: 4]. V podnikání nastoupila generace „baby boomers“ poválečných let a přinesla oživení, novou vlnu amerického „podnikatelského ducha“, tentokrát s respektem k využívání lidských zdrojů. V roce 1982 zaznamenaly statistiky 600 tisíc nových podniků a miliónový přírůstek podnikatelů. Podle P. Druckera [Drucker 1985] jsou nositeli deinstitucionalizace, kterou doporučují i autoři hledající dokonalost [Peters, Waterman 1984]. Jejich podniky jsou spíš malé, využívající finančního řízení, protože jejich majitelé vědí nejen, kdy a kolik peněz budou potřebovat, ale také, kde je získají.

Oborem činnosti nových podnikatelů nejsou nové technologie, protože jejich efektivita může být sporná, sázejí spíš na oblasti prognózovatelné, jako jsou demografické trendy; vybírají si potenciální zákazníky a podle nich orientují své podnikání. Charakteristické je pro ně systematické hledání příležitosti, pružné změny. Neaspirují na vytvoření mamutích společností, které je kdysi zklamaly, spíš naopak. Dosáhnou-li určité úrovně, přestává to pro ně být zajímavé a hledají pro své podnikatelské plány něco dalšího, co zatím nezkusili.

3. Podnikatelé po česku

Česká společnost devadesátých let má v podstatě všechny podnikatele nové, hledající a začínající po čtyřiceti letech podnikatelského vaku a i oni mají přinést nový obchodní duch a revitalizovat podnikání ve všech jeho podobách. To ovšem znamená spíše ho znova vytvořit - v ideálním případě přímo na rozvinuté úrovni průmyslových států.

Na otázku, jací jsou noví čeští podnikatelé, odpovídají výsledky několika realizovaných výzkumů, z nichž některé stále pokračují - takže neopakovatelný proces obnovy tržní ekonomiky je sociologií alespoň částečně zmapován, zatímco opačný pohyb po roce 1948 zachytit nemohla. Sonda výzkumné skupiny Sociologického ústavu [Vítečková, Hubáček, Netík, Pinkasová 1991] kategorizovala podnikatele do tří hlavních skupin. První tvoří ambiciózní vlastníci větších a expandujících podniků, druhou podnikatelé z malých podniků řemeslné výroby a služeb a třetí je „ženský“ typ podnikání, obvykle samozaměstnavatelský.

Rozdílný typ podnikání se promítá i do životních cílů a strategie, ale přesto jsou základní postoje při hodnocení předpokladů podnikatelského úspěchu společné: je to

cílevědomost, ctižádostivost, vytrvalost, pracovitost a kvalifikovanost, tj. řada vlastností, integrovaných do obecné představy o poctivém podnikání a kalkující spíš s malým podnikem tradičního typu. V pravém slova smyslu podnikatelské vlastnosti jako podnikavost, smysl pro obchod, organizaci a inovaci, odvaha k převzetí rizika se u respondentů ukázaly jako méně významné, pravděpodobně v souladu s převažujícím pojetím podnikání jako aktivity spíše malého rozsahu, zvládnutelné jednotlivcem nebo malou skupinou lidí. K podobným závěrům došla i studie Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, ve které se schopnosti jako umět investovat, riskovat, obchodovat neumístily na prvních místech a pouze čtvrtina dotázaných podnikatelů je považovala za důležité.

Jenomže tehdejšími respondenty byli „podnikatelé nulté generace“, jak je sami autoři nazvali, a z prvního roku zatím nepříliš řízených společenských přeměn, kdy se teprve formovaly podmínky transformace a kupříkladu rozsah privatizace zdaleka nebyl jasný. Většina podnikajících se orientuje na živnostenský typ podnikání i proto, že je to oblast, s kterou má zkušenosti. Prodavačky se spojují k založení vlastního obchodu, bývalí řemeslníci OPBH zakládají soukromé dílny, pracovníci cestovních kanceláří se osamostatňují. Takový rozsah a zaměření nepotřebuje do začátku extrémně vysoké finanční prostředky a že jde o bílá místa na trhu, kde poptávka převyšuje nabídku, bylo zřejmé. Typu podnikání odpovídá preference tradičních občanských ctností a investiční strategie, zaměřená na pozvolné rozšiřování podniku nebo účelné uložení peněz.

V jiné souvislosti zkoumal počet a znaky podnikajících tým P. Machonina [Tuček 1992] a podle jejich odhadů převažují v roce 1991 mezi podnikateli lidé s vyšším vzděláním, mladí a muži. Z celkového počtu respondentů z České republiky podnikalo 16,7 %, rozhodnuto začít podnikat bylo 10,2 % a vážně o tom uvažovalo 32,1 %. Do jaké míry šlo o konkrétní plány a ne o „daydreams“, jaké popisuje E. Chinois u amerických automobilových dělníků [Chinois 1962], tj. o záměry nikdy nerealizované, by měla ukázat budoucnost. O té vypovídá zpráva o vývoji profesní struktury z roku 1993 [Kuchař 1993], kde většina respondentů se o podnikání nezajímá a jen 30 % podniká nebo se na podnikání chystá. Těch 30 % je ale číslo, které odpovídá situaci z roku 1921 a 1930, kdy podnikatelé tvořili stabilně asi čtvrtinu ekonomicky aktivní populace, takže během tří let se dosáhlo obdobné struktury z téměř nulového stavu v roce 1989.

O vzestupné tendenci svědčí údaje za rok 1993, které uvádějí přes 1 milión soukromých podnikatelů a z toho jich od ledna do prosince přibýlo 62 510 i přesto, že v souvislosti s legislativními změnami v registraci zaznamenal začátek roku spíš úbytek. Taková čísla jsou ovšem zrádná. Nevypovídají o tom, pro kolik lidí je podnikání hlavním zaměstnáním, když původně bylo často chápáno jen jako rezerva nebo doplněk jiné ekonomické aktivity, ani o tom, kdo všechno se za podnikatele pokládá - a to je věru pestrá směsice.

Mají tedy nově nastupující podnikatelé společné rysy se svými americkými kolegy? Taková úvaha může být jenom hypotetická, ale zdá se, že některé snad ano. Podmínky obnovitelů amerického obchodního ducha, jak se o nich zmiňují američtí sociologové, jsou podstatně odlišné, ale ve vztahu k středoevropským poměrům jsou i čeští podnikatelé většinou z nižších věkových kategorií, jsou kvalifikovaní, i když ne vždy právě v oboru svého podnikání a často ani v řízení obecně, v době dospívání je ovlivnila „báječná léta pod psa“ normalizace a následná stagnace společnosti, vyrostli sice ne v přepychu, ale na socialistické podmínky ve slušném životním standardu. Zaměstnání ve velkých státních podnicích je naučilo zaujmout pozici „spokojeně

nespokojených“ - spokojených s tím, že pracovní proces od nich nevyžaduje příliš mnoho aktivity, a zároveň nespokojených s nekompetentním řízením, nefunkční organizací práce, malou seberealizací a ve srovnání s vrstevníky z vyspělých průmyslových zemí s nízkou životní úrovní a zejména okleštěnými podmínkami a možnostmi. Teď hledají v podnikání jistě zisk, ale nebývá to úplně hlavní, protože jim jde víc o svobodu, seberealizaci, možnost rozhodovat sám o sobě, organizovat si práci, vzdát se od manipulace cizí organizací.

Věkově starší podnikatelské skupiny a ženy podnikají spíš na střední a nižší úrovni a v podnicích, ve kterých zaměstnávají sami sebe, svou rodinu a přátele, s kterými spolupracovali už dřív. Sociologická sonda posluchačů sociologie odrazila široké spektrum českých podnikatelů, ve kterém se tradiční podnikání prolíná s moderními typy ve vzájemné symbióze. Během tří let stačili v podnikatelské sféře vyrůst už i průmysloví, vydavatelští a finanční magnáti a jiní, kteří patřili k první skupině milionářů, už stačili poznat, jak vypadá krach. Obnova tržní společnosti v podmínkách konce 20. století má velkou dynamiku a řadu rozporných rysů: evokují nejen vzory posledního dvacetiletí, ale revokují také duch zakladatelů podnikání vůbec s jeho průvodními jevy.

4. Existuje podnikatelská etika?

Předpokládáme-li s revitalizací tržní společnosti také návrat k tradičním hodnotám občanské společnosti, znamená to také návrat k zásadám a kulturním vzorům v podnikání.

V souvislosti s trhem, kapitalismem a etikou se vychází většinou z Maxe Webera jako sociologa přesně formulujícího podstatu a vzájemné vztahy těchto fenoménů. V pragmatické rovině je klasikem tradičních zásad podnikání Benjamin Franklin, který je dodnes citován v čítankách amerických dětí a jehož heslo „čas jsou peníze, které můžeme vydělat usilovnou prací“, je ve zkrácené (a zjednodušené) podobě věčným a vděčným sloganem podnikání. Franklin k tomu ovšem doporučuje ještě spořivost, střízlivou kalkulaci vedoucí k uvážlivým investicím a tvrdost vůči sobě, své rodině i ostatním.

Obdobné poznatky si přinesli čeští inženýři z praxe ve Fordových závodech [*Ford a my* 1928]; vyzdvihují jeho practicismus, mozek Fordův se prý nezabýval nedostupnými ideály a za základ podnikatelského úspěchu považoval funkční využití času. Největší nectností je pak lenost, ta „vede do bahna lhostejnosti a průměrnosti“ [*Ford a my* 1928: 18]. Propagace těchto hodnot byla v našich podmínkách většinou spojována s „československými Fordy“, úspěšnými podnikateli domácí proveniencí. Ti vzpomínají na své začátky [*Jak začínali* 1930] a v jejich životopisech se znovu opakují jako nezbytné předpoklady k podnikání znalosti, vytrvalost, svědomitost, dobrá vůle a tvořivost, snaha hledat vlastní, samostatnou cestu. Pracovní kariéra je pro ně vždycky spojena se samostatným podnikáním. Až potud jsou jejich etické zásady podobné americkým, zároveň však k tomu připojují něco navíc, něco specificky českého, nebo snad typického pro malé národy vůbec. Jako podmínku úspěšného podnikání uvádějí cesty na zkušenou do zahraničí a s tím související znalost jazyků, což nebylo v Evropě na začátku století nic nedostupného. Všichni začínají jako řemeslníci, jejich podnikání je spojeno s kvalitní řemeslnou prací a ne se „spekulacemi“, či spíš spekulace přicházejí, až když je základ podniku poctivě položen.

Životní dráhy a zásady českých průmyslníků z přelomu století jsou si podobné tak, že přes rozdílnost oborů podnikání mají jasné obdobné rysy: pocházejí z rodin malých živnostníků nebo rolníků, v dětství a mládí museli tvrdě pracovat, vyučili se v nějakém

oboru a dosáhli v něm špičkové řemeslné úrovně, pobyt v cizině jim dal zkušenosti, které po návratu zúročili při založení vlastního podniku. Pod tím vším je jako leitmotiv práce, vytrvalost, rozvaha spojená s únosnou mírou rizika a poctivý vztah k zákazníkům, zaměstnancům i konkurenci.

Čítankové vzory podnikatelské etiky byly ovšem do jisté míry fikcí už tenkrát, tím spíš nelze předpokládat jejich masový a všeobecný výskyt dnes. S uplatňováním etiky v podnikání je to totiž složitější, protože v této sféře ekonomické aktivity existuje stále jistá tolerance vůči etickým přestupkům. I když se očekává, že i v podnikání platí uznávané a všeobecně přijaté morální normy, přece se jejich porušení neposuzuje tak přísně. Gründerské mravy z počátku kapitalismu to už sice nejsou, ale ani současní podnikatelé nepovažují ze nemorální okopírovat cizí software nebo použít lsti k oslabení konkurence. Morálka je pojímána značně pružně a především duálně: jiná je pro podnikání a jiná pro soukromý život a ti, kteří se sami pokládají za naprosto bezúhonné, se v podnikatelské strategii nebrání chování, které by pro ně v soukromé sféře bylo nepřijatelné. Taková dvoukolejnost se ostatně přiznává i v seriózních studiích a počítají s ní příručky pro úspěšné podnikatele.

Přesto je ve vyspělých demokratických zemích tendence posilovat etické normy v podnikání a vznikají dokonce příslušné instituce. Hnutí za „čistý“ nebo „odpovědný“ způsob podnikání se snaží o spojení obecné a „podnikatelské“ etiky. Žádoucí podnikatelské chování je možné vymezit legislativně, ale to jsou pouze základní mantinely, ve kterých je možná řada odchylek a lidská vynalézavost je v tomto směru nepřekonatelná. Daleko účinnější je vnitřní regulace, ale pokud morální jednání může znamenat neúspěch a nemorální zisk, pak se na ni není možné spolehnout. Ostatně staré latinské přísloví říká, že vítěz není souzen a na prostředky, kterými dosáhl svého vítězství, se rychle zapomíná.

Víc než legislativa tady platí veřejné mínění a modifikace vnitřních norem mezi podnikateli. Americká firma Johnson and Johnson se po zjištění škodlivých látek v jednom svém produktu rozhodla pro otevřenou hru se spotřebiteli: ještě než byla chyba odhalena, upozornili na ni veřejně sami. A zákazníci to ocenili, zpočátku ořesená pověst výrobce byla rychle nahrazena znovuzískanou důvěrou [Jirásek 1992]. Také nynější podnikatel a dřívější studentský aktivista z let 1989-90 uvedl v televizním rozhovoru, že si ze stáže v USA přinesl zkušenost o prospěšnosti „dvojitého vítězství“: prosperity a zároveň společenské prospěšnosti firmy. Společenské klima by nemělo dovolit, aby se podvádění vyplácelo.

I česká veřejnost se domnívá, že podnikatelé by měli jednat ve shodě s obecnou morálkou, ale zároveň nepředpokládá, že tomu tak je. Přesvědčuje je o tom i vlastní zkušenost, která ovšem nebývá vždycky objektivní. Negativní poznatek se zobecňuje a velké podnikatelské aféry jsou jistě zajímavější pro publicitu než nenápadná poctivá práce v této oblasti, i když je jí víc.

Sami podnikatelé se podle rozhovorů s náhodně vybraným vzorkem, které se uskutečnily v letošním roce na katedře sociologie FF UK, vyslovují o etice podnikání spíš skepticky. Jsou přesvědčeni o její nezbytnosti, snaží se o promítnutí základních morálních hodnot do podnikatelských aktivit, ale nevěří, že by to bylo pravidlem. Morální chování se může většinou projevit až v dlouhodobé perspektivě, v krátkodobém horizontu je často výhodnější se jím příliš nesvazovat. Je možné, že posílení etiky v podnikání lze dosáhnout až při dosažení určité úrovně rozvoje tržního hospodářství nebo

spíš morálního klimatu ve společnosti. Tehdy se na etice založené podnikání také vyplatí, až bude příliš pružná morálka podnikatelů pro veřejnost nepřijatelná. Zatím civilizace trhu hledá sama sebe [Ryba 1992] a zatím je poznamenána otupenou morální citlivostí a malou autoritou obyčejné poctivosti, protože ta je i v podnikání většinou málo efektivní.

5. Podnikatelské anomie

Společenské změny po roce 1989 otevřely široký prostor podnikání a podnikavosti, a to po čtyřicetiletém období jeho systematického potlačování. Ale schopnosti tohoto druhu jsou zřejmě jako tráva: znovu a znovu vyrostou. Rychlý vzestup počtu podnikatelů a odvaha převzít odpovědnost za ekonomický život i po tolika letech spoléhání na stát tomu nasvědčuje.

Důvody, pro které se lidé pouštějí do aktivit tohoto typu, zdaleka nejsou jen touhou po zisku, jak se na to někdy zjednodušeně dívá nepodnikající veřejnost. Motivací je často subjektivní aspirace stát se „svým pánem“, odpovídat sám za sebe a samostatně rozhodovat, moci uplatnit tvořivost a aktivitu, nebo snaha přizpůsobit ekonomickou aktivitu životním podmínkám a usnadnit si tak plnění několika rolí, kupř. u žen zaměstnání a kvalitní péči o rodinu. Rozhodnutí podnikat je inspirováno i zvenčí, úspěšnými příklady anebo tlakem, způsobujícím ohrožení stávající ekonomické pozice a ztrátu perspektivy v dosavadním zaměstnání.

„Výkopem“ na podnikatelskou dráhu bývají podle rozhovorů s podnikateli problémy v zaměstnání, mateřská dovolená nebo získání restituovaného majetku, a tedy možnost navázat na rodinné tradice. Podnikatelský duch se ovšem objevuje i u lidí bez těchto předpokladů - ostatně jde už o generace bez zkušeností se soukromým vlastnictvím a jeho využitím. U některých se smysl pro podnikání ožíví, u jiných, kteří začali podnikat bez vnitřního zájmu, se může ukázat, že nejsou pro podnikání vhodný typ. Úspěšné podnikání, lhostejno jakého významu nebo velikosti, přináší svým nositelům posílení důvěry ve vlastní schopnosti, radost a satisfakci z uplatnění, samostatnost v organizaci času a rozhodování vůbec, často - ale ne vždy - i zvýšení životního sociálního statusu. To bývá zároveň vykoupeno trvalým stresem, přepracováním a také zjištěním neschopnosti realizovat své aspirace.

V tom je druhá strana mince. Podnikání oživuje ekonomiku, využívá lidský potenciál aktivity a tvořivosti a zároveň s tím dochází i k sociálním „anomiím“. Negativní jevy, které se v socialismu objevovaly podstatně řidčeji nebo vůbec ne, dostaly volný prostor tím spíš, že česká společnost na ně nebyla připravena ani legislativně, ani morálně. Zaskočil ji nárůst ekonomické kriminality se všemi jejími formami, někdy sahajícími až ke korupci politických špiček, k mezinárodním mafiím a vraždám na objednávku. Na tom se podílejí zejména ty skupiny podnikatelů, kteří mají v získávání finančních prostředků nezákonnou praxi už z dřívějšíka a změna režimu se jich podstatně nedotkla, jen modifikovali formy své aktivity. K nim se přidávají další, zejména takoví, pro které je hlavním podnikatelským cílem dosáhnout co nejvyšší zisk s co nejmenší námahou, aniž by se příliš zatěžovali etikou způsobu, jakým byl dosažen. Možnost zbohatnout je lákavá. Peníze se staly „dražší“, mohou se lépe uplatnit, přinášejí vysoký a diverzifikovaný životní standard a mít je už není společensky nevhodné, spíš naopak: staly se oficiálním měřítkem úspěchu pro část populace.

Orientace na rychlý zisk je signifikantní pro podnikatele, kteří nevěří v dlouhodobou perspektivu podnikání a ve svou schopnost ji realizovat. Vytvořit seriózní a trvale prosperující podnik je náročné na podnikatelskou i životní strategii, na ochotu

vytrvale pracovat. Vysoký zisk je v přechodném období celkem lehce možné dosáhnout i bez toho, příznivou souhrou společenskoekonomických okolností a individuálních vlastností podnikajícího jednotlivce.

Nekvalifikovaný přístup k podnikání je ovšem k nalezení i u těch skupin, které by rády vytvořily podniky pro budoucnost. Je důsledkem neznalosti a nezkušenosti s tímto typem ekonomické aktivity, nedostatečným posouzením předpokladů pro prosperitu v této oblasti. Podle staročeského přísloví „ježek sám sobě kadeřav“ i začínající podnikatelé mají mnohdy nereálné aspirace, nereflktují objektivní a subjektivní podmínky své činnosti. Z radosti nad uvolněním dříve nemyslitelných možností posuzují celý problém zjednodušeně. Neprofesionální přístup má pak podobu podnikání bez znalosti mechanismů této činnosti, bez povědomí o nezbytnosti analýzy předmětu plánované činnosti, trhu, potenciálních zákazníků. A další podobou je podnikání sice se základními obecnými znalostmi z této oblasti, ale bez kvalifikace v oboru vlastní činnosti, kupř. bez schopnosti rozeznat bezpečně kvalitu přebíraného zboží a služeb a včas odhalit případné „finty“ dodavatelů. Někdy ovšem schází novým podnikatelům obojí a téměř u všech se projevují nedostatky v personálním řízení, nezkušenost ve vedení zaměstnanců a organizaci jejich práce. To všechno je sice možné eliminovat zaměstnáváním odborníků nebo využíváním poradenských firem, ale zejména u malých podniků to nebývá obvyklé.

S přechodem k tržnímu hospodářství se individualizovaly zejména obchod a služby, ale vedle radosti z podnikatelské aktivity s ní přišel i neúspěch a lidské tragédie. Nedostatek profesionality měl zejména v prvních letech podobu neomluvitelné naivity v obchodních vztazích, nekorigované důvěry v obchodní partnery, i ty ze zahraničí. Stejně se to promítlo do neschopnosti včas zabezpečit solidní základ firem. V roce 1990 se těm, kdo prokázali odvalu a vrhli se na neobsazené oblasti trhu, které rozpoznat ostatně nebylo tak těžké, většinou zdálo, že jejich úspěch nemůže nic zastavit a enormní zisky se nebudou zmenšovat. Proto se pouštěli do dalších podnikatelských aktivit, aniž se dostatečně finančně zajistili jinak než půjčkami na vysoké úvěry. Neuměli kalkulovat, euforie podnikatelská jim nedovolila reálně odhadovat možnosti. Někteří se to už ve svém původním podniku ani nenaučí, protože zkrachovali, a i když i u nás je možné začínat znovu, nejsou podobné neúspěchy zatím chápány jako obvyklé součásti životní dráhy. Rok 1994 může být v tom smyslu kritický, nemilosrdně ukáže předimenzovanost oblastí, které ještě před dvěma roky vypadaly jako nevyčerpatelný zdroj příjmů. Investice, často čerpané z vysoce úrokovaných půjček, se nevyplatí tak, jak podnikatelé předpokládali. Nedostatky v profesionalitě přístupu, která mohla být v první fázi transformace kompenzována včasností zahájení a slabostí konkurence, začnou intenzivněji působit a promítnou se do podnikatelských neúspěchů. S těmi se zatím špatně vypořádáváme v individuální i celospolečenské rovině.

6. Slovo závěrem

Podnikání není povolání ani profese - je pouze činností, která má s těmito sociálními jevy některé rysy společné a jiné odlišné: především převažující vlastnický vztah k předmětu a prostředkům podnikání. Realizuje se v mnoha povoláních a integrálně zapadá do tržní společnosti.

V podmínkách všeobecné transformace společnosti má podnikání rysy „přechodné anomie“ [Kabele 1992]. Umožňuje využít lidský potenciál, v minulosti skrytý pod povrchem pracovní průměrnosti a tvořivě realizovaný v individuální soukromé sféře.

Zatím je ale zároveň výrazem neprofesionálního přístupu, postrádajícího speciální znalosti jak ve vazbě k podnikání jako takovému, tak pokud jde o vlastní předmět činnosti. Ten bývá vzdálen jak formální kvalifikaci podnikatelů, tak jejich dřívějším pracovním zkušenostem, takže jiná část jejich potenciálu zase může být potlačena. To ovšem nemusí znamenat neúspěch a tím méně ztrátu satisfakce.

Návrat podnikání do Čech byl rychlý a je provázen protiklady, ale je skutečností. Všechny zúčastněné strany se učí ji zvládat. Aspirací sociologie by mělo být zachytit je jako neopakovatelný moment společenského vývoje a analyzovat jako východisko možných opatření.

JITKA HAVLOVÁ je od roku 1990 odbornou asistentkou katedry sociologie FF UK, na které učila už v letech 1967-1979. V období mezi tím pracovala ve Výzkumném ústavu strojírenské technologie a ekonomiky. Její odbornou specializací je sociologie práce, podniku a řízení, zejména problematika povolání, pracovních podmínek a sociálních souvislostí technologických a ekonomických inovací. Vydala studii Sociální souvislosti přechodu od mechanizované k automatizované výrobě, stati a články publikovala ve sbornících Acta Universitatis Carolinae a z různých konferencí a v odborných časopisech.

Literatura

- Bohatá, M. 1994. „Etika v podnikání.“ *Sociologické aktuality*, č. 1: 8-9.
- Drucker, P. 1985. „O podnikatelích.“ *Spektrum*, č. 49: 7.
- Ford a my. 1928. Praha: Jednota přátel Masarykovy akademie práce.
- Greenwood, E. 1962. „Attributes of a Profession.“ In *Man, Work, Society*, ed. by S. Nosow and H. Form. New York: Basic Books.
- Hatt. P. 1962. „Occupations and Social Stratification.“ In *Man, Work, Society*, ed. by S. Nosow and H. Form. New York: Basic Books.
- Havelka, M. 1992. „Max Weber o trhu, kapitalismu a etice.“ *Sociologické aktuality*, č. 1: 10.
- Chinois, E. 1951. „The Traditions of Opportunity and Aspirations of Automobile Workers.“ *American Journal of Sociology* 57.
- Jak začínali.* 1930. Praha: Nakladatel neuveden.
- Jirásek, J. 1992. „Manažerská etika.“ *Moderní řízení*, č. 2: 9-11.
- Kabele, J. 1992. „Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu.“ *Sociologický časopis* 28: 4-21.
- Kapr, J. 1992. „K etice podnikání.“ *Sociologické aktuality*, č. 1: 17.
- Kuchař, P. 1993. *Vývoj profesní struktury pracujících ČR v podmínkách restrukturalizace ekonomiky a utváření trhu práce.* Praha: Institut sociologických studií FSV UK.
- Machonin, P., M. Tuček 1992. „K sociální stratifikaci v Československu 1991.“ *Sociologický časopis* 28: 649-665.
- Müller, K. 1994. „Problémy formování podnikatelské etiky v nových demokraciích.“ *Sociologické aktuality*, č. 1: 9.
- Peters, T. I., R. H. Waterman 1992. *Hledání dokonalosti.* Praha: Svoboda-Libertas.
- Ryba, J. 1992. „Přemýšlíme o tom, že podnikání...“ *Sociologické aktuality*, č. 1: 10-11.
- Tuček, M. 1992. „Kolik lidí u nás podniká a kteří?“ *Sociologické aktuality*, č. 1: 13-14.
- Vítečková, J., O. Hubáček, K. Netík, M. Pinkasová 1991. *Nulťá podnikatelská generace.* Praha: SoÚ ČSAV.
- Wayne, L. 1985. „Noví podnikatelé.“ *Spektrum*, č. 49: 2-6.

Summary

The return to a market economy signifies, among other things, the restoration of entrepreneurship : an activity which had previously been marginalised by a directive power. Sociologists are interested in this process both as an element of social restructuration and mobility channels, as well as an opportunity to exercise human potential.

As entrepreneurial and vocational activities have certain characteristics in common, entrepreneurs consider their work to be vocational. Common to both activities is that they form the basis of a material standard of living; both mould the social-psychological characteristics of their proponents. At the same time, however, entrepreneurship differs from a vocation in that it does not constitute a part of the division of labour, but an activity requiring heterogeneous professional training with regard to the level and specificity of necessary qualifications and its links with ownership. An entrepreneur is his/her own manager. In some characteristics, new entrepreneurs in the Czech Republic resemble the generation of American businesspeople of the 1980s. They are well-educated, self-confident types who have grown up in relative consumer abundance. In spite of the various entrepreneurial categories and corresponding life goals and strategies, every entrepreneur considers purpose, assiduity and qualifications to be essential for business success. Nevertheless they often conduct their entrepreneurial activities in a sphere other than that of their previous occupation, which is therefore not directly related to their professional skills. Their qualifications in the area of market ethics and personnel management rules are often minimal, at best.

The phenomenon of social anomie is based on the fact that entrepreneurship enlivens both the economy and human potential, particularly autonomy, activity and creativity, while potentially aggravating criminality and anti-social behaviour - factors to which the Czech Republic is only now adapting and in response to which it is learning to establish some formal and informal regulations.

Civilizační teorie Norberta Eliase

JIŘÍ ŠUBRT*

Filozofická fakulta UK, Praha

Norbert Elias' Theory of Civilisation

Abstract: Adverse personal and historical circumstances meant that the work of Norbert Elias, dedicated to the problem of the civilising process, did not find an appropriate response at the time of its completion (i.e. in the nineteen thirties). The originality of Elias's approach kept his sociology slightly out of the mainstream post-war sociology, and was only to be fully appreciated in the nineteen seventies in the context of a growing interest in sociological reflection on the problems of modernity. In his books *Über den Prozeß der Zivilisation* (On the Process of Civilisation) Elias focused on the development of social structures of inequality, power and order (socio-genetic investigation) and on the development of human personality structures and modes of behaviour (psycho-genetic investigation). He demonstrated the mutual dependence of these developmental processes. This synthetic view resulted in the two mutually related theories: civilisation theory (involving personality- and behaviour-related changes) and the theory of the development of the state. Crucial to Elias' sociological thought is the understanding of social reality as a process. Social processes occur continuously, without design or planning, in man-made configurations. They usually have the character of rise or decline, with shifts from one phase in the process to another being accompanied by power shifts. The fluctuating power balance constitutes an integral element of all human relations.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 191-200)

Životopisné souřadnice Eliasovy badatelské činnosti

S určitou nadsázkou můžeme konstatovat, že Norbert Elias prožil život „sociologického solitéra“. Známým a široce uznávaným se stal teprve na sklonku svého života, poté, kdy se v roce 1976 objevilo třetí, paperbackové vydání jeho dvojsvazkového díla *Über den Prozeß der Zivilisation*. V průběhu 80. let byla postupně knižně vydána jednotlivá Eliasova díla a okruh jeho příznivců, do té doby tvořený převážně úzkou skupinou jeho přátel a přímých žáků, se nebývale rozšířil. To, spolu s dnes již poměrně početnou sekundární literaturou, poukazuje na skutečnost, že „eliasovská orientace“ představuje v soudobé sociologii výrazný, nepřehlédnutelný proud. Ten je spojován především se dvěma velkými tématy: a) civilizační teorií, b) sociologií figurací.

Eliasovo působení a jeho dílo je pochopitelně nutné vidět v určitých dobových kontextech. Elias (nar. 1897) po promoci v Breslau strávil období let 1925-1930 v Heidelbergu u Alfreda Webera, který se zabýval kulturními dějinami a kulturní sociologií. V Heidelbergu se Elias seznámil s K. Mannheimem, za kterým v roce 1930 odešel na univerzitu do Frankfurtu nad Mohanem, kde v té době také rozvíjel svoji činnost Institut pro sociální výzkum (Frankfurtská škola). V roce 1933 bylo Eliasovi

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šubrt, CSc., katedra sociologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 11 11..

z důvodu jeho židovského původu zabráněno se ve Frankfurtu habilitovat a on odjíždí do emigrace, nejprve do Paříže a v roce 1935 do Londýna. V atmosféře začínající války vychází v roce 1939 ve Švýcarsku první vydání *Über den Prozeß der Zivilisation*, prakticky bez ohlasu. V roce 1940 byl Elias v Británii s řadou dalších německých emigrantů osm měsíců internován jako „enemy alien“ na Isle of Man.

Po válce působil N. Elias na různých školách v Londýně, v roce 1954 byl jmenován docentem na univerzitě v Leicesteru. Jako profesor pracoval v letech 1962-1964 v Ghaně, v západní Africe. Od 70. let žil střídavě v Holandsku a Německu. Zemřel v roce 1990 v Amsterdamu.

Civilizační proces

Problematicky civilizačního procesu se Elias výrazně dotknul již ve svém habilitačním spise *Der höfische Mensch*, věnovaném sociologickému zkoumání dvorské, absolutistické společnosti Francie 17.-18. století. Zkoumal zde problematiku struktury moci a jejího symbolického řádu, vztahy na královském dvoře a racionalitu dvorského způsobu života [Elias 1983a]. Elias byl veden snahou kriticky se vyrovnat s koncepcemi dlouhodobých sociálních procesů, obsaženými v marxismu a kulturní teorii. Soudil, že obecná teorie lidské společnosti vyžaduje empiricky testovatelný model dlouhodobého sociálního vývoje a změny. Proti dosavadním přístupům, kterým vytýkal spekulativnost a doktrinářství, prosazoval procesuální model založený na detailní empirické analýze. Ačkoliv se tehdejší německá sociologie otázkou přechodu z feudální do industriální společnosti zabývala, výzkum interdependenčních struktur a specifické racionality feudální a dvorské společnosti chyběl.

Hovoříme-li o civilizačním procesu, je třeba poznamenat, že v Německu se v té době určitým způsobem odlišovaly pojmy kultura a civilizace. Toto rozlišení nacházíme už u I. Kanta, který civilizaci ztotožňoval s dobrými způsoby a společenskou vybroušeností, zatímco kulturu spojoval s uměním, vědou a mravností. V německé tradici se pak více než jedno století dávala civilizace do souvislosti s Francií a byla jí prisuzována určitá vnějškovost, povrchnost, vyumělkovanost a módnost. Kultura naproti tomu byla považována za „německou“, byla reprezentována především duchovní vzdělaností a jejím hlavním nositelem měla být německá střední třída [Ringer 1987: 84-86]. Alfred Weber, u kterého Elias v druhé polovině 20. let studoval a pracoval, označoval oblast svého odborného zájmu výrazem kulturní sociologie (Kultursoziologie). Orientace Norberta Eliase na civilizační proces měla v sobě tedy mj. i provokativní nádech.¹

Dílo *Über den Prozeß der Zivilisation* nese podtitul Sociogenetická a psychogenetická zkoumání. Pojem psychogeneze vyjadřuje dlouhodobý vývoj osobnostních struktur člověka a způsobů jeho chování, sociogeneze označuje vývoj společenských struktur nerovnosti, moci a řádu. Elias ukazuje, že oba vývojové procesy jsou oboustranně závislé. Výsledkem tohoto syntetického pohledu jsou dvě vzájemně související teorie: civilizační teorie, vztahující se na změny, týkající se osobnosti a chování (je obsahem především 1. dílu) a teorie utváření státu (2. díl).

Při zkoumání civilizačního procesu v západních společnostech použil Elias poměrně neobvyklý studijní materiál, středověké spisy o slušném chování, dobrých

¹) Určitou ironií osudu je, že dnes je Eliasova civilizační teorie zařazována do oblasti kulturní sociologie (viz např. sborník [*Der unendliche Prozeß...* 1991]).

mravech a způsobech, epickou literaturu a dobové obrazové výjevy. Zabýval se způsoby při stolování, tělesnými úkony jako je smrkání či plivání, chováním v ložnici, vztahy mezi mužem a ženou, životem rytířů. Studium těchto materiálů přináší modernímu čtenáři určitý šok, který však tím, že to, co je pro dnešního člověka samozřejmé problematizuje, představuje začátek sociologického tázání.

V raném středověku je chování méně regulováno (jí se prsty, smrká se do dlaní, plive se pod stůl apod.) a je více určováno spontánními afekty a pudy (projevujícími se např. v agresivitě rytířů). Toto chování se mění během středověku jen málo, teprve konec středověku přináší zjemnění (příkladem může být používání vidličky při stolování). Novou kvalitu je možné zaznamenat v období renesance, kdy nejen že to, co bylo doposud běžné, je prohlášeno za „necivilizované“ a nevhodné, ale celá otázka dostává jiný charakter: dochází ke sledování vlastního chování se záměrem regulovat ho podle nových předpisů. Na základě sledování druhých se pak usuzuje na jejich motivy a záměry. Lidé formují sami sebe s větším uvědoměním než ve středověku. Z pozorování sebe a ostatních se vytváří nový vztah člověka k člověku, nová integrační forma [Elias 1976, I: 101-102]. Tento proces během 17. století akceleroje a vrcholí v etiketě dvorské společnosti.

Nejde tu ovšem o pouhé graduující zjemňování. Regulace chování je především výsledkem procesu modelování osobnosti, tedy psychogeneze. Pro tento proces je charakteristické neustálé zatlačování pudů a afektů v lidském chování. Vytvářením specifických standardů studu a trapnosti se kolem nich buduje neviditelná hradba. Posun v kontrole pudů a afektů se uskutečňuje nejprve nátlakem z vnějšku, ze strany druhých, ten však, má-li být trvalý, se musí přeměnit na sebezpřinucení (něm. Selbstzwang, angl. self-constraint), které funguje automaticky a nezávisle na situaci. Vytváří se psychická struktura, která může být ve freudovské terminologii označena pojmem Nadjá [Elias 1976, II: 96] a které se v běžné řeči říká např. svědomí. Je to struktura, jež je jako určitý aparát sebekontroly osvojována socializací.

Lidé nejsou civilizovaní od přírody, ale jsou od přírody disponováni k seberegulaci momentálních, pudově a afektuálně podmíněných impulsů chování, nebo, jak Elias v návaznosti na Freuda konstatuje, k jejich sublimatorické přestavbě a k přeorientování z primárních na sekundární cíle. Lidem je zkrátka vlastní určitá přirozená měnlivost. Bez tohoto biologicky předem daného civilizačního potenciálu by civilizační procesy nebyly možné. Společenský tlak k sebezpřinucení a k naučení se individuální seberegulaci, odpovídající měnlivým společenským civilizačním vzorům, to jsou, podle Eliase, „sociální univerzálie“, se kterými se setkáváme ve všech lidských společnostech.

Vzájemnou závislost psychogeneze a sociogeneze Elias demonstruje např. na problematice agresivity. Historické zdroje ukazují obraz rytířů, kteří svůj život trávili tím, že plundrovali, ničili, loupili, zabíjeli, mržčili a mučili nevinné. To patřilo k akceptovaným standardům společnosti válečníků. Silnější afektivita chování a spontánní, afekty řízená agresivita odpovídala společnosti, která se nacházela na nízké úrovni řádu a integrace, a v níž ohrožení, náhlé přepady a loupežné vraždy byly na denním pořádku [Elias 1976, I: 267-269].

V pacifikované společnosti naproti tomu má jedinec tolik jistoty, že se sám může zřici násilí. Společenská regulace je zde vykonávána formou státního monopolu na výkon násilí. To vytváří v individuální rovině předpoklad pro psychickou regulaci, pro kontrolu afektů a blokování agresivních impulsů.

* * *

V Evropě raného středověku neexistovaly státy a národy v podobě jednotných, uzavřených a stabilních sociálních útvarů [Elias 1976, II: 16]. Říše, které vznikaly díky militaristickému dobývání, se vlivem odstředivých tendencí neustále rozpadaly. Panovníci ještě nedisponovali takovými prostředky panství, které jsou potřebné k ovládnutí rozsáhlého teritoria. Protože dominovalo zemědělské naturální hospodářství, byla nejdůležitějším zdrojem bohatství půda a peníze obíhaly pouze v malém rozsahu. Nebyly také zdroje daní, které by umožňovaly financovat centrální mocenský aparát.

Panovník proto musel delegovat dispoziční moc nad jednotlivými oblastmi na vazaly. Jejich služby odměňoval jediným zdrojem, který měl k dispozici - půdou. Jako lénní páni byli tito vazalové na panovníkovi ekonomicky nezávislí a potřebovali jej pouze v případě vojenského ohrožení zvenčí. To u nich podněcovalo neustále snahy o osamostatnění, které jako odstředivé síly působily na rozpad říší. Dějiny středověku ukazují na neustálou oscilaci mezi centralizací a decentralizací.

Od 11. století, kdy už byla všechna hospodářsky využitelná půda rozdělena, dochází k rozvoji řemesel a následně i obchodu, roste vliv měst a měšťanstva. Tento diferenciativní proces zvýšil úroveň závislosti mezi jednotlivými složkami společnosti, což vyvolalo potřebu integrujících infrastruktur, především peněz jako abstraktního směnného prostředku a práva jako nadiindividuálně platného systému norem chování [Elias 1976, II: 81].

Zde se vytvářejí předpoklady pro upevnění a monopolizaci doposud značně rozkolísané moci panovníků prostřednictvím vojenské síly - armády, kterou je možné financovat díky daním. Vymáhání daní naopak předpokládá militaristickou moc a zároveň také stabilní, fungující hospodářství. Teprve když je monopol půdy stabilizován díky monopolu moci a monopolu daní, je možné hovořit o státu v moderním slova smyslu.

V zájmu dispoziční moci nad těmito monopoly je panovník nucen zřídit správní aparát. Ten vzniká a vyvíjí se na jeho dvoře. Čím větší je jeho moc, tím je tento aparát z funkčního hlediska složitější. Paradoxně tak ovšem panovníkovi dispoziční moc z rukou vyklouzává, neboť roste jeho závislost na správě. Projevuje se to mj. v tom, že nemůže volně disponovat s výnosy, které mu jeho monopol přináší, ale musí je v rostoucí míře rozdělovat mezi úředníky, spravující jednotlivé oblasti vlády. Elias hovoří v této souvislosti o tendenci k faktickému zespolečenštění monopolu moci. Tyto procesy, jak již bylo naznačeno, mají určitou paralelu v rovině individuální kontroly afektů. Týká se to i osoby samotného panovníka. I on musí sama sebe přinutit k ovládnutí, neboť jinak by svým afektivním jednáním mohl nabourat složité interdependenční pletivo, které stabilizuje jeho stát.

Jestliže dříve se o přístup k určitým šancím (o přístup k půdě) bojovalo vojenskými prostředky, s centralizací a stabilizací státu dochází k tomu, že se boje o rozdělení šancí uvnitř tohoto celku přesouvají do roviny hospodářské [Elias 1976, II: 155]. Jednotlivé skupiny šlechty, kléru a nastupujícího měšťanstva stojí v tomto boji o přízeň panovníka, vliv, peníze a pozemkové vlastnictví proti sobě, a ovšem, tak jako i před tím, proti panovníkovi samému. Ten musí svoji pozici centrálního vládce a monopolisty i nadále bránit proti odstředivým tendencím. Zaujímá však takové místo, z něhož může konkurenční boje řídit ve svůj prospěch. Elias popisuje „královský mechanismus“ [Elias 1976, II: 240], spočívající v tom, že král využívá svoji moc

rozdělovat k tomu, aby jednotlivé skupiny uvnitř státu rozehrál do takového postavení, v němž se jejich síly vzájemně opotřebovávají a ruší a v němž není žádná z nich tak silná, aby se obrátila proti němu. Zásadou panovníkova jednání je udržovat rovnováhu sil mezi všemi zúčastněnými stranami podle principu „rozděl a panuj“.

Křehká rovnováha sil a vysoká míra vzájemné závislosti souvisejí s posunem v oblasti kontroly afektů, která dosáhla vrcholu ve dvorské společnosti s jejím kodexem vybraného chování a jemných způsobů. Ty nejsou nějakým nadbytečným ornamentem, nýbrž něčím nutným ve společnosti, kde se šance rozdělují darováním, propůjčením, intrikami, pochlebováním a uplácením. Důležitým místem tohoto soupeření a zároveň i zjemňování je panovníkův dvůr, na kterém dochází k pacifikaci a zdvorštění dřívějších svobodných válečníků. Proces civilizace zasahuje zpočátku úzkou horní vrstvu, ale šíří se dále na celou společnost. U dvora se jako v modelářské dílně vytvářejí nové standardy chování, citění a myšlení.

Mechanismy, které formují a stabilizují absolutistický stát, se hroubí v období, kdy společnost dospívá k takovému stadiu sociální diferenciaci, v němž široké vrstvy měšťanstva nemají zájem na udržování stavovských privilegií, neboť v nich spatřují rušivý element ekonomických procesů. Stát ve své existenci přetrvává s tím, že jeho monopoly, mocenský, daňový aj., jsou zespolečenštěny de facto i de iure.

Sociální procesy a figurace

H. Kuzmics a I. Mörth přisuzují klíčovou roli v Eliasově sociologickém myšlení procesuálnímu chápání sociální reality [*Der unendliche Prozeß...* 1991: 21]. Sociální procesy chápe Elias jako kontinuální, dlouhodobé změny, které probíhají v lidmi vytvářených figuracích. Jsou to procesy, které probíhají nezáměrně a neplánovaně a které svou dynamiku získávají z daných situačních konstelací. K hlavním hnacím silám sociálních procesů patří napětí a konflikty související s monopolizací prostředků moci. Tyto procesy mají obvykle charakter vzestupu nebo poklesu (např. přibývající nebo klesající diferenciaci sociálních funkcí), a na rozdíl od biologického procesu evoluce jsou vratné. Elias hovoří o směrech sociálních procesů (nezávislých na tom, zda jsou hodnoceny jako „dobré“ nebo „špatné“) a o posunech a průlomech z jednoho procesuálního stupně do druhého (doprovázených přemístěním moci) [Elias 1992: 235].

Posuny různého druhu a různé intenzity mohou probíhat současně, přičemž změny v jednom směru mohou vytvářet prostor změnám v opačném směru. Např. převládající proces integrace může být provázen částečnou dezintegrací, nebo naopak dominantní proces dezintegrace (např. feudalizace) může vést nejprve částečně a potom rozhodujícím způsobem k reintegraci na novém základě (k novému typu procesu tvorby státu).

Jedním z kardinálních problémů Eliasova bádání, kterého si byl vědom již při práci na *Über den Prozeß der Zivilisation*, je vztah mezi společností a individuem. (Naznačuje to ostatně i jeho práce z roku 1939, která nemohla být kvůli začátku války zveřejněna a objevila se až v roce 1987 pod titulem *Die Gesellschaft der Individuen*.) Sociologické koncepce, podle Eliase nechávají obvykle problém vztahu individua a společnosti nedořešený. Existují přitom dva extrémy: jeden postuluje individuum bez společnosti, druhý klade společenský systém proti individuum.

Soužití lidských jednotlivců se odehrává v určitých figuracích, které individua vzájemně vytvářejí. Lidé i figurace se proměňují, a i když jsou tyto proměny neoddelitelné a vzájemně provázané, jde o změny na různých úrovních a různého druhu. Jednotlivec může mít relativní autonomii vzhledem k určitým figuracím, ale pouze

v extrémním případě (např. šílenec) může být nezávislý zcela. Figurace mohou mít ve vztahu k individuům, která je zde a nyní tvoří, také relativní autonomii, ale nikdy se nemohou obejít bez individuí vůbec.

Něco obdobného lze říci i o sociálních procesech: Individuální jednání vyrůstají ze sociálních procesů, které jsou již v chodu a které dávají jednotlivcům a jejich jednání větší či menší autonomii. To ovšem neznamená, že jsou tyto procesy na lidech a jejich jednání nezávislé: nebudou-li lidé jednat, nebudou tyto procesy probíhat. Relativní autonomie sociálních procesů se zakládá na stálém vzájemném střetání jednotlivců a lidských skupin (s jejich cíli a záměry) a mimolidské přírody (do níž jsou lidé zasazeni) s jejími přírodními procesy. Z tohoto vzájemného propletení se vyvíjejí dlouhodobé procesy změn ve společenském životě lidí, které žádný člověk dopředu neplánoval a nepředpovídal.

Ačkoliv jsou neplánované, mají některé sociální procesy po staletí stejný, setrvalý směr (např. vzestup od menších k větším společenstvím). Při objasňování této setrvalosti je třeba mít, podle Eliase, na paměti dynamiku vyřazovacích bojů (v nichž větší společenství dává v konkurenčních bojích lepší vyhlídky). Pojem vyřazovacích bojů (Ausscheidungskämpfe) připomíná boj o přežití, který hraje rozhodující roli v procesu biologické evoluce. Je tu ovšem podstatný rozdíl: v případě biologické evoluce je kontinuita zajišťována genetickým přenosem, v případě sociálních procesů je zprostředkována díky přenosu vědění ve formě sociálních symbolů, především řečových (biologická evoluce je ireversibilní, sociální vývoj je vratný). Podstatnou roli v zápasech lidských společenství o přežití proto hraje inovace vědění.

Elias soudí, že nelze hovořit o historické nutnosti nějakého společenského vývoje, nýbrž pouze o možnostech a pravděpodobnostech různého stupně. Mýtus a značný omyl vznikl tím, že sociálnímu vývoji byla připsána nutnost pokroku. Ke zvláštnostem sociálních procesů patří to, že sice mají směr, ale - podobně jako příroda - žádný účel a cíl. Ve vývoji lidstva vidíme rozsáhlý civilizační proces, která se ale neustále střetává s procesy proticivilizačními, a to od doby kamenné do dnešních dnů. Nelze se ovšem domnívat, že tento civilizační proces musí zůstat za všech okolností dominantní.

Zvláštní pozornost věnoval Elias problematice času [Elias 1984]. Čas je pro něj, z hlediska sociologie vědění, nikoliv něčím, co odpovídá lidské přirozenosti nebo apriorní danosti (podle níž by lidé byli disponováni k tomu, aby vždy a všude vykonávali určité syntézy ve smyslu času, jak jej dnes chápeme my), nýbrž sociálním fenoménem, produktem syntetizujícího výkonu, který je výsledkem dlouhodobého procesu vývoje vědění. Historický vývoj lidského chápání, značení a měření času je jedním z příkladů dlouhodobého sociálního procesu. Zejména urbanizace a rozvoj tržní ekonomiky vedly k nastolení požadavku synchronizace rostoucího počtu lidských aktivit a zavedení jednoho společného časového rámce pro všechny tyto činnosti.

* * *

Eliasův přístup je mnohdy označován výrazem figurativní sociologie. Zavedení pojmu figurace patří k Eliasovým teoretickým inovacím. Figurací je např. rodina, školní třída, vesnické společenství nebo stát. Mohlo by se tedy na první pohled zdát, že tento pojem je zcela totožný s tím, co se v sociologii běžně nazývá sociální skupina, seskupení či útvar. Není tomu ovšem tak. Pojem figurace v Eliasově pojetí souvisí s jeho úsilím přenést se přes krajnosti weberovské sociologie na jedné, a durkheimovské sociologie na druhé

straně, vyvinout takový pojmový instrument, který by umožnil překonat tradiční potíže sociologie s řešením vztahu individua a společnosti.

Existují konfigurace hvězd, rostlin, zvířat apod. Lidé navzájem tvoří figurace, pro které je charakteristické, že způsob soužití v nich je spoluurčován přenosem vědění a s ním souvisejícím rozměrem naučených společenských symbolů. Figurace má být, podle Eliase, takovým nástrojem, který nechápe individuum a společenský útvar jako dvě rozdílné, protikladné figury. S tímto nástrojem se obrací pozornost na interdependenci lidí, na to, co je vzájemně pojí. Pojem figurace může být vztažen jak na relativně malé skupiny, tak na velké společnosti. Příkladem jednodušších, přehlednějších figurací jsou učitel a žáci ve třídě, lékař a pacienti v terapeutické skupině, hosté v hospodě u stolu stálých návštěvníků. Složitější figurace představují např. obyvatelé vesnice, velkoměsta nebo národ. Řetězce závislostí, které zde lidi navzájem poutají, nejsou přímo vnímatelné, jsou mnohem rozsáhlejší a diferencovanější. Vlastnosti takovýchto komplexnějších figurací je možné blíže pochopit prostřednictvím analýzy interdependenčních řetězců.

Problematicku figurací je možné, podle Eliase, demonstrovat na příkladu hry. Hrají-li čtyři lidé karty, tvoří figuraci, jejich jednání je interdependentní. Je sice možné v tomto případě také hovořit o hře jako o čemsi autonomním (a říci např.: „ta hra běží, ale pomalu“), ovšem podstatné je to, že průběh hry vychází ze vzájemného propletení jednání čtyř zúčastněných jednotlivců. Figurací se při tom rozumí onen „měnící se vzor“, který hráči jako celek navzájem vytvářejí svým konáním, do něhož jsou zapojeni nejen svým intelektem, ale celou svou osobností. Tato figurace je tvořena strukturou interdependenčního napětí, v níž zúčastnění jedinci proti sobě mohou stát jako spojenci i protivníci.

Figuraci, jejíž charakter je vytvářen strukturou, v níž existuje určitá hierarchie vztahů, představuje fotbal. Jsou zde dvě interdependentní protivnické skupiny, které navzájem tvoří jedinou figuraci. Plynulé seskupování hráčů na jedné straně je srozumitelné jen ve vztahu k plynulému seskupování hráčů na druhé straně. Aby divák rozuměl hře a měl z ní užitek, musí být s to sledovat měnící se pozice hráčů na obou stranách v jejich vzájemné vztaženosti, tedy sledovat „plynoucí figuraci“, kterou obě mužstva vytvářejí [Elias 1970: 142-143].

K strukturálním vlastnostem těchto figuracních proudů patří *fluktuující balance moci*, které jsou minimálně bipolární, většinou však multipolární. Fluktuující balance moci tvoří integrální element všech lidských vztahů. Platí to např. i o vztahu pána a otroka, i otrok má (podle své funkce) určitou moc nad pánem, i když v tomto případě jsou váhy moci rozloženy značně nerovnoměrně. Moc tedy není věc, kterou někdo má a jiný nemá, nýbrž strukturální vlastnost lidských vztahů.

V díle *Engagement und Distanzierung* soustředil Elias pozornost na takový typ vzájemně ve figuraci propletených procesů, které nazývá „Doppelbinder“ (angl. double bind). Tímto výrazem označuje mechanismus, pro který je charakteristické kumulativní posilování dvou veličin, které jsou ve vzájemné závislosti. Uvedený pojem mu slouží jak k popisu vztahů dvou velmocenských bloků, tak i např. vazeb mezi přírodními a společenskými vědami.

Přístupy figurativní sociologie použil Elias i při analýze sociální nerovnosti. Na základě sociologického výzkumu anglické obce, označené krycím názvem Winston Parva, který provedl se svým žákem Johnem Scotsonem, vyvinul model „etablovaných a outsiderů“, jehož využitelnost sahá za rámec výzkumem analyzovaných souvislostí.

Tento model, který se zakládá na analýze moci a jejího vplétání do mezilidských vztahů, má nabídnout vysvětlení společenských rozdílů, které opouští nejen holou deskripci, ale i jednodimenzionální, mechanistické vysvětlování sociální nerovnosti na základě disponování s určitými objekty (zbraněmi, výrobními prostředky). Figurace etablovaných a outsiderů charakterizuje, podle Eliase, vztahy mezi nejrozličnějšími společenskými skupinami, mohou to být šlechtici a měšťané, kapitalisté a dělníci, bohatí a chudí, bílí a černí, křesťané a židé, muži a ženy, industriální a rozvojové země apod. [Elias, Scotson 1990: 8].

Ke klíčovým v Eliasových wissenssociologických spisech patří pojmy angažovanost a distancovanost (*Engagement und Distanzierung*). Jsou to dva základní principy lidského myšlení a jednání, jejichž vztah řídí vývoj lidského vědění. Eliasovi tyto pojmy slouží k analýze různých fází tohoto vývoje i k úvahám o sociologii samé. Sociální vědci se, podle něj, nacházejí v určitém poli, pro které je charakteristické napětí mezi angažovaností a distancovaností. Aby něco o oblasti svého zkoumání věděli, je u nich potřebná jistá minimální míra participativní angažovanosti. Jako příslušníci té figurace, kterou zkoumají, jsou ovšem zároveň vystaveni značnému nebezpečí, že jejich vlastní zájmy poškodí nebo zdeformují poznávací proces. Čím větší je osobní angažovanost výzkumníka, respektive čím méně je schopen distance od vztahů, které zkoumá, tím větší je nebezpečí, že mýty a ideologické postuláty zabrání jejich adekvátnímu vědeckému uchopení. Eliasův apel na distancující se etiku má v tomto směru blízko k požadavkům hodnotové neutrality a ke kritickému racionalismu K. R. Poppera.

Opožděná recepce Eliasova díla

Elias byl po dlouhou dobu autoritou především pro úzký okruh svých žáků a přátel. Částečné svědectví o tomto vlivu podává sborník *Human Figurations*, vydaný v roce 1977 v Holandsku k jeho osmdesátinám. Širší zájem o Eliasovo dílo se datuje až od 80. let a je spojen s vydáváním jeho starších i novějších prací. V této souvislosti se nabízí otázka, proč toto dílo stálo tak dlouhou dobu stranou masivnějšího zájmu odborné veřejnosti. Určitou odpověď dala již úvodní životopisná poznámka. Byly to nepříznivé životní i společenské okolnosti, které způsobily, že Eliasovy spisy z 30. let nemohly nalézt v době svého dokončení patřičnou odezvu.

Svým originálním pojetím byla Eliasova sociologie dominantním proudům poválečné sociologie poněkud vzdálena. Diskuse mezi kritickou teorií, vycházející z recepce Marxova díla, a „občansko-konzervativní“ systémovou teorií, která ovládla sociologickou scénu v západním Německu koncem 60. let, patrně do značné míry zbrzdila přijetí Eliasovy civilizační teorie v době druhého vydání *Über den Prozeß der Zivilisation* (1969).

Teprve v 70. letech, v souvislosti s nárůstem zájmu o sociologickou reflexi problémů modernity, byla připravena půda pro její akceptaci a došlo širokému uznání Eliasova díla. (V německé sociologii v té době do značné míry opadla recepce Marxe, přičemž po ní zůstalo určité teoretické vakuum. Zároveň sílila vnímavost pro historicitu lidské společnosti, od které statická systémová teorie do značné míry odhlížela. A navíc - zásluhou frankfurtské školy - byla zaměřena pozornost na souvislosti mezi sociogenezí a psychogenezí.)

Eliasovy práce jsou během 80. let publikovány, překládány a nacházejí odezvu v řadě zemí. Z eliasovských badatelů a popularizátorů náleží v tomto směru zvláštní

zásluha především H. Kortemu, P. Gleichmannovi a J. Goudsblomovi. Vedle několika sborníků se objevily také monografie (H. Korte, R. Baumgart, V. Eichener). A. Bogner vydal v roce 1989 studii věnovanou porovnání Eliasovy civilizační teorie s koncepcí Maxe Webera a s Horkheimerovou a Adornovou teorií, obsaženou v *Dialektice osvícenství*. Pokus kritizovat a vyvrátit Eliasovu civilizační teorii na základě studia historických a etnologických pramenů představuje studie H. P. Duerra [1988]. U nás nacházíme výraznou eliasovskou inspiraci u Jana Kellera.

Vedle německé sociologie je dnes Eliasův vliv patrný ve francouzské sociologii (P. Bourdieu), ale také např. u našich rakouských sousedů (H. Kuzmics). Během posledních let pronikly Eliasovy myšlenky i na americkou půdu. Doposud nejobsáhlejší studii o Eliasovi představuje v Anglii vydaná práce australského profesora Stephena Mennella [1992]. Pro řadu sociologů představuje v současné době Eliasova teorie sociálních procesů a figurací zajímavou alternativu a východisko pro další rozvoj sociologické teorie i výzkum.

JIRÍ ŠUBRT je odborným asistentem na katedře sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991-1993 strávil několik měsíců studijními pobyty na univerzitách v SRN (Berlín, Konstanz, Tübingen) a Rakousku (Víděň). Zabývá se sociologickou teorií, výzkumem veřejného mínění a výzkumem sdělovacích prostředků.

Literatura

- Baumgart, R., V. Eichener 1991. *Norbert Elias zur Einführung*. Hamburg: Junius Verlag.
- Bogner, A. 1989. *Zivilisation und Rationalisierung: Die Zivilisationstheorien Max Webers, Norbert Elias' und der Frankfurter Schule im Vergleich*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Der unendliche Prozeß der Zivilisation: Zur Kulturosoziologie der Moderne nach Norbert Elias*. 1991. Hrsg. von H. Kuzmics, I. Mört. Frankfurt - New York: Campus.
- Duerr, H. P. 1988. *Nacktheit und Scham. Der Mythos vom Zivilisationsprozeß. Bd. 1*. Frankfurt am Main. (plánovány jsou 4 díly).
- Elias, N. 1970. *Was ist Soziologie?* München: Juventa Verlag.
- Elias, N. 1976. *Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Bd. 1, 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1983a. *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1983b. *Engagement und Distanzierung*. Hrsg. von M. von Schröter. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1984. *Über die Zeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1987. *Die Gesellschaft der Individuen*. Hrsg. von M. von Schröter. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1989. *Studien über die Deutschen: Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg. von M. von Schröter. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, N. 1992. „hesla Figuration; Prozesse, soziale; Zivilisation.“ In *Grundbegriffe der Soziologie, 3 Aufl.*, Hrsg. B. Schäfers. Opladen: Leske-Budrich.
- Elias, N., J. L. Scotson 1990. *Etablierte und Außenseiter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Gesellschaftliche Prozesse und individuelle Praxis: Bochumer Vorlesungen zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie* 1990. Hrsg. von H. Korte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Human Figurations: Essays for 'Aufsätze für Norbert Elias'* 1977. Ed. P. Gleichmann, J. Goudsblom, H. Korte. Amsterdam.

- Keller, J. 1992. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk.
- Korte, H. 1988. *Über Norbert Elias: Das Werden eines Menschenwissenschaftlers*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Macht und Zivilisation: Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie 2*. 1984. Hrsg. von P. Gleichmann, J. Goudsblom, H. Korte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*. 1979. Hrsg. von P. Gleichmann, J. Goudsblom, H. Korte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Mennell, S. 1992. *Norbert Elias: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- „Norbert Elias über sich selbst: A. J. Heerma van Voss und A. van Stolk Biographisches Interview mit Norbert Elias.“ 1990. In *Norbert Elias, Notizen zum Lebenslauf*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Ringer, F. K. 1987. *Die Gelehrten: Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890-1933*. Stuttgart: Klett-Cotta.

Názory občanů na kriminologické aspekty prostředí v Praze

JIRÍ BURIÁNEK*

Filozofická fakulta UK, Praha

People's Reflections on Criminological Aspects of the Social Environment in Prague

Abstract: The paper presents the data from the international comparative study of post-communist metropolises from 1993 (for Prague, N = 486, interview). It concerns a number of different aspects of the social environment: the changes in social position, value orientations and the community, etc. Although for most people the Velvet Revolution brought increased satisfaction, the changes of the value-orientation are not so great and not too critical toward the past. The situation can not simply be viewed as the typical social anomie. The attitudes to different social groups (including refugees, etc.) are neither extremist nor hostile, while political radicalism is rather rare. Naturally, significant problems are reflected in public opinion: violence, organised crime, pollution. People identify the increase of criminality, victimisation, their awareness and experience of crime and their feelings of insecurity. A certain stability in the social environment and a favourable evaluation of the institutions are also explored.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 201-214)

V tomto článku chceme přinést několik aktuálních zjištění výhradně empirické povahy. Tvoří součást širšího mezinárodního projektu výzkumu kriminologických aspektů sociálního prostředí v postkomunistických metropolích, koordinovaného Kriminologickým výzkumným střediskem Humboldtovy univerzity v Berlíně. Účastní se jej celkem osm zemí, výsledky jsou postupně zpracovávány a připravovány k publikaci. Obecnější strategické záměry ostatně naznačuje v tomto čísle zařazená stať U. Ewalda.

My se soustředíme na vybrané údaje, které byly získány v Praze - šetření proběhlo v červnu 1993 na vzorku 484 obyvatel starších 16 let vybraných na bázi kvótního výběru (sběr dat zajišťovalo konsorcium Universitas, garanci úkolu za ČR Katedra sociologie FF UK). Dáváme vědomě přednost rychlé prezentaci výsledků před hlubší analýzou, pro niž bychom rádi získali další zájemce o spolupráci. Soustředíme se na deskripci mimo jiné i proto, že jsme do projektu vstupovali dodatečně: nebylo by seriózní předstírat konfirmativní zaměření dosud provedených analýz.

Z velmi obsáhlého souboru informací jsme nuceni vybrat jenom tu část, která charakterizuje názory lidí na sociální prostředí a jeho bezpečnostní a kriminologické parametry. Všimneme si také vlastních postojů a tendencí k deviantnímu jednání, které - ačť prizmatem jednotlivých respondentů - vytvářejí určitý obraz momentálního stavu hodnotového a normativního systému společnosti, jíž je samozřejmě Praha do jisté míry vzorem. Pokusíme se ovšem odkázat i na ty pasáže zkoumání, jimiž se na tomto místě nebudeme meritorně zabývat: šlo především o komplex proměnných, které zachycovaly širší souvislosti transformace. Patřily k nim například tyto tematické okruhy:

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc., katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 15 30-31.

1. Změny sociálního postavení, reflexe sociálního statusu a celkové životní spokojenosti před a po revoluci 1989.
2. Změny hodnotových orientací.
3. Vztah k vlastní minulosti a některé aktuální postoje ke společnosti.
4. Změny v komunitě, v nejbližším sociálním okruhu (rodina, přátelé, spolupracovníci).
5. Změny disponibilního času atd.

Tyto indikátory vytvářejí určitý explanační rámec, umožňují samozřejmě identifikovat i základní trendy mobility, „vítěze“ i „poražené“.

Z indikátorů kriminologického okruhu nezbyvá prostor pro prezentaci velmi detailně (tzn. po jednotlivých letech) zjišťované viktimizace, tedy míry, v jaké jsou občané zasahováni konkrétní trestnou činností. Na jejich základě lze o něco lépe odhadovat reálný stav kriminality: do úředních statistik se, jak známo, ani zdaleka nedostává vše, s čím se lidé setkávají. Podle našeho názoru však bude vhodnější analyzovat tyto údaje v důsledně komparativním kontextu.

1. Změny hodnot a postojů

Ačkoli tzv. sametová revoluce nevyvolala dramatické střety či otevřené sociální konflikty, přece jen má povahu totální společenské změny s řadou důsledků. Rychlé změny politického i ekonomického systému přináší prvky sociální anomie: tempo kulturních změn je pozvolnější, část populace si jen s obtížemi osvojuje nové (leckdy spíše staronové) hodnotové orientace. Objevují se jak snahy rychle přizpůsobit názory novým podmínkám, tak také určitá rigidita postojů. Nedávné výzkumy ukázaly, že se hodnotové orientace mění jen pozvolna. Stoupá sice význam některých položek tzv. výkonové orientace, na druhé straně poměrně rychle poklesla váha položek politické aktivity občanů typická pro revoluční období.

Z tohoto pohledu nás nemůže překvapit, že v našem výzkumu jen část dotázaných vidí svůj dřívější život v ČSSR jako svého druhu zátěž (12 % rozhodně souhlasí, 26 % spíše souhlasí), větší skupina však projevuje spíše indiferentní distanci. Jakési „velké odmítnutí“ se prostě nekoná: Tři čtvrtiny respondentů se víceméně ztotožňují s tím, co v minulosti dělaly. Pouze 4 % uvedla rozhodný nesouhlas.

Jistá míra efektivnosti totalitní ideologie „korumpovatelné většiny“ se odráží v otázkách na celkovou životní spokojenost před listopadem 1989 a po něm (tabulka 1).

Tabulka 1. Úroveň spokojenosti před listopadem 1989 a po něm (%)

	zcela nespokojen				zcela spokojen	
	1-3	4	5	6	7	průměr
Dříve	35	22	24	16	4	4,15
Dnes	21	14	30	27	8	4,76

Celkový posun hodnocení je ovšem výrazný a svědčí o pozitivním postoji většiny respondentů k probíhajícím změnám. Tím pak lze vysvětlit i převažující důvěru občanů ve vládu ČR a ve směr ekonomické reformy, což je pro Prahu typické.

Pro 41 % Pražanů se finanční situace ve srovnání se stavem před rokem 1990 zlepšila, u 28 % je tomu naopak. Zbývajících část uvedla zhruba nezměněný stav. Existuje

ovšem jasný trend zlepšování finanční situace s klesajícím věkem (zlepšení uvedlo 56 % nejmladších, ale pouze 14 % nejstarších obyvatel).

Pokud jde o strukturu hodnotových orientací, nezjišťujeme výraznější změny proti již dříve získávaným údajům. První vrstvu vysoce preferovaných hodnot reprezentují zdraví a rodina. Druhou vrstvu pak hodnoty životního prostředí, bydlení, přátel („sociálního prostředí“). Třetí, stále ještě poměrně významnou skupinu hodnot tvoří „pracovně-ekonomický okruh“: peníze, sociální jistota, volný čas, práce. Až za nimi se umísťují hodnoty „aktivního sebeuplatnění“ (úspěch v povolání, vliv na politiku, cestování, sex). Ke spíše odmítaným hodnotám patří jak položka „svobodný, nespoutaný život“, která signalizuje jistou distanci vůči voluntarismu a volnomyšlenkářství, a především náboženská víra (jen zhruba každý osmý uvedl u této hodnoty maximální důležitost, většina respondentů ji však nepřikládá velký význam).

Právě tyto poslední dvě hodnoty je možno považovat za „saturevané“, když zjišťovaná míra spokojenosti převažuje nad deklarovanou důležitostí. Naopak největší tenze (ve smyslu rozdílu mezi důležitostí a aktuální spokojeností) lze vystopovat u hodnoty peněz, kterých samozřejmě není nikdy dost, a hlavně o hodnoty životního prostředí a sociálních jistot. U hodnoty sociálních jistot jde pravděpodobně o ne zcela specifické obavy (v Praze např. dlouhodobě přetrvává stav prakticky nulové nezaměstnanosti!), v hodnocení stavu životního prostředí však o velmi realistický náhled Pražanů na aktuální situaci. Tady můžeme předpokládat největší míru frustrace. Tendenci k „průměrnému“ hodnocení zjišťujeme i u hodnoty politické participace.

2. Vnímání sociálních problémů

Zjišťování názorů lidí na aktuální sociální problémy má dvojí význam: na jedné straně přímo odráží stav sociálního prostředí a jeho případné anomické rysy, na druhé straně může signalizovat i zdroje některých osobních tenzí, jež se pak mohou stát příčinou deviantního chování.

Většina předložených problémů se naší populaci jeví jako víceméně relevantní - méně významné jsou snad jen obavy ze ztráty bytu nebo ztráty rodinných vazeb, resp. důchodové zabezpečení a nezaměstnanost (to je zřetelná zvláštnost Prahy). V žebříčku problémů se jako nejpalčivější ukazují

- agresivita a násilí,
- organizovaná kriminalita,
- stav životního prostředí,
- částečně také AIDS.

Je příznačné, že se mezi těmi nejzávažnějšími problémy neobjevuje růst cen ani problémy privatizačního procesu (hospodářské kriminality). Jistě to souvisí s celkově příznivým politickým klimatem v ČR. Ženy reagovaly citlivěji na problémy vztahu obou pohlaví, problémy války, násilí, radikalismu i kriminality.

Tabulka 2. Postoje k hlavním společenským problémům (%; vážený aritmetický průměr, 4 = velmi zneklidněn)

	zneklidněn		Průměr
	poněkud více	velmi	
Vývoj cen	34	32	2,91
Nerovnost mezi muži a ženami	8	2	1,45
AIDS	29	39	2,99
Pokles životní úrovně	34	23	2,68
Stav zdravotnické péče	35	33	2,91
Nezaměstnanost	24	15	2,26
Stav životního prostředí	27	60	3,44
Ekonomická situace některých jednotlivců	30	19	2,50
Drogová závislost	26	31	2,69
Důchodové zabezpečení	25	18	2,31
Setrvání bývalých stranických funkcionářů na vedoucích pozicích	28	37	2,86
Agresivita a násilí	25	67	3,57
Možnost ztráty bytu	20	20	2,30
Přiliv cizinců a azyланtů	29	17	2,48
Válka a nebezpečí války	26	35	2,84
Politický pravicový radikalismus	26	15	2,30
Ztráta rodinných vazeb	19	23	2,29
Ztráta pocitu vzájemnosti všeobecně/individua- lizace života	29	15	2,33
Podvody, nelegální finanční a devizové obchody během období transformace	30	32	2,81
Nesprávné zacházení (např. rozprodej pod cenou) s bývalým státním majetkem v rámci privatizace hospodářství	28	30	2,76
Organizovaná kriminalita jako např. organizované krádeže aut, obchod s drogami a zbraněmi, vydírání	29	59	3,45
Podvody v oblasti půjček a hospodářských operací	25	32	2,74

Sociální problémy vztažené těsněji k jedinci zjišťovala následující baterie. Pořadí problémů označených jako „téměř neřešitelné“ vychází takto:

Tabulka 3. Pořadí problémů označených jako „téměř neřešitelné“ (v procentech)

1. Organizovaná kriminalita	31
2. Bývalí funkcionáři	21
3. Byrokracie	19
4. Podvody v privatizaci	16
5. Rehabilitace obětí	10
6. Finanční problémy	10
7. Bydlení	9

U dalších problémů (baterie obsahuje 21 položek!) podíl „neřešitelných“ málokdy překročí hranici 5 %.

Na poměrně stabilizovanou situaci respondentů ukazuje i otázka na perspektivy zaměstnání (tabulka 4).

Tabulka 4. Celkové perspektivy zaměstnání (%)

	Celkem	Muži	Ženy	Absolventi VŠ
velmi dobré	11	16	7	20
dobré	44	48	41	49
špatné	10	7	13	8
velmi špatné	5	4	6	8
neví	20	16	23	11
neodpovědělo	10	10	11	4

Jako zdůvodnění spíše horších vyhlídek bylo nejčastěji použit odkaz na pohlaví (u žen), nevhodnou kvalifikaci a vysoký věk.

Výskyt některých *konkrétních negativních jevů* v místě bydliště respondenta se rovněž omezuje jen na určité oblasti, které jsme již ostatně identifikovali. Jde především o stav životního prostředí. Některé jevy vlastně ani nejsou dosti známé - část respondentů je nedokázala posoudit (obsazování domů, politický radikalismus).

Protože stupeň 2 označoval „jen malé problémy“, jeví se situace téměř jako idylická. Politický radikalismus a demonstrace jsou v dnešní Praze opravdu vzácností.

Tato baterie vykazuje prakticky minimální sociální diferenciaci odpovědí (podle pohlaví a vzdělání). Vůbec vnímání sociálních problémů vykazuje tendenci k homogenitě názorů, zatím se nepodařilo prokázat vliv výraznějších sociálních faktorů (např. pokud jde o vzdělání respondentů).

Tabulka 5. Hodnocení negativní jevů
(vážený aritmetický průměr, 1 = není to problém, 4 = velký problém)

	Průměr	Uvádí častěji
1. Špatné ovzduší, smog	3,07	
2. Špina, odpadky	3,00	Ženy
3. Nedisciplinovaní řidiči	2,67	SŠ i VŠ
4. Zničené telefony	2,58	
5. Cikáni	2,50	
6. Opilci	2,41	Ženy (4-23%)
7. Nudící se mládež	2,35	Ženy
8. Pomalované zdi	2,23	
9. Rozpadající se budovy	1,98	
10. Uzavírání společenských zařízení	1,94	SŠ i VŠ
11. Vraký aut	1,89	
12. Cizinci, azylanti	1,84	Vyučení
13. Narkománie	1,80	
14. Obsazení domů	1,70	
15. Prostituce	1,64	
16. Podomní obchod	1,56	
17. Chování sousedů	1,56	
18. Žebrání	1,55	
19. Politický radikalismus	1,54	
20. Sexshopy	1,31	
21. Demonstrace	1,24	

3. Postoje k sociálním skupinám

S politickým radikalismem může souviset i postoj k některým sociálním skupinám. V této rovině se často vyjevují prvky xenofobie, stereotypů a předsudků, které leckdy i nepřímo posilují tendence k deviantnímu jednání (tabulka 6).

Pozitivní postoje převažují mj. k policistům, což je z kriminologického hlediska velmi příznivé. Významný je též protektivní postoj k Židům a odpor vůči antisemitismu. Vyniká pak jednoznačně záporný postoj české veřejnosti k neonacismu a fašismu.

V mnoha položkách byl zachycen vliv vzdělání. Obecně lze shrnout, že vysokoškoláky charakterizuje vyšší míra tolerance a osvíceného liberalismu - viz např. postoj k homosexuálům, také k Židům. Projevují silnější odpor např. ke skinheads, neonacistům a veksláckům. Vyšší podíl xenofobních reakcí především ve spojitosti s etnickými skupinami či přistěhovalci pozorujeme u skupiny vyučených. U žen stojí za zmínku lepší vztah k feministkám i k policistům.

Tabulka 6. Postoje k sociálním skupinám (% , vážený aritmetický průměr)
 Stupnice: 1 = zcela nesympatické, 7 = zcela sympatické

	zcela nesympatické	průměr
Prostitutky	36	2,5
Bezdomovci	24	2,8
Rómové („cikáni“)	43	2,2
Vystěhovalci - běženci	13	3,2
Nezávislí („alternativní nekonvenční skupiny“)	14	3,3
Republikáni	37	2,4
Nemocní AIDS	7	3,8
Azylanti - političtí uprchlíci	8	3,7
Skinheads	43	2,2
Homosexuálové	20	3,2
Komunisté	40	2,4
Drogově závislí (narkomani)	29	2,5
Členové náboženských sekt	27	2,7
Židé	3	4,5
Palestinci	8	3,8
Neonacisté	60	1,8
Izraelci	5	4,1
Turci	7	3,7
Černoši	6	4,0
Východní Němci	11	3,5
Západní Němci	5	4,1
Poláci	6	3,8
Rusové	9	3,6
Maďaři	5	4,0
Češi	1	5,3
Slováci	5	4,4
Rumuni	11	3,5
Bulhaři	7	3,8
Vietnamci	12	3,4
Antisemité	35	2,4
Členové mírového hnutí	1	4,8
Feministky	21	3,1
Policisté	4	4,2
Američané	1	4,7
Veksláci	41	2,2
Turisté	3	4,6

Za nepřijatelné je většinou považováno malování hesel na zdi (82 % zcela odmítá) a útočit proti ubytovným cizinců (dokonce 86% naprosto záporných stanovisek).

Pro veřejné mínění je tedy typický odpor k radikalismu. Většina obyvatel Prahy neprojevuje tendenci k takovému jednání, zejména pokud by znamenalo překročení zákonných norem. Například i relativně neškodné malování hesel po zdech (neuvažujeme-li o ničení historických památek) schvaluje (akceptuje) v souhrnu jen asi 8 % respondentů.

4. Individuální dispozice k deviantnímu chování

Individuální dispozice k deviantnímu chování souvisejí s některými způsoby reagování na životní problémy (tabulka 7). Podstatný je pak i postoj k některým problémovým způsobům jednání.

Tabulka 7. Nejčastější způsoby reagování na problémy (%)

	Ano	
	Celý soubor	Ženy
Zkousím vzít situaci aktivně do svých rukou tak, že si vždy naplánuji konkrétní věci, kterých pak zkousím dosáhnout	90	
Hledám pomoc u ostatních	59	
Obvykle mě uklidní sklenka alkoholu	15	
Obvykle mě uklidní prášky	6	8
Hledám změnu (sport, hudba, cestování)	70	
Čekám, že mi někdo pomůže	25	30
Uvažuji o tom, že se přestěhuji na Západ	9	

Respondenti jednoznačně deklarují aktivní postoj, značně rozšířené jsou i pozitivní kompenzační reakce (změna prostředí, aktivity). Potvrzuje se ovšem i význam sociálního okruhu, pomoci přátel atd. U čtvrtiny pak lze očekávat přechod k pasivnímu reagování.

Také v následující (silně hypotetické) situaci uvádějí respondenti pozitivní variantu reagování - snahu nevzdávat se, zachovat odstup, soustředit se na práci. Ukazuje se, že dosud není zcela běžné hledat pomoc u specializovaných organizací (sociální pomoc). Úloha náboženských obcí není příliš zřetelná. Maladaptivní (?) způsoby reagování jsou zastoupeny vzácně, vedle jisté tolerance k alkoholu je zajímavé procento suicidiální tendence. Větší odolnost vůči deviaci (drogy, suicidium) proklamují vysokoškoláci, kteří by také častěji volili zaměření na práci.

Tabulka 8. Způsoby řešení problémů (%) ;

	souhlasím	
	zcela	spíše
Osobně bych se stále více snažil udržet si odstup	34	36
Přibral bych si na pomoc alkohol	2	7
Obstaral bych si drogy	2	2
Nevzdával bych se	59	30
Snažil bych se o sociální pomoc	11	37
Sáhnul bych si případně na vlastní život	4	3
Zesílil bych své politické aktivity	3	6
Pokusil bych se řešit své problémy jinak: možná krádežemi, nelegálním obchodem, vybil bych si zlost na jiných	3	4
Šel/šla bych „na ulici“ (prostituce)	2	2
Pokusil bych se „najít útěchu“ v náboženské obci	7	12
(Pouze pracující):		
Soustředil bych se více na svou práci	25	31

Výzkum zjišťoval postoj k některým problematickým typům jednání, kladl též přímý dotaz na možnost takového jednání. V tabulce 9 doplňujeme ve třetím sloupci právě procento těch, kteří připustili možnost takového jednání v osobním životě.

Zdá se, že Pražané se stavějí nesmiřitelně především vůči drogám, krádežím aut a napadání cizinců. Je patrná tendence mírně tolerovat prostituci ve veřejných domech a jízdu načerno ve veřejné dopravě. Velmi liberální je postoj k interrupcím.

Připojený sloupec ukazuje velkou latenci ježdění načerno (u vyučených a středoškoláků dokonce 81 %) a potvrzuje souhlas 62 % žen s provedením interrupce. Za určitou hrozbu lze považovat i problém placení daní (středoškoláci 39 %) a znečišťování životního prostředí, přehlédnout nelze ani 11 % respondentů připouštějících možnost kozumace drog (ve skupině se základním vzděláním 23 %). Značně nebezpečným jevem je navíc i tendence k podplácení úředníků, kterou přiznalo 36 % dotázaných.

Tabulka 9. Hodnocení vybraných způsobů chování (%)
Stupnice: 1 = velmi špatně 4 = vůbec ne špatně

	velmi špatně	(2) špatně	možnost udělat to
Jízda načerno ve veřejné dopravě	10	32	75
Nepřiznání daní občany (soukromými osobami)	28	47	34
Krádeže v krámech, obchodních domech	57	36	10
Prostituce ve veřejných domech	23	15	17
Napadení cizinců (zbití)	72	23	4
Krást auta nebo se do nich vloupat	74	22	4
Najímání pracovníků načerno (bez sociálního pojištění)	22	48	x
Prodej drog na ulici	76	18	3
Konzumace drog	68	22	11
Znečišťování životního prostředí jednotlivci	61	34	24
Pouliční prostituce	52	31	4
Umělé přerušování těhotenství v prvních 12 týdnech	13	16	62
Obsazení prázdných domů	13	39	21

Vzdělání intervenuje jen dosti selektivně: lidé se základním vzděláním častěji tolerovali (a také připouštěli ve vztahu k vlastní osobě) krádež a napadení cizinců (to je typičtější i u mužů). Ženy více odsuzují prostituci, naopak častěji ji jako možnost připouštějí lidé se základním vzděláním.

Ukazuje se, že vliv pohlaví respondenta se projevuje jen v některých položkách, a to většinou zcela typickým způsobem. Tento faktor by mohl získat větší diferenciativní schopnost jedině v kombinaci s dalšími faktory (zejména s věkem, částečně i se vzděláním). Větší váhu mají faktory spojené s ekonomickou aktivitou a jejími výsledky, přičemž je třeba zaznamenat, že probíhající změny se příznivěji odráží v postavení vysokoškoláků. U pracovníků vyučených pozorujeme příznaky jisté sublimace dílčích frustrací (viz např. perspektivy zaměstnání) v oblasti etnických předsudků, u pracovníků s nejnižším vzděláním se projevuje přiměřená latentní tendence ke kriminalitě (krádeže, agresivní jednání apod.). Přesto se nám zdá, že se obyvatelé Prahy projevují při hodnocení nejrůznějších aspektů kriminologické situace poměrně homogenně. Většina námi zaznamenaných diferencí má sice statistickou signifikanci, nelze ji však vidět jako

zcela odlišný trend v jednotlivých sociálních skupinách. Tento názor potvrzují i další předběžné analýzy.

5. Vnímání bezpečnostní situace

Výzkumy veřejného mínění, mapující vnímání základních problémů, se kterými se dnes lidé v běžném životě setkávají, se ve svých výsledcích vcelku shodují: hlavní problémy nejsou spatřovány v oblasti hospodářské či politické, ale v bezpečnostní situaci. Týká se to přirozeně velkých měst, a zejména pak Prahy, která se v poslední době stala útočištěm kriminálních živlů všeho druhu.

Tento stav byl přirozeně zachycen také našim výzkumem. Večer se na ulici cítí bezpečně jen zhruba třetina dotázaných (35 %), zato poněkud nejistě 39 %. Velké obavy má 26 % Pražanů. Obavy o vlastní bezpečnost přitom rostou s klesajícím vzděláním a celkem přirozeně také s věkem. Větší obavy projevují ženy.

Proti situaci před rokem 1990 došlo k podstatnému zhoršení: tehdy měla zmíněné velké obavy jen desetina obyvatel, třetina se cítila poněkud nejistě. Každý desátý respondent se naopak cítil na ulicích velmi jistě, dalších 46 % dosti jistě. Pocit bezpečí tehdy převládal.

Růst pocitu nejistoty na veřejných prostranstvích se ovšem (zatím?) nepromítá v obdobném pocitu, pokud jde o soukromí domova. Proti minulosti zde došlo jen k mírnému poklesu pocitu bezpečí. Doma se i dnes většina občanů cítí bezpečně (31 % velmi, 43 % dosti jistě - dříve 37 %, resp. 44 %).

Ze seznamu důvodů, které mohou vyvolávat pocit nebezpečí, jsou nejčastěji uváděny majetkové trestné činy (krádeže, loupeže). Bytové krádeže jsou zjevně nejčastějším důvodem obav (25 % je jimi zneklidňováno velmi, 38 % dost). Více než polovina obyvatel se obává také přepadení (21 %, resp. 31 %) a krádeží (mimo bytových - 19 %, resp. 31 %). Dosti vysoký je i podíl žen, obávajících se sexuálně motivovaného napadení (25 %, resp. 21 %), obtěžování (21 %, resp. 26 %) a znásilnění (27 % toto riziko velmi, 18 % dosti zneklidňuje).

Tyto obavy, zejména z přepadení a vloupání do bytu, mají s věkem rostoucí trend, takže je sdílí zhruba dvě třetiny důchodců. Stojí za zmínku, že vůči sexuálním deliktům nejsou ani ženy v důchodovém věku zcela imunní (velmi zneklidňují zhruba pětinu z nich).

Podobné pořadí (sestavené podle hodnot váženého aritmetického průměru hodnocení na čtyřstupňové škále) dávají také odpovědi na otázku, jak dalece jsou tato rizika pravděpodobná (v noci v dané čtvrti). Možnost vloupání do bytu připouští (varianta „je to dost možné“) 58 % obyvatel, pro dalších 13 % je dokonce velmi pravděpodobné (viz tabulku 10).

Jestliže jsou v obecném povědomí zafixovány zneklidňující pocity ohledně bezpečnostní situace, může to působit pozitivně směrem k větší opatrnosti a aktivní ochraně. Na druhé straně je možnost osobního ohrožení vnímána u většiny deliktů jako méně pravděpodobná (výjimkou je možnost být okraden a zejména být obtěžován výrostky). Nemůžeme arciž odhadnout, do jaké míry jde v daných případech o určité podceňování možných rizik.

Postoje k bezpečnostní situaci formují také hromadné sdělovací prostředky. O frekvenci, s níž je tato tematika prezentována, svědčí údaj, že zprávy o kriminalitě (v tisku, rozhlasu či televizi) čte, slyší či vidí velmi často 36 % a často 45 % obyvatel.

Tabulka 10. Míra zneklidnění a pravděpodobnosti stát se obětí násilných činů
(vážený aritmetický průměr)

	míra zneklidnění	míra pravděpodobnosti
1. Být postižen vloupáním do vlastního bytu/domu	2,800	2,786
2. Být přepaden a oloupen	2,638	2,573
3. Být okraden, mimo vniknutí do bytu nebo vloupání	2,588	2,598
4. Být sexuálně obtěžována - pouze ženy	2,516	2,441
5. Být sexuálně napadena a zraněna - pouze ženy	2,516	2,320
6. Být znásilněna - pouze ženy	2,494	2,251
7. Být zbit a zraněn	2,313	2,290
8. Být zavražděn	2,113	1,956
9. Být obtěžován výrostky	2,031	2,342

Uvedená rizika vyvolávají potřebu takového chování, které může jednotlivce určitým způsobem chránit. Následující přehled (tabulka 11) ukazuje, že večer dotázaní volí nejčastěji jako obranu před možnými nepříjemnostmi vyhýbání se prázdným ulicím (26 % vždy, 28 % často). Současně je zřejmé, že jen málo jsou využívány prostředky osobní ochrany (11 %, resp. 7 %). Z toho, že 76 % respondentů se nikdy nevyhne veřejným dopravním prostředkům, usuzujeme na jejich spíše pozitivní roli při ochraně před pouliční zločinností.

Tabulka 11. Způsoby chování jako ochrana před zločinností
(vážený aritmetický průměr)

1. Vyhýbáte se prázdným ulicím, prostranstvím a parkům	2,644
2. Vyhýbáte se kolemstojícím mladistvým	2,253
3. Vyhýbáte se kolemstojícím cizincům	2,027
4. Používáte auta, kola nebo taxíku	1,905
5. Necháte se večer doprovázet domů	1,869
6. Vezmete si s sebou slzný plyn, hůl, nůž, střelnou zbraň nebo něco podobného	1,666
7. Vyhýbáte se veřejným dopravním prostředkům	1,359
8. Učíte se nějakému druhu bojového umění	1,269

Z hlediska specifik věkových skupin stojí za povšimnutí obavy starších lidí z některých skupin mladistvých (35 % se jich obává často, 21 % vždy).

Podstatně vyšší odpovědnost každého jednotlivce za svoji bezpečnost podporuje nepřímo i postup pojišťoven. Polovina dotázaných zavedla po roce 1989 do svých bytů dodatečná bezpečnostní opatření (zámky, řetězy apod.) jako ochranu před rostoucí kriminalitou.

Je zajímavé, že tentokrát to nejsou starší lidé, kteří nejčastěji tato opatření zavedli. Jsou to naopak lidé mladšího (31-40 let 61 %) a středního (41-60 let 56 %) věku a také lidé s vysokoškolským vzděláním (61 %). Hlavním motivem bude patrně ochrana majetku (nikoliv vlastní bezpečnosti).

Vlastní zkušenosti s trestnou činností zachycoval v dotazníku velmi rozsáhlý blok otázek. Zjišťoval jak zkušenosti postižených (obětí), tak pachatelů (pokud to byli ochotni

přiznat). V této informaci se ovšem omezíme pouze na prostý souhrn případů, kdy se dotázaní či jejich známi stali oběťmi páchané trestné činnosti. Přitom je třeba zdůraznit, že jde spíše o míru kontaktu s důsledky páchané trestné činnosti.

Na otázku, zda znají ve svém okruhu někoho, komu se něco z následujícího seznamu přihodilo, dotázaní uváděli tyto zkušenosti:

Tabulka 12. Postižení dotázaného či jeho známých některými trestnými činy (%)

Byli obtěžováni mladistvými	35
Byli zbiti a zraněni	32
Byli postiženi vloupáním do svého bytu/domu	68
Byli přepadeni a oloupeni	31
Byli okradeni, ale ne v souvislosti s vniknutím do bytu nebo loupeží	55
Byli poškozeni podvodníky (v oblasti pojištění, vkladů, cestovního ruchu...) 27	
Byli postiženi prosazováním sporných nároků na vydání věci jejich domnělými vlastníky, kteří přitom používají nezákonných metod (obtěžování, vyhrožování, nátlak)	12
Stali se jako nájemníci oběťmi nelegálních praktik majitelů domů, kteří se ze spekulativních důvodů pokoušejí nájemníků zbavit	15
Při hledání bytu se stali obětí spekulantů	14
Byli sexuálně obtěžováni	31
Byli sexuálně napadeni a zraněni	13
Byli znásilněni	8
Byli zavražděni	7

U takto volně vymezeného „kontaktu“ jde nejčastěji o případy vloupání do bytu a o běžné krádeže. Vliv věku se nejvíce promítá v záležitostech sexuální povahy (45 % mladých dívek do 20 let či jejich známých bylo takto obtěžováno, 20 % z nich se přinejmenším setkalo s případy sexuálního napadení a zranění).

6. Názory na instituce

Další tematický blok byl uvozen osmi modelovými situacemi, zastupujícími nejčastější typy kriminálních deliktů. Cílem bylo zjistit strukturu sankcí, které by za tyto delikty dotázaní pachatelé přisoudili.

Největší míra tolerance se projevuje ve vztahu k drobným krádežím (krádež ananasů u stánku), kde by 58 % dotázaných volilo sankci typu „dohoda mezi akterý“. Jen o 10 % méně lidí by stejnou sankci uplatnilo při posuzování nezaplacení útraty v hospodě. Naopak nejtvrdíší sankci (odnětí svobody) by lidé uplatnili u znásilnění v 72 %. V závažných majetkových krádežích (vykradení bytu) by ji volilo 41 %.

Uvedení všech poznatků (byl dále zjišťován názor na optimální reakce státních institucí) by však i v tomto tematickém okruhu vydalo na samostatný článek.

Nezbytným předpokladem úspěšné práce státních institucí je důvěra veřejnosti (tabulka 13). Uvedené pořadí je zpracováno pouze za ty, kteří odpovídali na škále 1 = plná důvěra, 4 = žádná důvěra. Nejsou sem zahrnuti ti, kteří se odpovědi vyhnuli.

Tabulka 13. Důvěra veřejnosti k vybraným institucím
(vážený aritmetický průměr)

1. Školy	2,130
2. Policie	2,340
3. Psychiatrické kliniky	2,376
4. Státní prokuratura	2,457
5. Trestní soudnictví	2,462
6. Úřad na ochranu ústavy/BIS	2,513
7. Sociální úřady/zařízení	2,553
8. Úřady pro mládež	2,589
9. Rozhodčí instituce/komise	2,757
10. Fond národního majetku	2,764
11. Vězení/NVU	2,787
12. Lustrační komise MV	3,013

Největší důvěře se těší školy, na druhém místě je policie. Poslední místa zaujímají „lustrační komise“ (sama formulace položek činila v rámci mezinárodního komparativního výzkumu značné obtíže). Naskytá se přirozeně otázka, do jaké míry odráží uvedené hodnocení reálné vědomosti o fungování zmíněných institucí a jakou roli zde hraje spíše obecný dojem.

Důvěra k těmto institucím většinou roste s věkem. Nejvýrazněji se tento trend projevuje u důvěry v sociální zařízení, úřady pro mládež, psychiatrické kliniky a policii. Jedinou výjimkou je škola, v níž důvěra (plná + určitá) nejmladších je výrazně vyšší (80 %) než důvěra nejstarších (56 %).

Značné jsou také difference hodnocení podle vzdělanostních skupin. Důvěra jednoznačně roste se vzděláním zejména v hodnocení Fondu národního majetku, Úřadu na ochranu ústavy (BIS), trestního soudnictví, úřadů pro mládež, policie a lustračních komisí.

Ve srovnání se soudy se policie těší větší důvěře obyvatel. I v tomto případě hodnotili Pražané některé konkrétní aspekty policejní praxe. Uvedené pořadí vychází opět z průměrných hodnot na čtyřbodové škále souhlasu/nesouhlasu (tabulka 14).

Tabulka 14. Hodnocení práce policie (vážený aritmetický průměr)
1 = rozhodný souhlas, 4 = rozhodný nesouhlas

1. Policie postupuje při trestných činech podle práva	2,225
2. Policie se přiměřeným způsobem stará o pořádek	2,407
3. Policie bere oběti zločinu vážně a pomáhá jim	2,425
4. Policie nakládá s podezřelými podle pravidel, takže nevinní nejsou žalováni	2,430
5. Policie je „přítel a pomocník“ občanů	2,455
6. Policie se v chování změnila jen málo v porovnání k minulým časům	2,533
7. Dojem z chování policie přispívá k tomu, že při demonstracích opakovaně dochází k násilným střetům	2,662
8. Policie křivdí občanům z nižších sociálních vrstev	2,964

Nelze se zbavit dojmu, že hodnocení policie vyznívá na rozdíl od výsledků některých výzkumů veřejného mínění nepoměrně lépe (zde osciluje kolem středu postojové škály). Tento posun může být interpretován tak, že pokud je zmíněné hodnocení zasazeno do tematicky uceleného bloku a umožňuje tak zachycení širších souvislostí práce policie, jsou jeho výsledky lepší než v případě, kdy jde o obecné vyjádření spokojenosti či nespokojenosti.

7. Závěr

Mimo kontext komparativní analýzy je obtížné vystihnout přesně specifika českého prostředí obecně a Prahy zvlášť, jakkoli použité dotazy odpovídaly běžnému mezinárodnímu standardu. Přesto se zde rýsují některé odlišnosti v souvislosti s ekonomickými, sociálními a politickými podmínkami, vytvářejícími specifický kontext kulturní. Ten je ovšem třeba analyzovat hlouběji a detailněji. Našemu pohledu taktéž chybí korekce prostřednictvím úředních statistik apod.

V situaci, kdy hodnotové orientace nejsou zřetelněji sociálně diferencovány (a nepodlehly zřejmě nějaké „anomické“ změně), můžeme touto okolností vysvětlit i relativně homogenní postoje Pražanů ke kriminologickým aspektům sociálního prostředí. Nastupující sociální diferenciaci společnosti tedy zatím nenachází výraznější odraz ve sféře veřejného mínění a jednotlivých postojů. Vysvětlení relativní stabilizovanosti celé společnosti lze pak hledat i v tom, že u větší části populace přinesly změny více životní spokojenosti - i to představuje významný sociální (a v daném údobí samozřejmě i politický) kapitál.

Jsme-li dnes občas chlácholeni konstatováním, že jsme navzdory nárůstu kriminality dosud plně nedohonili vyspělé země, nemusí nás zatím spíše pozvolné tempo „modernizačního procesu“ v oblasti kriminologických aspektů sociálního prostředí vysloveně mrzet. Praha nadto v našem kontextu představuje jakýsi předvoj v rámci globálnějších trendů. Jistá stabilita hodnotových orientací a inerce veřejného mínění k aktuálním problémům by však za určitých okolností mohla signalizovat sníženou adaptabilitu celé společnosti (nebo některých sociálních skupin) na nové poměry, jejímž důsledkem by pravděpodobně byl buďto manifestní konflikt, anebo latentní tendence k deviaci.

JIŘÍ BURIÁNEK je vedoucím katedry sociologie Filozofické fakulty UK v Praze, kde přednáší metody a techniky sociologického výzkumu. Vydal monografii Systémová sociologie? Předpoklady, problémy, perspektivy (AUC, 1984), skripta Metody techniky sociologického výzkumu I a II, publikuje v odborných časopisech a k vydání je připravena i další metodologická studie Systémová sociologie: problém operacionalizace. V oblasti empirického výzkumu se zajímá o sociologii podniku ve vztahu k rozvoji industrial relations, o problém sociální anomie a o zkoumání image politiků a politických stran.

Ohlasy amerických sociologů na dílo Émila Durkheima

s přihlédnutím k jeho teorii sebevraždy*

HELENA CMÍRALOVÁ**

Filozofická fakulta UK, Praha

The Responses of the American Sociologists to Work of Émile Durkheim

Abstract: The paper presents Émile Durkheim as one of the sociological classics who had a strong impact on the American sociology, both in the theoretically and methodologically oriented parts of his work. This short analysis of American authors' most significant responses to the so-called durkheimian sociologism is based on Durkheim's work *The Suicide* and starts with a presentation of the relevant critics of Durkheim's theoretical assumptions, among others Pope's criticism of his typology of suicide and the shift between Durkheim's and Parsons' understanding of integration and regulation. The methodological and empirical studies testing the validity of Durkheim's conclusions are then represented, by Leser's gauge of the suicide rate during the presidential elections, and Henry's evaluation of the relationship between the suicide-rate and the economic cycle.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 215-218)

Émile Durkheim se řadí k těm sociologickým klasikům, kteří se těší v soudobé americké sociologii velké popularity. Nejedná se přitom jen o ohlasy na jeho dílo teoretické, i když těch je samozřejmě převaha, ale i o ověřování Durkheimových postupů metodologických, a také o pokusy potvrdit či vyvrátit závěry empirické, zejména ty, které Durkheim uvádí ve spise *Sebevražda*.

Jedním z prvních autorů, kteří se hlásí k Durkheimovu odkazu a uvádějí durkheimovský sociologismus do americké sociologie, je Talcott Parsons, který Durkheima považuje za předchůdce své strukturně funkcionální teorie [Parsons 1982: 189-209]. V podobném pojetí pak dále pokračují i neofunkcionalisté, zejména Jeffrey Alexander. Dalšími významnými americkými autory, kteří věnují ve svém díle Durkheimovi pozornost, jsou Robert Bellah, Randall Collins, Edward A. Tiryakian [Alexander 1990: ix-x] či Stevane Lukes, z Britů pak například v Americe rovněž velmi populární Anthony Giddens.

Kromě toho existuje velká skupina amerických sociologů, kteří se zabývají přímo Durkheimovou *Sebevraždou*, a to jak teoretickou, tak i empiricky orientovanou částí. Teoretikové se zabývají zejména Durkheimovou typologií sebevražd a vztahu společenské integrace a regulace k sebevražednosti, empirici a metodologové se zabývají empirickými závěry a metodikou měření a využití statistických procedur a snaží se dnes za po-

*) Tento článek bych chtěla věnovat svým dvěma pedagogům, kteří mě přivedli a dále podporovali v zájmu o dílo Émila Durkheima, docentu PhDr. Janu Sedláčkovi, CSc. z katedry sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy a profesorce Ph.D. Ruth A. Wallace z oddělení sociologie na George Washington University ve Washingtonu, DC.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Helena Cmíralová, katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 11 11.

moci vyspělejších statistických metod potvrdit či vyvrátit to, co Durkheim před téměř sto lety formuloval.

Ohlasů je díky popularitě Durkheimova díla a zejména jeho spisu *Sebevražda* opravdu mnoho, nejčastěji ve formě článků v odborných časopisech, ale nejvýznamnějším přínosem je kniha Whitney Popa nazvaná *Durkheimova Sebevražda: klasicky analyzována* [Pope 1976]. Pope zde podobně jako jiní autoři vychází z Durkheimova modelu čtyř typů sebevražd: egoistické, způsobené nedostatkem společenské integrace a altruistické, pramenící z jejího přebytku, anomické, způsobované nedostatkem, a fatalistické, způsobované přebytkem společenské regulace.

Durkheim pak uvádí příčiny jednotlivých typů sebevražd a situace, ve kterých jsou lidé právě konkrétním typem nejvíce ohroženi, Pope však upozorňuje na časté překrývání těchto situací u různých typů sebevražd a pochybuje o správnosti takto formulovaných typů. Tak například případem rozvodu či ovdovění Durkheim argumentuje současně jak u sebevraždy egoistické, kdy neúplná rodina nemůže mít tak silný integrační vliv jako rodina úplná, tak i u sebevraždy anomické, kdy rozvod či ovdovění považuje za typický příklad rodinné anomie. Podobně tomu je u bezdětných manželství, která figurují jak v Durkheimově zdůvodňování egoistických, tak fatalistických sebevražd. Díky všem uvedeným faktům dochází Pope k závěru, že regulace a integrace je vlastně jedinou složkou, která působí na jedince společně a jejíž vlivy nelze oddělit. Tvrdí: „Pokud egoismus a anomie pramení ze stejných příčin, jsou aspekty shodného sociálního stavu a podle své definice tedy identické.“ [Pope 1976: 45]

Vztahem integrace, regulace a sebevraždnosti se však zabývala i celá řada dalších autorů. Pope v úvodu své práce uvádí názory Parsonse, Nisbeta, Cosera, Lukese, ale i poněkud radikálního Johnsona [Ibid.: 30]. Pope uvádí: „Parsons zdůrazňuje, že integrace odpovídá hodnotě obsahu a regulace síle sociální kontroly.“ Podíváme-li se však do Parsonsova modelu AGIL, zjistíme, že integrace je zde spojena s právním systémem, sociální kontola se naopak blíží tomu, co uvádí pod písmenem L, tedy udržováním skrytých vzorců, pro který slouží rodina, náboženská komunita, vzdělávání a v poslední době také sdělovací prostředky. U Durkheima je tomu naopak, integrace závisí na rodině a náboženství, regulaci - zvláště dobře je to viditelné u anomie - pak spojuje s existencí či neexistencí povinností, vyhlášek a pravidel, tedy toho, co bychom dnes nazvali právním řádem. Jedním z možných vysvětlení takového posunu mezi prezentací integrace a regulace u Durkheima a Parsonse by mohl být fakt, že integrace a regulace jsou skutečně složky působící společně a jsou tedy totožné, jak argumentoval už Pope.

Dalším autorem řešícím vztah anomie a egoismu, kterým Durkheim argumentuje ve své typologii sebevražd, je R. A. Nisbet. Ten považuje anomii, tedy nedostatek regulace, za „porušení komunity morální“, egiosmus pak za „nabourání komunity sociální“. To by ovšem znamenalo, že v případě anomie jde spíše o mikrorovinu, tedy o vztah morálky a jednotlivce, v případě egoismu o makrorovinu společenskou. Takovéto pojetí má blíže k teorii vyjádřené Parsonsem, ale od původního vyjádření Durkheimova dochází opět k určitému posunu.

Coser definuje rozdíl mezi oběma pojmy jako „strukturní integrace“ versus „normativní regulace“. Tak by ovšem integrace odpovídala řečeno Parsonsovými slovy „obsahu sociální kontroly a jednotlivým složkám“, regulace by podobně jako u Durkheima byla založená na normách a pravidlech. Poněkud radikální teorii přináší další americký autor Johnson, který nejprve podobně jako Pope sloučí egoistickou a

anomickou sebevraždu, ale současně pro nepříliš přesvědčivou argumentaci vyloučí také sebevraždu altruistickou a zejména fatalistickou, o jejímž uvedení měl jisté pochybnosti i sám Durkheim. Zůstává tak vlastně jediný typ sebevraždy, který je zdůvodnitelný nedostatkem regulačně-integračních prvků ve společnosti. Toto pojetí je většinou amerických teoretiků považováno za přece jen příliš radikální a jsem si jistá, že Durkheim by je vzhledem k tomu, že odporuje jeho metodologické zásadě z Pravidel („Shodný následek odpovídá shodné příčině“), také nebyl ochotný akceptovat.

Kromě těchto teoretických odkazů k Durkheimově *Sebevraždě* existuje ale i celá řada studií metodologických nebo přímo empirických výzkumů či sond a také sekundárních analýz Durkheimem použitých dat, které mají za úkol vyvrátit či potvrdit Durkheimem formulované závěry.

Velkou pozornost pravdivosti či statistické průkaznosti jednotlivých závěrů věnuje například opět Pope ve druhé části své knihy. Po prozkoumání většiny Durkheimových závěrů s použitím statistických procedur však Pope prokazuje častou metodologickou slabost a statistickou neprůkaznost. Tvrdí: „Data použitá v *Sebevraždě* nepotvrzují teorii. Aby mohla teorie získat soudržnost, sílu a vliv, potřebovala by mnohem významnější empirický test, než Durkheim poskytl.“ [Pope 1976: 204]

Dalším autorem, který se zabývá pravdivostí Durkheimových závěrů z jeho spisu *Sebevražda* je K. D. Breault. Za pomoci moderního statistického aparátu měřil opakovaně vztah mezi rodinnou a náboženskou integrací a sebevražděností.

V jednom ze svých výzkumů Breault analyzoval statistická data pokrývající celé území Spojených států mezi roky 1933 a 1980 a pokoušel se na jejich základě potvrdit Durkheimovu teorii. Při této analýze se autor setkal s celou řadou problémů, velmi těžké například bylo nalézt nejvhodnější indikátor pro měření společenské integrace. Pro měření intenzity náboženské integrace Breault používá počet náboženských publikací a tiskovin vydávaných a požadovaných lidmi v dané společnosti, ale zároveň si uvědomuje, že toto číslo vyjadřuje jen formální stránku integrace, nikoli však její skutečnou intenzitu [Breault 1986; Breault, Barkey 1982].

David Leser se zase ve článku *Sebevražda a prezidentské volby v USA* snaží přinést argumenty podporující Durkheimův závěr o preventivním vlivu výrazných politických událostí na výskyt sebevražděností. Autor zkoumá míru sebevražděností v měsíci listopadu, což je americký volební měsíc vždy v roce prezidentských voleb a srovnává je s listopadovou mírou sebevražděností v roce předchozím a následujícím, přičemž dochází k závěru, že „prezidentské volby v USA snižují sebevražděnost v měsíci voleb, a to bez ohledu na to, která strana zvítězí“ [Leser 1990: 218].

Vztahem mezi sebevražděností a fázemi ekonomického cyklu, jak ho definuje Durkheim ve své koncepci anomické sebevraždy, se zabýval v polovině 50. let další americký autor Andrew F. Henry. Přesto, že se mu některé dílčí závěry Durkheimovy koncepce podařilo potvrdit, například: „skupiny s vyšším statusem reagují bouřlivěji na výkyvy průmyslového cyklu, než skupiny s nižším statusem“ [Henry 1954: 41], což odpovídá Durkheimově závěru o lepší ochraně chudých před sebevražděností, či výsledek, že práce v určitých profesích disponuje jedince více k anomickému stavu myslí, a tedy i k anomické sebevraždě, celkové Durkheimovy závěry o vztahu sebevražděností s fázemi ekonomického cyklu se Henrymu prokázat nepodařilo. Henry [ibid.: 42] naopak tvrdí, že „v době ekonomického růstu se sebevražděné tendence snižují“, což odporuje Durkheimově teorii tzv. šťastných krizí, během nichž sebevražděnost rovněž roste následkem

slábnoucí společenské regulace a kontroly individuálního chování. Z předloženého dlouhého výčtu amerických sociologů zabývajících se Durkheimem a hlavně jeho teorií sebevraždy lze tedy usoudit na autorovu velkou popularitu v této sociologické supervelmoci. Přitom existují i další američtí autoři, kteří se Durkheimem intenzivně zabývají, ale jejichž dílo jsem neměla možnost hlouběji poznat. Za všechny chci uvést Roberta Bellaha, který navazuje na Durkheimovu myšlenku civilního náboženství a uplatňuje ji ve své sociologii náboženství či durkheimologa Yoshuu Nandana [Nandan 1980], který přeložil do angličtiny většinu Durkheimem vydávaných *L'année Sociologique*. Klíčovým dílem pro americké durkheimology je monografie Stevana Lukese *Émile Durkheim: jeho život a dílo, historická a kritická studie* [Lukes 1972]. Navíc Durkheim svým dílem ovlivnil i autory nesociologických oborů, například antropologie či alespoň podle Alexandra také lingvistické teorie Ferdinanda Saussura [Alexander 1990: 4]. Rozbor těchto Durkheimových vlivů by však jistě překročil stanovený obsah článku a mohl by se stát tématem pro rozsáhlejší práci.

Celkově lze tedy shrnout reakce amerických autorů na Durkheimovo dílo a jeho teorii sebevraždy do dvou hlavních skupin. První z nich jsou teoretici, které zajímá vztah regulace a integrace k sebevraždě a z jejichž názorů je mi asi nejbližší postoj Parsonsův, i přes určitý posun mezi jeho a Durkheimovým pojetím zdrojů a prostředků k udržování regulace a integrace. Také většina dále uvedených teoretiků pokračovala v podobném pojetí, z čehož usuzuji, že Parsonsova prezentace Durkheima měla v americké sociologii výrazný vliv. Druhá skupina je tvořena těmi, kteří se zabývají metodologií a konkrétními statistickými výsledky, mnoho z těchto autorů však bohužel končí své výzkumy konstatováním, že se většinu Durkheimových závěrů prokázat nepodařilo. Přesto však Durkheimova *Sebevražda* zůstává i nadále centrem zájmu mnohých amerických sociologů. Řečeno s Popem: „Ač ne zcela adekvátní, test závěrů Durkheimovy *Sebevraždy* empirickou zkušeností, která je potvrzuje i tři čtvrtě století po jejich publikování, je tím nejlepším testem teorie.“ [Pope 1976: 201]

HELENA CMÍRALOVÁ ukončila studium na katedře sociologie FF UK v červnu 1994. Publikovaná práce představuje výtah z její diplomové práce.

Literatura

- Alexander, J. C. (ed.) 1990. *Durkheimian Sociology: Cultural studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Breault, K. D. 1986. „Suicide in America: a test of Durkheim's theory of religious and family integration, 1933-80.“ *American Journal of Sociology* 92.
- Breault, K. D., K. Barkey 1982. „A comparative analysis of Durkheim's theory of egoistic suicide.“ *The Sociological Quarterly* 23.
- Durkheim, É. 1966. *Suicide*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Henry, A. F. 1954. *Suicide and Homicide*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Leser, D. 1990. „Suicide and presidential election in the USA.“ *Psychological Reports* 67.
- Lukes, S. 1972. *Émile Durkheim: His Life and Work, a Historical and Critical Study*. New York: Harper and Row.
- Nandan, Y. 1980. *Contribution to L'année Sociologique*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Parsons, T. 1984. *On Institution and Social Evolution*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Pope, W. 1976. *Durkheim's Suicide: a Classic Analyzed*. Chicago: The University of Chicago Press.

Kultura National Geographic Society a jejího fotografického oddělení*

ZORA VALANSKÁ**

Čokoládovny, a.s., Praha

The Culture of the National Geographic Society and Its Photographic Section

Abstract: The paper is drawn from the diploma study concerned with the sociology of organisation. It is based on its chapter of this study dealing with the motivation and degree of satisfaction of the photographers employed in the National Geographic Society. Among other sociological techniques applied during the data collection, the interview with the employees from the different hierarchical levels was the predominant tool for field-research. That part of the analysis of the characteristics and quality of the NGS's organisational behaviour as presented in this paper constituted the application of the various motivational models on the situation of photographers on the micro-level and its synthesis with the degree in quality of the NGS's culture of organisation as a whole on the macro-level.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 219-233)

Úvod

Celkově se předmětem zájmu naší práce a objektem organizační analýzy stala relativně unikátní a v naší kulturní oblasti známá organizace - National Geographic Society. Práce se zabývá její kulturou a sociologickými aspekty jejího zákulisí, především fotografického oddělení. Konkrétněji je možné se zmínit o takových aspektech organizační analýzy, jakými jsou struktura organizace, personální politika, statusová diferenciacie fotografů vzhledem k jejich prestiži a životnímu stylu, sociální klima, motivace a spokojenost s prací, zpětnovazební mechanismy apod. Nejpodstatnější zjištění v souvislosti s jednotlivými aspekty jsou shrnuta v závěru článku.

Z metodologického hlediska je tato diplomová práce výsledkem pětíměsíčního prvotního sběru dat, v průběhu kterého autorka pracovala pro fotografa časopisu National Geographic. Prvotní sběr dat našel své intenzivní pokračování v měsíčním pobytu autorky přímo v sídle organizace ve Washingtonu, D.C., kde kromě aplikace dalších technik provedla celkem 28 rozhovorů se zaměstnanci na různých úrovních organizační hierarchie.

Hlavním cílem této práce je analýza chování organizace National Geographic Society na dvou úrovních:

*) Článek čerpá ze stejnojmenné diplomové práce z oblasti sociologie organizací, která vznikla na katedře FF UK Praha pod vedením doc. PhDr. Jiřího Buriánka, CSc. Pro Sociologický časopis byla vybrána kapitola o motivaci a spokojenosti s prací z druhé části práce.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Zora Valanská, Čokoládovny, a.s., úsek personálních a sociálních záležitostí ŘAS, Modřanská 27, 143 20 Praha 4, tel. (02) 40 91 719, fax (02) 40 91 482.

1. *na makroúrovni*, tedy analýza organizace National Geographic Society jako celku, včetně jejich dvou klíčových součástí - divize časopisu National Geographic a fotografického oddělení. Hlavní důraz byl přitom položen na takové aspekty organizační analýzy, jakými jsou kultura organizace, cíle a hodnoty organizace, organizační struktura, personální politika a prestiž, systém vnitroorganizační komunikace a zpětné vazby, systém kontroly a v neposlední řadě také aspekt distribuce moci a rozhodovacích kompetencí mezi jednotlivými složkami organizační struktury a jejími představiteli.

2. *na mikroúrovni*, ve které jde o analýzu jednotlivce v rámci organizace. Na této úrovni jsou centrem pozornosti jako jednotlivci fotografové, kteří v současnosti pracují pro National Geographic. V této oblasti se organizační analýza zaměřuje především na chování a postoje fotografů v rámci pravidel vymezených organizací a na rozbor jejich rolí, faktorů motivace a profesionální satisfakce se všemi atributy fotografické práce.

Jelikož zmíněné vymezení na makro- a mikroúroveň organizační analýzy je poněkud arbitrární, nemůžeme do ní zahrnout také oblast sociálních procesů v organizaci probíhajících, jež mezi nimi tvoří styčnou rovinu. V tomto směru jde hlavně o prozkoumání interakce mezi jednotlivcem (tedy fotografy) a organizací, a to ve třech rovinách:

1. v rovině jednatel-jednatel, kde jsou oba účastníci interakce stejné organizační úrovně. Jako příklad můžeme uvést interakci mezi dvěma fotografy, mezi fotografem a jeho obrazovým redaktorem anebo mezi fotografem a autorem textu reportáže.
2. v rovině jednatel-skupina, kde jde o interakci mezi fotografem a jeho kolegy z fotografického oddělení, případně dalších oddělení.
3. v rovině jednatel-organizace, která se týká především interakce mezi fotografem a vedoucím fotografického oddělení (případně jeho zástupce) anebo interakce mezi fotografem a šéfredaktorem, případně dalšími členy vedení National Geographic.

V analýze organizačního chování National Geographic Society byla učiněna snaha zachytit nejenom statický aspekt zmíněných oblastí zájmu, ale i jejich aspekt dynamický. Ve všech případech, v kterých to bylo technicky možné, dosahuje časový rámec studovaných procesů rozmezí dvaceti až třiceti let.

Pokud jde o metodologické hledisko, za hlavní metodu této kvalitativní sociologické studie byla zvolena metoda terénního výzkumu (field-research) a v jejím rámci dílčí techniky rozhovoru, pozorování, analýzy organizačních dokumentů, analýzy konverzací a technika diáře.

Motivace fotografů a jejich spokojenost s prací

Ptáme-li se, proč jsou fotografové ochotni podstupovat v terénu tolik nepohodlí, časného vstávání, pracovat ve ztížených podmínkách (uprostřed lidského utrpení ve válkách, mezi hladovějícími nebo při přírodních katastrofách), dvanáct hodin denně a bez víkendu, je-li potřeba i o vánocích a o svátcích apod., pak se ptáme, které faktory je motivují a zpětně jim přinášejí pocit spokojenosti z práce. V odpovědi na tuto otázku je pak zajímavé nejenom, proč mají fotografové rádi svou profesi, ale proč ji chtějí vykonávat právě v National Geographic Society? Otázku motivace a profesního uspokojení fotografů se pokusíme objasnit aplikací tří modelů: Hackman-Oldhamova modelu pěti charakteristik práce, Herzbergova dvoufaktorového modelu a McClellandova modelu tří potřeb.

Zeptala jsem se šéfredaktora časopisu Billa Gravese, proč si myslí, že jsou fotografové tak vysoce motivovaní a spokojení s prací v National Geographic. „Myslím, že je to pověstí National Geographic,“ odpovídá Bill Graves. „Už jen jméno vzbuzuje velkou loajalitu a hrdost našich zaměstnanců. National Geographic Society obecně je velice prestižní organizace známá po celém světě. Proto být její součástí samo o sobě podněcuje jisté uspokojení. A když vás navíc i dobře zaplatí, neumím si představit jinou instituci, pro kterou bych chtěl pracovat.“¹

To je názor šéfredaktora. Pokusme se ale na tuto otázku odpovědět použitím zmíněných tří modelů motivace.

Model pěti charakteristik

Charakteristiky modelu:

1. varieta používaných dovedností a schopností;
2. míra ztotožnění se s úkolem;
3. vnímaná důležitost úkolu;
4. autonomie;
5. zpětná vazba. [Gordon 1991: 626]

Prostřednictvím těchto pěti charakteristik je možné částečně vysvětlit vysokou míru motivace a pracovního uspokojení, které fotografové prací pro National Geographic pociťují a které jsou s charakteristikami úzce propojeny. Model vyjadřuje tři druhy pocitů zaměstnanců, jež jsou pro zvyšování jejich motivace a pracovního uspokojení kritické. Jde o pocit významnosti a přínosu práce fotografů pro organizaci a potažmo jiné lidi - čtenáře časopisu po celém světě, pocit odpovědnosti a pocit viditelnosti a vlivu výsledků jejich snažení.

Vysvětlením kořenů motivace a uspokojení fotografů aplikací tohoto modelu je objasnění některých specifík práce fotografů v National Geographic v porovnání s prací fotografů v jiných organizacích.

Reportáže, které National Geographic publikuje, jsou mnohem delší, do hloubky jdoucí a celkově komplexnější než reportáže kteréhokoliv jiného časopisu, novin nebo fotoagentury. Z tohoto důvodu znamená začátek práce v National Geographic pro fotografa obrovský kvalitativní skok. Rozdíl je nejmarkantnější v případě, kdy fotograf v předchozím období pracoval pro noviny s krátkými lhůtami.

Definujeme nejdříve rozdíl mezi rozšířením a obohacením práce, kde rozšíření (job-enlargement) znamená její horizontální modifikaci, tedy zvýšení počtu vykonávaných činností, zatímco obohacení (job-enrichment) znamená modifikaci jak v horizontálním směru (zvýšení počtu úkolů), tak i ve vertikálním směru (zvýšení odpovědnosti) [Ibid.: 626]. Použitím těchto pojmů pak můžeme příchod fotografa do National Geographic přirovnat jednoznačně k obohacení jeho práce.

V důsledku komplexnosti reportáží znamená pro fotografa práce v National Geographic nejenom splnění vyšších nároků na kvalitu fotografií, ale i zvládnutí mnohem větší odpovědnosti, zvláště za přiměřené zacházení s obrovskými finančními zdroji přidělenými k realizaci reportáže. Podívejme se na jednotlivé charakteristiky práce fotografů podrobněji.

¹) Protokol rozhovoru s Billem Gravesem ze dne 5. března 1993, s. 1.

1. Varieta dovedností

Obecně varieta dovedností vyjadřuje, nakolik má zaměstnanec pocit, že jeho dovednosti jsou plně využívány a že v rámci souboru činností, které vykonává, existuje prostor pro jejich další rozšiřování. V praktickém životě varieta dovedností často úzce koreluje s varietou svěšených úkolů [Ibid.: 626].

Zmíněnou komplexnost reportáží National Geographic velmi dobře ilustrují kritéria, podle kterých časopis hodnotí kvalitu obrazového materiálu přivezeného z terénu. Dále je možné ji demonstrovat na fenoménu času. Pro lepší ilustraci „vyšších nároků na kvalitu fotografií“ v National Geographic se podívejme na kritéria, jak je stanovil jeden z bývalých vedoucích oddělení ilustrací.

National Geographic - kritéria kvalitní fotografie

1. Fotografie v National Geographic si klade za cíl vyvolat ve čtenáři pocit, že je sám přítomen na místě, které fotografie zobrazuje. Dobře vyvážená série fotografií by měla zahrnovat několik obecných pohledů na přírodu a krajinu, které lokalitu představují a vytvořit tak kulisy k vyprávění příběhu.
2. Fotografie by měly zachycovat lidi kdykoliv je to možné. Ne však ve strnulých pózách, anebo hledící přímo do objektivu. Výjimku tvoří portréty a „typy“ lidí dané země nebo oblasti.
3. Mezi hlavní témata humanizované geografie, kterou National Geographic prezentuje na svých stránkách, patří:
 - a. geografická charakteristika lokality, včetně leteckých pohledů
 - b. lidé při práci a ve volném čase
 - c. typický způsob života, zvyky a tradice, festivaly a oblečení
 - d. tradiční nebo něčím výjimečné umění a architektura
 - e. místa a předměty historického významu
 - f. typická fauna a flóra
 - g. průmysl, řemesla, obchod a doprava
 - h. jiná zajímavá nebo výjimečná místa a artefakty
4. Požadavky na kvalitu a styl:
 - a. ostrý, jasný detail
 - b. odpovídající expozice
 - c. vyvážená kompozice, kompaktní, ale nematoucí pozadí
 - d. autenticita a originalnost
 - e. velká variabilita - fotografie vertikální, horizontální, široké pohledy na velké prostranství, záběry střední velikosti, detaily
 - f. akce je více než žádoucí.²

Fenomén času

„Velkým luxusem, který umíme zde v Geographic fotografům dopřát, je dostatek času,“ říká zástupce šéfredaktora Bill Allen. „K tomu, aby mohli fotografové skutečně rozvinout zadané téma, jim poskytujeme mnohem více času než jakákoliv jiná redakce na světě, kterou znám,“ dodává.³

²) Interní materiál oddělení ilustrací.

³) Protokol rozhovoru s Billem Allenem ze dne 9. března 1993, s. 1.

„Časopis publikuje v jedné reportáži kolem pětadvaceti mých fotografií,“ říká kmenový fotograf Jim Blair.⁴ „To je velká motivace, protože jiné časopisy by normálně otiskly tři až pět fotografií, což fotografovi nikdy neumožní udělat z reportáže delší příběh, určitou esej. National Geographic naopak poskytuje fotografovi velký prostor, možnost vystavět příběh, což je z hlediska intelektuálního i kreativního důležitým motivujícím faktorem. Z tohoto důvodu nemám zájem pracovat pro jiné časopisy,“ dodává Jim Blair.⁵

Stejný aspekt oceňuje i Jimova kolegyně Jodi Cobb. „Práce v Geographic znamená možnost jít v určité reportáži do hloubky. Dostatek času umožňuje se skutečně delší dobu nepřetržitě koncentrovat na jedno téma a výsledek pak prezentovat ve velmi koherentní podobě. To už nejsou jen tři fotografie jako ilustrace textu. To je osmdesát diapositivů, které samy o sobě, bez pomoci textu, něco sdělují,“ říká.⁶

„Skutečnost, že tvořivým způsobem pracuji na stále jiných tématech, o kterých se musím nejdřív něco dovědět, mi dává možnost objevovat stále něco nového, měnit svůj klobouk,“ usmívá se Bruce Dale.⁷

„Jednou z věcí, proč je práce v National Geographic tak atraktivní, je fenomén času, který fotograf dostává k dispozici,“ říká contract fotograf Chris Johns. „A to jednak proto, že dostatek času fotografovi umožňuje jít opravdu do hloubky tématu, což v novinách není možné. A jednak proto, že tím je na fotografa položena větší odpovědnost. V novinách se lze vždy jednoduše vymluvit, když se reportáž nepovede. „Prostě jsem neměl dost času.“ Zde v Geographic takové výmluvy neplatí. Zde se očekává odpovědná práce,“ říká Chris Johns.⁸

„Geographic fotografům poskytuje obrovské množství času, jenž jim umožňuje využít každou příležitost na maximum. Mohou si dovolit se třeba na určitá místa i vrátit a pokusit se získat ten nejmotivnější záběr, jaký je jen možný. Jestliže fotograf nemá dostatek času, nevycítí smysl a podstatu místa nebo lidí, které fotografuje. Pak hrozí riziko, že jeho fotografie je pouhým klišé. Nedostatek času také způsobuje, že fotograf jede na určité místo v naprosto nevhodnou dobu a také se musí smířovat s mnohem

⁴) Vzhledem k tomu, že se v naší společnosti ještě nevytvořily podmínky pro rozlišování těchto tří forem pracovního vztahu s organizací, nevyskytují se zatím v českém jazyce pojmenování, která by přesně odpovídala anglickým termínům. Používat namísto výrazu „freelance“ označení „fotograf ve svobodném povolání“ je nepřesné, jelikož pozice „contract“ je také reprezentována fotografy ve svobodném povolání. Druhou možností je používat zdoluhavý popis „fotograf se smlouvou na jednu reportáž“, což je označení stylisticky velice nepraktické. Také pojmenování „fotograf na dobu určitou“ pro pozici „contract“ může být jak nepřesné, tak stylisticky těžkopádné. Z těchto důvodů bude v následujícím textu používán termín „staff“ jako synonymum termínu „kmenový fotograf“ a skupinového označení „stálý fotografický personál“ pro stálé zaměstnance NGS, přičemž z technických důvodů bude anglický termín „staff“ upřednostňován před českým „kmenový fotograf“ hlavně v tabulkách a grafech. V případě statusu „contract“ a „freelance“ bude upřednostňován anglický název. Jejich společným označením pak bude termín „smluvní fotografové.“

⁵) Protokol rozhovoru s Jimem Blairem ze dne 2. března 1993, s. 1.

⁶) Protokol rozhovoru s Jodi Cobb ze dne 1. března 1993, s. 1.

⁷) Protokol rozhovoru s Bruce Dalem ze dne 1. března 1993, s. 1.

⁸) Protokol rozhovoru s Chrisem Johnsem ze dne 17. března 1993, s. 2.

větším množstvím kompromisů. Práci v National Geographic tyto kompromisy téměř nemusím podstupovat," chválí si freelance fotograf Stuart Franklin.⁹

Další z freelance fotografů Eric Valli říká: „Když pracuji v terénu, snažím se dostat k lidem co nejbliž. Měsíce a měsíce strávím s určitou komunitou lidí, abych se stal nevnímaným, zapomenutým a téměř neviditelným. Učím se jejich jazyk, jejich způsob myšlení, sdílím s nimi jejich život. Teprve pak je začnu fotografovat. Tak, aby mé fotografie promlouvaly, aby byly velmi lidské, aby byly vnitřním svědectvím jejich života," říká Eric Valli.¹⁰

Jak můžeme usuzovat z požadavků na „kvalitní reportáž“ a z reakcí fotografů na délku času, který jim National Geographic k zpracování reportáže poskytuje, mají fotografové příležitost dostatečně využívat při své práci jednak své tvořivé schopnosti, jednak širokou paletu technických dovedností. Tento aspekt jejich činnosti je tudíž zdrojem spokojenosti a současně motivace.

V tomto směru je pro některé fotografy princip všestrannosti zdrojem většího profesionálního uspokojení než úzká specializace. Tuto skupinu fotografů motivuje fakt, že docílit opravdové všestrannosti vlastně není možné a že tedy vždy existuje prostor naučit se něco nového. Uspokojuje je také skutečnost, že díky svému širokému repertoáru dovedností mají přístup k širšímu výběru reportáží.

Na druhou stranu je pro jiné fotografy více motivující a profesionálně uspokojující princip specializace. Motivuje je snaha vypěstovat si užší, relativně netypický soubor dovedností a jeho zvládnutí dohnat k absolutní dokonalosti tak, aby v určité oblasti fotografie téměř neměli konkurenci. Uspokojuje je pocit výjimečnosti a nenahraditelnosti. To jsou například případy Emory Kristofa a Davida Doubilleta, pravděpodobně nejlepších podmořských fotografů na světě.

2. Ztotožnění se s úkolem

Míra, do které zaměstnanec kompletuje svou práci do identifikovatelného celku, přímo ovlivňuje stupeň jeho ztotožnění se s úkolem [Gordon 1991: 627].

Opět, jak už bylo naznačeno v kapitole o pracovním rytmu, fotograf na jedné reportáži pracuje nepřetržitě čtyři až šest měsíců. Reportáž pro něj začíná v okamžiku zadání, kdy si vyhledá v knihovně National Geographic Society všechny relevantní obrazové publikace a začne s předvýzkumem. Cílem je nejenom dovědět se o novém tématu co nejvíce a inspirovat se. Důležité je také vědět, které pohledy na která místa už byly publikovány, aby fotograf mohl přijít s něčím novým, s vlastní, originální vizí. Pak následuje několikaměsíční pobyt v terénu a redakční zpracování reportáže, jež končí projekcí pro šéfredaktora. Kruh uzavírá publikování reportáže v časopise, což bývá často rok poté, co fotograf na reportáži začal pracovat.

Nicméně výsledkem tohoto snažení je soubor osmdesáti diapositivů, uspořádaných do celku tak, aby „vyprávěly příběh“. Příběh, který má svůj začátek i konec, svou logiku, svůj děj. Na rozdíl od obrazového redaktora, který pracuje na patnácti až dvaceti reportážích najednou a pro kterého míra ztotožnění se s jednou z nich není tak intenzivní, pro fotografa znamená určitá reportáž kus jeho života. Je dítětem jeho půlročního úsilí a

⁹) Protokol rozhovoru se Stuartem Franklinem ze dne 5. března 1993, s. 1.

¹⁰) Protokol rozhovoru s Erikem Vallim ze dne 3. března 1993, s. 1.

tedy intenzita, s jakou se fotograf s reportáží ztotožní, je obrovská. A také musí být, aby byl výsledek ohromující.

3. Důležitost úkolu

Míra, do jaké zaměstnanec cítí, že jeho práce má pozitivní vliv na život jiných lidí, že je pro ostatní přínosem, vyjadřuje charakteristika důležitost úkolu.

Fotografové pracující pro National Geographic mají velmi silný pocit, že jejich reportáže mohou mít velký vliv na široký okruh čtenářů, že mohou *něco* změnit. Zvláště jde-li o reportáže o životním prostředí, o vymírání jistého druhu zvířat, stromů nebo i o vymírání nějaké lidské kultury či národa.

„Skutečnost, že se o své fotografie dělite se 45 milióny čtenářů po celém světě, je vnitřně velmi potěšující,“ říká kmenový fotograf Jim Blair.¹¹

„Je pro mě důležité, že National Geographic Society je organizací s tak významným vlivem, který dokáže věci měnit v celosvětovém měřítku,“ přidává se kolegyně - kmenová fotografka Jodi Cobb. „Také fakt, že lidé časopis nevyhazují, ale schovávají, není zanedbatelný. Geographic nekončí jako noviny, do kterých lidé zabalí zbytky od večere, aby v odpadkovém koši nepáchly.“¹²

„Počet miliónů čtenářů mě nemotivuje nějakým hmatatelným způsobem,“ oponuje freelance fotograf Stuart Franklin. „Co je pro mě nejdůležitější, je vzdělávací a novinářský dopad časopisu. Lidé dávají většinu časopisů do sběru, ale čtenáři Geographic mají spíše tendenci budovat si z něj knihovnu.“¹³

„Pevně věřím v principy, na kterých byla National Geographic Society založená, tedy její princip neziskovosti a její poslání. Je to organizace vysoké kvality. Způsob, jakým přistupuje k problémům životního prostředí, k dokumentaci lidských kultur je velmi důležitý. Myslím, že v Geographic je možné udělat pro lidstvo mnoho užitečného,“ říká contract fotograf Chris Johns.¹⁴

„Celkem jsem pracoval pro noviny deset let. Byla to dobrá zkušenost, ale přál jsem si překročit tu hranici povrchnosti, jež je pro noviny tak typická. V posledních letech jsem hodně pracoval na reportážích o životním prostředí. Od té doby, co mám děti, začal jsem se o problematiku životního prostředí mnohem intenzivněji zajímat. Není mi lhostejné, jaký svět svým dětem zanechám. Přitom nemám na mysli jen životní prostředí ve velmi úzkém smyslu, ale prostředí v širším pojetí, včetně kultury. Ani proces vymírání různých druhů kultur světa a jejich národních pokladů mi není lhostejný. Cítím velmi silně poslání dokumentovat tento svět. Poukázat na jeho problémy, ale také oslavovat jeho krásu. Vždyť svět je tak neuvěřitelným místem! Chtěl bych, aby moje fotografie přispěly k naplnění mise Společnosti. Aby na konci mé kariéry něco znamenaly. Myslím, že prostřednictvím profese fotonovináře a prostřednictvím práce v National Geographic mohu světu něco přinést. Tento časopis čte 40 miliónů čtenářů. Tedy, mají-li mé fotografie být publikovány, měl bych zaručit, že čtenářům mají co sdělit. To je velmi důležité. To je obrovská odpovědnost, kterou všichni zde v National

¹¹) Protokol rozhovoru s Jimem Blairem ze dne 2. března 1993, s. 3.

¹²) Protokol rozhovoru s Jodi Cobb ze dne 1. března 1993, s. 1.

¹³) Protokol rozhovoru se Stuartem Franklinem ze dne 5. března 1993, s. 1.

¹⁴) Protokol rozhovoru s Chrisem Johnsem ze dne 17. března 1993, s. 1.

Geographic máme. A podíl mé odpovědnosti, jako člověka na začátku řetězce, je nevýslovný,“ nechává nás do svého nitra nahlédnout contract fotograf Chris Jonhs.¹⁵

S jeho názorem souhlasí také kmenový fotograf Bruce Dale, když říká: „Jsem rád, že mám možnost ‚být u toho‘ a dokumentovat měnící se svět. To současně znamená velkou odpovědnost, protože některé věci mizí navždycky a tak za několik desetiletí budou možná moje fotografie tím jediným zdrojem poznání o tom, jak to kdysi vypadalo.“¹⁶

První tři charakteristiky, tedy varieta používaných dovedností, míra ztotožnění se s úkolem a jeho vnímaná důležitost ovlivňují, do jaké míry fotografové vnímají svou práci jako mající význam. Pocit významu jejich práce přirozeně roste zároveň s růstem používaných dovedností, s rozsahem a důležitostí reportáží, měřenými počtem publikovaných stran.

4. Autonomie

Čtvrtou výraznou charakteristikou fotografické práce v National Geographic je obrovská míra autonomie.

Autonomie odráží stupeň nezávislosti a svobody v rozhodování zaměstnance, pokud jde o harmonogram jeho práce a způsoby její realizace. Autonomie přímo ovlivňuje intenzitu pocitu odpovědnosti fotografů za kvalitu fotografií, které s sebou přivezou z terénu.

V terénu fotografové pracují naprosto samostatně a nezávisle. Jsou zvyklí sami si sestavovat svůj měsíční, týdenní i denní harmonogram práce a také svůj rozpočet. Sami do svých služeb přijímají průvodce a tlumočníky, případně jiné příležitostné asistenty. Sami rozhodují o tom, jakou část přidělených financí vydají na fotografování samotné (např. pronájem vrtulníků), na věcné nebo finanční pozornosti (kostelům, svatbám nebo významným osobnostem), jakou část budou tvořit existenční výdaje (doprava, ubytování, strava, telefony). Samozřejmě velikost finančního obnosu, který má fotograf na realizaci reportáže k dispozici, závisí od místa reportáže a jejího rozsahu. Řádově však jde o desetitisíce až statisíce dolarů.

Fotografové si také bez pomoci Washingtonu obstarávají všechna potřebná povolení u místní většinou byrokratické správy. Ať už fotografují hlavu státu, národní poklady nebo místa se zvýšenou citlivostí na státní tajemství (např. vojenské objekty). Kolikrát pracují ve ztížených podmínkách, ať už politických (ve válečném stavu země) nebo přírodních (výbuch sopky, zemětřesení, záplavy nebo jiné katastrofy).

V terénu jsou tedy v zásadě všechna rozhodnutí v jejich rukou. K jistým problémům však může dojít po jejich návratu do Washingtonu. Fotografové zvyklí na svou obrovskou autonomii se najednou musí podřizovat vyšším autoritám a jinému souboru pravidel. Pro některé z nich bývá počáteční období návratu do kanceláře poznamenané těžkostmi „přeorientovat se“.

Jeden z contract fotografů, který měl s organizací nedorozumění tohoto druhu, mi k tomu řekl: „Bylo to nepříjemné, ale Tom Kennedy mě podržel.“¹⁷ Řekl: „Vy fotografové jste experti v terénu. Denně umíte zvládnout náročné situace, války, čelit

¹⁵) Protokol rozhovoru s Chrisem Johnsem ze dne 17. března 1993, s. 2.

¹⁶) Protokol rozhovoru s Bruce Dalem ze dne 14. března 1993, s. 1.

¹⁷) Tom Kennedy - vedoucí oddělení fotografie.

cizímu jazyku nebo místní byrokracii. A jakoby nic se vracíte zpátky s množstvím skvělých fotografií. Všechna rozhodnutí ohledně své práce děláte samostatně a děláte je dobře. A když přijedete zpátky, najednou věci přestanou fungovat. Jako byste zapomněli efektivně komunikovat. Něco zde není v pořádku. Dojde k explozi. Protože drtivá většina zaměstnanců Společnosti pracuje zde ve Washingtonu a nikdy nevytáhne paty ze své kanceláře. Oni neví, co je to válka. Vy fotografové si myslíte, že celá organizace je na vás závislá. Oni si zase myslí, že vaše práce je sloužit organizaci. A pak dojde ke srážce.““

K podobným případům nedochází tak často, ale stávají se. Obecně však platí, že fotografové požívají obrovské míry autonomie, jež je zdrojem jejich pracovní spokojenosti.

Autonomie fotografů je dokonce tak velká, že jejich vedoucí je vlastně nikdy nevidí pracovat. Vidí už jen výsledky jejich práce. Jak jsme už naznačili v kapitole o pracovním rytmu, fotografové tvrdě pracují v terénu. Po návratu do Washingtonu však svůj rytmus zpomalí. To jistě svědčí o veliké důvěře mezi vedoucím oddělení a fotografy jako jeho podřízenými. A Tom Kennedy zvolnění pracovního tempa ve Washingtonu plně respektuje. Na druhou stranu však například sekretářky oddělení nemají žádnou představu o tom, jak tvrdě fotografové v terénu pracují. A tedy ani moc pochopení. Za celou kariéru neviděly fotografy pracovat.

5. Zpětná vazba

Zpětná vazba vyjadřuje, nakolik se zaměstnanci dostává informace o kvalitě a efektivitě jeho práce po jejím dokončení. Poskytování zpětné vazby zvyšuje schopnost zaměstnance samostatně hodnotit kvalitu odvedené práce [Gordon 1991: 627]

Systém poskytování zpětné vazby a uznání fotografům je jediným z pěti uvedených charakteristik práce, jež se někdy stává problematictější. I když organizace považuje systém zpětné vazby za fungující, fotografové to zdaleka nevidí tak jednoznačně. Proto si tento problém zaslouží, abychom mu věnovali samostatnou kapitolu v dalším textu.

Model pěti charakteristik do jisté míry vycházel z Herzbergova modelu hygienických a motivačních faktorů. Přesto se však původní Herzbergův model jeví pro případ objasnění motivace a profesního uspokojení fotografů pracujících pro National Geographic Society modelem o něco komplexnějším.

Herzbergův model dvou faktorů

Herzbergův model, jenž vychází z teorie potřeb, je modelem založeným na existenci hygienických faktorů a motivátorů.

Mezi *hygienické faktory* Herzberg řadí takové fyziologické a sociální charakteristiky práce, jakými jsou plat, postavení, jistota, pracovní podmínky, přístup organizace k zaměstnancům, mezilidské vztahy a další výhody. Hygienické faktory, které můžeme zahrnout pod pojem prostředí, jsou rozloženy na ose nespokojenost - žádná nespokojenost s prací. Faktory hygieny uspokojují potřeby nižšího řádu a spíše, než aby motivovaly, zabráňují nespokojenosti.

Druhým typem faktorů jsou *motivátory*, k nimž patří charakteristiky práce samotné, její smysluplnost, pocit úspěchu a jeho uznání, zvýšená odpovědnost a příležitost k osobnímu růstu. Motivační faktory jsou rozloženy na ose žádná spokojenost

- spokojenost s prací. Jednoduchá osa spokojenost - nespokojenost neexistuje [Gordon 1991: 142].

Pro lepší orientaci uvádí jednotlivé charakteristiky následující tabulka:

Herzbergův model dvou faktorů

HYGIENA	MOTIVÁTORY
Prostředí	Práce samotná
Nespokojenost - Žádná nespokojenost	Žádná spokojenost - Spokojenost
1. Plat	1. Smysluplná práce
2. Postavení (titul)	2. Zvýšená odpovědnost
3. Jistota	3. Příležitost k osobnímu růstu
4. Pracovní podmínky	4. Pocit úspěchu
5. Další výhody	5. Uznání
6. Přístup organizace k zaměstnancům	6. Práce samotná
7. Mezilidské vztahy	

Podle Herzberga jsou to především motivátory, jež přinášejí pracovní uspokojení, a tedy lepší pracovní výkon, na němž má organizace největší zájem. Pouze hygienické faktory ke zlepšení výkonů zaměstnance a jeho spokojenosti s prací nestačí. Prostřednictvím zlepšení hygienických faktorů je pouze možné dostat zaměstnance z bodu nespokojenosti do bodu žádné nespokojenosti. Tedy do jakéhosi neutrálního stavu. Motivovat pak zaměstnance je možné teprve prostřednictvím motivátorů. Až jejich aplikace přináší žádaný výsledek většího pracovního uspokojení zaměstnance, a tedy vyšších výkonů.

Při aplikaci Herzbergova dvoufaktorového modelu na situaci fotografů National Geographic musíme brát také v úvahu, že tito fotografové jsou k výjimečným výkonům motivováni dříve, než v National Geographic vůbec začnou pracovat. Oni do Geographic přichází už motivováni. Proto organizace vědomě nemusí vynakládat snahu zlepšovat hygienické faktory práce. Faktory prostředí sice jsou vysoce uspokojivé, nicméně i kdyby nebyly, jejich význam není pro fotografy tak podstatný jako faktory motivační.

O finančních otázkách fotografů, jejich statusu, jistotě a dalších výhodách jsme se už blíže zmínili v kapitole o rozdílech ve statusu fotografů. Proto v souvislosti s hygienickými faktory poznamenejme už jen to, že mezilidské vztahy v rámci National Geographic Society považují fotografové za více než dobré. Také pracovní prostředí považují za vynikající. Ve Washingtonu, D.C. mají hezké kanceláře a v terénu jim případné nepohodlí vynahrazuje uspokojení z cestování a seznamování se s novými kontinenty. A pokud jde o způsob, jakým k nim organizace přistupuje, je jen velmi málo drobných věcí, které by mohly do jisté míry narušovat celkovou spokojenost s prací v National Geographic Society. V terénu definitivně pociťují velkou podporu NGS, technickou i morální, což je pro ně rozhodující. Všichni fotografové, se kterými jsem hovořila, vyslovili svou víru v to, že kdyby se v nějaké zemi dostali do vážných problémů, Společnost by vynaložila všechnu svou energii, aby jim pomohla.

Samozřejmě v případě fotografů, napůl umělců, je největším motivátorem jejich láska k fotografii, a tedy faktor práce samotné. Podíváme-li se podrobněji na skupinu Herzbergových motivátorů, nalezneme mezi nimi a modelem pěti charakteristik práce čtyři paralely: smysluplnost práce odpovídá důležitosti úkolu, příležitosti k osobnímu růstu a pocit dosažení úspěchu jsou analogické k varietě dovedností, zvýšená

odpovědnost odpovídá charakteristice autonomie a spojení Herzbergova motivátoru uznání úspěchu bychom do jisté míry považovat za druh zpětné vazby.

Porovnáme-li tedy model pěti charakteristik a Herzbergův dvoufaktorový model motivace a pracovního uspokojení, vidíme, že ten druhý se dotýká širší palety charakteristik práce fotografů, jež zpětně působí jako zdroje jejich motivace i jejich profesního uspokojení. Jestliže Herzbergův model obecně rozděluje zaměstnance na skupinu těch, jež je možné uspokojit prostřednictvím aspektů mimo pracovní náplně (plat, výhody, postavení, titul nebo pracovní podmínky), a skupinu těch, jež jsou motivováni prací samotnou (jejími aspekty tvořivosti, autonomie a odpovědnosti), pak fotografové National Geographic patří jednoznačně do druhé ze zmíněných skupin.

McClellandův model tří potřeb

K vyčerpání všech charakteristik práce fotografů, které je motivují k vysokým výkonům a které jsou zdrojem jejich profesního uspokojení, můžeme použít i McClellandův model, jenž také vychází z motivační teorie potřeb. McClelland se zaměřil na vyšší potřeby Maslowovy hierarchie potřeb a odvodil z nich potřebu úspěchu, sounáležitosti a potřebu mít moc [Gordon 1991: 139].

Potřeba úspěchu (need for achievement) vyjadřuje potřebu něčeho dosáhnout, v něčem uspět a také tento úspěch nebo tuto schopnost demonstrovat jiným. V případě fotografů jde o potřebu zvládat technicky, obsahově i co do rozsahu stále náročnější reportáže, o jejich touhu vyniknout a získat uznání svých kolegů, vedení časopisu a v konečném důsledku i uznání čtenářů. Také bychom sem mohli zařadit jejich potřebu profesního růstu, uspokojení z poznávání nových zemí a kultur, z rozšiřování vlastních obzorů.

Potřeba sounáležitosti (need for affiliation) vyjadřuje touhu někam patřit, potřebu lásky a blízkých vztahů k jiným lidem. Tuto potřebu fotografové v terénu poněkud potlačují. Záleží na druhu reportáže. Někteří fotografové na cestách sice příležitostně potkávají zajímavé lidi, ale protože se na jednom místě dlouho většinou nezdrží, tato příležitostná setkání nemohou uspokojit jejich potřebu sounáležitosti. V takovém případě jsou fotografové v terénu osamělými lovci, kteří potřebu někam patřit vytěsní ve svém vědomí pomyšlením na podporu National Geographic Society, kdyby bylo nejhůř. Společenské strádání si pak vynahradí opět ve Washingtonu. Někteří fotografové naopak pracují-li na velmi lidské reportáži (například Eric Valli a jeho „Lidé z Himalájí“) si ve fotografované komunitě lidí vytvoří velmi silné vztahy, jež jim zpětně umožňují nejenom pořídit velmi zajímavé fotografie, ale také uspokojují jejich potřebu sounáležitosti. Obecně je však možné připomenout, že fotografové označili vztahy mezi sebou v rámci fotografického oddělení jako velmi kolegiální. Blíží se k nim vrátíme v kapitole o zpětné vazbě mezi kolegy-fotografy.

Potřeba mít moc (need for power) je potřebou řídit jednak vlastní práci, ale také řídit druhé. V tomto směru fotografie motivuje jejich obrovská autonomie a prostor k samostatnému rozhodování. Na druhou stranu však jejich potřeba přímo řídit druhé není příliš silná. Fotografové mají rádi svou práci terénních fotografů natolik, že v tomto postavení většinou zůstávají po celý život a dále v organizační hierarchii nepostupují. A když, tak jsou-li starší věku a cítí, že jejich věk může být v některých situacích jistým limitujícím faktorem pro získání „těch nejlepších fotografií“. Jak se vyjádřil kmenový fotograf Emory Kristof, kterému je letos padesát jedna let: „Fotografie je hra pro mladé

kluky. Výhoda být starší a zkušenější je výhodou jen do určité míry. Mnohem důležitější než zkušenost je energie."¹⁸

Závěry

Na úrovni kultury organizace National Geographic Society jako celku je možné odvodit následující závěry:

National Geographic Society je organizací s bohatou a dlouholetou tradicí, jež mají signifikantní podíl na unikátnosti její organizační kultury. V konečném důsledku organizační kultura National Geographic Society jednoznačně pozitivně přispívá k její celkové úspěšnosti.

Je-li jako základní měřítko úspěšnosti a dokonalosti organizace považování pět Petersonových a Watermanových kritérií [Peters, Waterman 1984]:

1. dominantnost, koherentnost a unikátnost organizační kultury
2. spíše širší než příliš úzké vymezení organizačních hodnot
3. zaměstnanci, již ve své práci vidí smysl a význam
4. velká míra autonomie zaměstnanců
5. dostatek příležitostí jednotlivci vyniknout,

pak National Geographic Society se jako organizace vyznačuje všemi zmíněnými prvky „dokonalé organizace“. Kromě pěti uvedených rysů je navíc možné se zmínit o velké loajalitě zaměstnanců National Geographic Society své organizaci a jejich pocitu hrdosti na ní.

Na druhou stranu je nutné připustit, že pocit zaměstnanců National Geographic Society jako „jedné rodiny“ v posledních letech už není tak intenzivní, jak jej zaměstnanci pociťovali v minulosti. Tato skutečnost souvisí jednak s výrazným početným nárůstem personálu organizace a jednak s celkovou změnou klimatu amerického podnikatelského světa. Druhým méně pozitivním rysem organizační kultury National Geographic Society je její dosud nepřekonaná tendence k „balkanizaci“, tedy nedostatečné koordinaci jejich jednotlivých divizí a oddělení. Jejich fungování spíše jako separátních částí než propojeného systému má v některých případech pro výsledné produkty organizace negativní důsledky.

Na úrovni časopisu National Geographic jsou pak základem jeho úspěchu čtyři atributy organizační kultury:

1. důraz na kvalitu a přesnost
2. důraz na fotografii a vizuální stránku časopisu obecně
3. strategie upřednostňovat spíše pozitivní stránku předmětu reportáže za předpokladu dodržování celkové vyváženosti
4. důležitost, kterou časopis i celá NGS připisují čtenářům časopisu - svým členům.

Z hlediska *personální politiky* National Geographic Society je možné s přihlédnutím k výsledkům podrobné analýzy (část II diplomové práce), shrnout její základní principy do těchto závěrů:

¹⁸) Protokol rozhovoru s Emory Kristofem ze dne 8. března 1993, s. 10.

1. z *kvalitativního hlediska* platí v National Geographic zásada pracovat jen s fotografickým personálem nejvyšší dosažitelné kvality, který do National Geographic přichází už motivován a který si National Geographic uvážlivě vybírá v mezinárodním měřítku
2. z *kvantitativního hlediska* nastoupil National Geographic od poloviny 80. let politiku přesunu těžiště od stálého fotografického personálu na fotografy smluvní, což je v naprostém souladu s celoamerickým trendem komerčního světa upřednostňovat contract pozice před stálým zaměstnaneckým poměrem.

V oblasti *prestiže*, jež z personální politiky do určité míry vyplývá, se jednoznačně nepotvrdila platnost hierarchického modelu pozic Staff, Contract a Freelance. Zatímco *v rámci organizace* se staff fotografové stále ještě těší větší prestiži a účtě ostatních stálých zaměstnanců National Geographic Society než fotografové smluvní, *v rámci skupiny všech fotografů* jsou rozhodujícími měřítky prestiže spíše kvalita fotografií a osobnostní rysy určitého fotografa než jeho status.

Pokud jde o *oblast statusové diferenciace*, pak pro skupinu *kmenových fotografů* National Geographic je charakteristická preference pravidelnosti a stability v příjmech, hodnota existenční jistoty (pramenící ze stálého zaměstnání a zajištění po skončení profesionální fotografické kariéry) a hodnota pocitu vlastního příspěvku k poslání National Geographic Society. Pro skupinu *smluvních fotografů* je naopak charakteristická preference hodnoty vlastnictví, hodnoty mít nad finančními otázkami větší kontrolu, než mají kmenoví fotografové, a hodnoty vytvořit si mimo National Geographic separátní fotografické kariéry.

Motivační faktory fotografů a jejich *spokojenost s prací* je možné objasnit aplikací tří modelů motivace, jež vycházejí z teorie potřeb. Jde o Hackman-Oldhamův model pěti charakteristik práce, Herzbergův dvoufaktorový model a McClellandův model tří potřeb, přičemž všechny modely se vzájemně prolínají a doplňují.

Hlavními motivačními faktory fotografů je fotografická práce samotná, ke které se přidružuje faktor atraktivnosti časopisu National Geographic. Tento faktor fotografům zajišťuje konstatní „challenge“ jejich profesionálního růstu a dovedností. Dalším motivátorem fotografů je fenomén času, a tedy příležitost prezentovat svou práci v rozsáhlejší, koherentní podobě (faktor, jenž je důležitý především z intelektuálního hlediska) a také pocit důležitosti a přínosu fotografické práce, jejich relativně velká autonomie a odpovědnost.

Máme-li shrnout *oblast sociálního klimatu*, pak můžeme dospět k těmto závěrům:

Na úrovni fotografického oddělení sice mezi fotografy existuje vzájemná soutěživost, ale její intenzita není tak velká, jak bychom možná očekávali. Jedním z faktorů, který tento pocit vzájemné rivality zmírňuje, jsou specializace fotografů jen na určitou oblast fotografie, ve které pak prakticky nemají konkurenci. Všichni fotografové se vyjádřili v tom smyslu, že proces přidělování reportáží pocitují jako spravedlivý.

Na úrovni časopisu National Geographic pak sociální klima do jisté míry vyplývá z mechanismu poskytování zpětné vazby. Na zpětnou vazbu se totiž váže zajímavý fenomén neúspěchu, tedy míra, do jaké je organizace schopná odpouštět chyby svých zaměstnanců. Na otázku, zda-li je National Geographic Society jako organizace schopná odpouštět neúspěšnou práci, nelze vzhledem k jejímu důrazu na kvalitu a přesnost odpovědět úplně jednoznačně. Členové jejího vedení přistupují ke každému případu individuálně. Jsou si však vědomi skutečnosti, že nedostatek kapacity organizace

k odpouštění neúspěchu výrazně eliminuje inovativnost a ochotu podstoupit riziko jejich zaměstnanců a tuto skutečnost se při posuzování případného fotografa neúspěch snaží brát v úvahu. Specifičtější odpověď by si vyžádala samostatnou, na tuto oblast zaměřenou studii.

Jak již bylo naznačeno v části o metodách výzkumu, vycházela tato práce z předpokladu, že specifické detaily kultury National Geographic Society a jejího fotografického oddělení nemusí být čtenáři v české kulturní oblasti úplně známa. Z toho do jisté míry vyplývá spíše deskriptivní než analytický a explanační charakter této diplomové práce. Tato skutečnost vytváří prostor pro další, více teoretickou analýzu. Také vzhledem k atraktivnosti tématu a množství nashromážděného materiálu by zde jistě mohl být nalezen potenciál pro hlubší teoretickou studii, prostřednictvím které by bylo možné dospět k širšímu využití dalších pojmů a zřejmě hned několika sociologických teorií a přístupů.

ZORA VALANSKÁ ukončila studium na katedře sociologie FF UK v roce 1993. Nyní pracuje na úseku personálních a sociálních záležitostí Čokoládoven, a. s. Praha jako organizátor sociálního rozvoje. Publikovaný článek představuje některé kapitoly z její diplomové práce.

Literatura

- Allen, T. B. (ed.) 1981. *Images of the World: Photography at the National Geographic*. Washington, D.C.: National Geographic Society.
- Babbie, E. 1992. *The Practice of Social Research, 6th ed.* Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.
- Daft, R. L. 1986. *Organizational Theory and Design, 2nd ed.* Misto: West Publishing Comp.
- Gordon, J. R. 1991. *A Diagnostic Approach to Organizational Behavior, 3rd ed.* Boston: Allyn and Bacon.
- Grosvenor, G. H. 1936. *The National Geographic Society and Its Magazine*. Washington, D.C., National Geographic Society.
- National Geographic Index 1888-1946.* 1969. Washington, D.C.: National Geographic Society.
- Peters, T. J., R. H. Waterman 1984. *In Search of Excellence*. New York: A Time Warner Co.

Prameny

- Dopis novým členům National Geographic Society* 1993.
- Garrett, W. E. 1975. „National Geographic: The Magazine That Taught Us How To Use Pictures ... and Color.“ In *Photojournalism: Principles and Practises*. Dubuque, W. C. Brown Co.
- National Geographic Magazine*.
- Propagační bulletin National Geographic Society* vydáný u příležitosti stého výročí založení Společnosti.
- The Washingtonian*, December 1990, pp.107-113, 226-235.
- Vesilind, P. J. 1977. *National Geographic and Color Photography*. Diplomová práce pro Ther Graduate School of the Syracuse University, pp.1-179.

Protokoly rozhovorů

1. Šéfredaktor časopisu National Geographic Bill Graves, 4. a 5. března 1993.
2. Zástupce šéfredaktora s odpovědností za vizuální stránku časopisu Bill Allen, 9. března 1993.
3. Vedoucí oddělení ilustrací Allan Royce, 18. března 1993.
4. Vedoucí oddělení grafiky Connie Phelps, 18. a 19. března 1993.

5. Vedoucí oddělení fotografie Tom Kennedy, 2. března 1993.
6. Zástupce vedoucího oddělení fotografie Kent Kobersteen, 25. února 1993.
7. Vedoucí skupiny technického zázemí fotografického oddělení Susan Smith, 3. března 1993.
8. Kmenový fotograf Sam Abell, 4. a 11. března 1993.
9. Kmenový fotograf Jim Blair, 1. a 2. března 1993.
10. Kmenový fotograf Victor Boswell, 25. února 1993.
11. Kmenová fotografka Jodi Cobb, 1. března 1993.
12. Kmenový fotograf Bruce Dale, 1. března 1993.
13. Kmenový fotograf Emory Kristof, 4. a 8. března 1993.
14. Kmenový fotograf George Mobley, 8. března 1993.
15. Kmenový fotograf Jim Stanfield, delší spolupráce.
16. Contract fotografka Annie Belt, 11. března 1993.
17. Contract fotograf Jonathan Blair, 3. a 4. března 1993.
18. Contract fotograf Sisse Brimberg, 4. března 1993.
19. Contract fotograf Chris Johns, 17. března 1993.
20. Freelance fotograf Stuart Franklin, 5. března 1993.
21. Freelance fotograf Eric Valli, 3. března 1993.
22. Sekretářka vedoucích fotografického oddělení Charlene Valleri, 1. března 1993.
23. Sekretářka fotografů Bethany Judt, 3. března 1993.
24. Člen technické kontroly filmu Nalin Meegama, 8. března 1993.
25. Člen technického zázemí Keith Moorehead, 9. března 1993.
26. Autor textu Tom Abercrombie, delší spolupráce.
27. Autor textu Priit Vesilind, 24. února 1993.
28. Obrazová redaktorka Charlene Murphy, 12. března 1993.
29. Obrazová redaktorka Susan Welchmanová, 9. března 1993.

1. The first part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

2. The second part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

•

3. The third part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

4. The fourth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

5. The fifth part of the paper is devoted to a discussion of the

6.

Stanislav Andreski: Maxe Webera olśnienia i pomyłki

Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
1992, 192 s.

Nebývá zvykem psát recenzi na práci, která vyšla před deseti lety. Stejně tak je neobvyklé recenzovat knihu, vydanou původně v angličtině, na základě jejího překladu do jiného cizího jazyka. Jestliže přesto referuji o díle, *Max Weber's Insights and Errors* (Jasnoživost a omyly Maxe Webera) při příležitosti jeho vydání v polštině, mám k tomu přinejmenším tři dobré důvody, které snad omluví porušení zmíněných zaběhaných a osvědčených zásad. Prvním je to, že pokud je mi známo, nebyla u nás kniha v době svého vydání ani později recenzována, a tak je její polský překlad vhodným, byť opožděným podnětem k tomu, abychom tak učinili alespoň nyní. Druhým je to, že pro polské vydání napsal autor zvláštní předmluvu, která přes svou stručnost zaslouží samostatnou pozornost. A konečně třetím důvodem je skutečnost, že za dobu od svého prvního vydání neztratila studie nic na metodologické instruktivnosti, jak přistupovat k dědictví klasiků sociologie vůbec a k Weberovu dílu zvláště.

Životní osudy autora knihy nebyly jednoduché. Stanisław Leonard Andreski (původním jménem Andrzejewski) se narodil roku 1919 v Čenstochové. Roku 1938 začal studovat na právně ekonomické fakultě Poznaňské univerzity. Jeho studium přerušila válka, již se zúčastnil jako voják na různých frontách. Nejprve bojoval proti německým okupantům v září 1939 na domácí půdě, poté se roku 1940 dostal do polské armády na Západě a svou vojenskou kariéru ukončil jako příslušník britských okupačních sil v poraženém Německu.

Po válce se natrvalo usadil ve Velké Británii, kde také pokračoval ve studiu na London School of Economics a roku 1953 získal doktorát. V letech 1964-1984 byl profesorem a ředitelem Institutu sociologie na univerzitě v Readingu. Od roku 1980 byl rovněž profesorem srovnávací sociologie na Polské univerzitě v Londýně. Přednášel i v Jižní Africe, Chile, Nigérii, USA a Kanadě. Mezi jeho hlavní díla patří: *Military Organization and*

Society (1954), *Elements of Comparative Sociology* (1964), *Parasitism and Subversion: The Case of Latin America* (1966, přeloženo rovněž do španělštiny 1968), *The African Predicament: A Study in Pathology of Modernisation* (1968), *Social Sciences as Sorcery* (1972, vyšlo též španělsky 1973, německy 1974, francouzsky 1975, italsky 1977 a japonsky 1981) a *Syphilis, Puritanism and Witch-Hunts: Historical Explanations in the Light of Medicine and Psychoanalysis with a Forecast about AIDS* (1889). Je rovněž vydavatelem výborů z děl H. Spencera (*Structure, Function and Evolution*, 1971), A. Comta (*The Essential Comte*, 1974) a M. Webera (*Max Weber on Capitalism, Bureaucracy and Religion*, 1984).

V autorově předmluvě napsané v červenci 1990 pro polské čtenáře je několik myšlenek, poučných i pro nás a vypovídajících mnohé o Andreského ideovém profilu. Je v ní vyslovena otázka, zda Weberovi čtenáři ze země, jež prodělává prudké přeměny, a to jak radostné, tak bolestné, mohou najít v díle tohoto německého myslitele nějaké praktické pokyny. Odpověď je jednoduchá: hotové návody u Webera nenajdeme. Je však možné z Weberova díla vyvodit určitá poučení, jejichž podstatou je nedůvěra k prostým řešením společenských problémů. Pronikavost a mnohostrannost Weberova myšlení nám neustále připomíná, jak velice složitými výtvary společnosti jsou a jak nesmírně komplikované kauzální souvislosti v nich existují, čímž se vysvětluje, proč je tak snadné všechno pokazit, a tak obtížné cokoliv napravit.

Weberovy historické analýzy obsahují určitý způsob přístupu, který má podle Andreského praktický význam. Weber považoval rozvoj kapitalismu za hlavní faktor pokroku civilizace, v každém případě v minulosti, protože o budoucnosti se spíše nevyjadřoval. Nepředpokládal však, že vývoj kapitalismu musí vždy zvyšovat všeobecný blahobyt. Rozlišoval kapitalismus produktivní, nazývaný jím racionální, a kapitalismus cizopasný, loupeživý, který nazýval iracionálním. Podle Andreského je to názor subtilnější než Marxovo dogma, že kapitalismus se redukuje

na vykořisťování, nebo předpoklad Hayeka, že důsledky kapitalismu jsou vždy dobré.

Může-li se kapitalismus vyvíjet dvěma opačnými směry, máme tendenci se ptát, proč tomu tak je. U Webera na to najdeme sice pronikavou, ale nepřiliš jasnou odpověď. Weber popsal loupeživý kapitalismus ve starověkém Římě, ale v současnosti existuje podle Andreského mnoho podobných příkladů, a prvky takového kapitalismu se objevují všude, např. ve Velké Británii v posledním období vlády paní Thatcherové.

Odůvodněná negace starého režimu přivedla Poláky k idealizaci kapitalismu. Když hovoří o kapitalismu, mají však na mysli pouze západní Evropu a Severní Ameriku, nikoli Kolumbii, Filipíny, Nigérii či Haiti, dodává Andreski a upozorňuje, že při zavádění nového společenského pořádku v Polsku by bylo dobré se zamyslet, jak zabránit nebezpečí jeho vývoje směrem k těm formám kapitalismu, jaké se objevují v třetím světě.

Andreski dále připomíná známou skutečnost, že podle Webera nezávisí rozvoj kapitalismu pouze na ekonomických, ale i na morálních faktorech, a že podmínkou hospodářské produktivity je určitý minimální stupeň poctivosti. „Dogmatici svobodného trhu nepřihlížejí k faktu, že ten působí dobře pouze tehdy, když nezahrnuje všechny společenské vztahy. Je těžké dosáhnout něčeho poctivou prací tam, kde výroky soudu jsou na prodej. Korupce je tržní chování v oblastech, které podle hlášených zásad mají být založeny na pocitu služby. Korupce je zároveň účinkem i příčinou chudoby mnoha zemí, bída tam živí nepoctivost a parazitismus, které zase neumožňují z bída se dostat. Rozšířit tržní vztahy na všechny oblasti života společnosti znamená deformovat působení tržních pravidel i tam, kde je trh nejvhodnějším mechanismem.“ (s. 8.)

Tím, že F. von Hayek a M. Friedmann vyzývají k udržení či navrácení svobodného trhu, podle Andreského zapominají, na jakou motivaci apelují. Nemůže jí být přece touha po zisku, která je podle nich jediným motivem, na němž lze založit společenský systém, neboť mnoho lidí, jak sami tvrdí, dosahuje materiálních výhod díky vlastněné moci,

použitím násilí nebo nátlaku. Pro určité skupiny je tento způsob získávání výhod krátkodobě mnohem lákavější než jednání shodně s tržními principy. Ve jménu čeho se mají těchto možností vzdát, ne-li ve jménu souhlasu s přijetím zásad jednání, které slouží dobru celku, ptá se Andreski.

„Hayek, Friedmann a jejich stoupenci, usilující o zachování či obnovu systému, jehož podstatou je snaha dosáhnout zisku, se odvolávají na péči o obecné dobro. Podobně nelogičnosti se dopouštějí přívrženci názoru, že různé společenské instituce, které byly dosud považovány za sloužící veřejnému dobru, mají být založeny na tržních principech. Zdůvodňují tuto politiku tvrzením, že touha po zisku je jediným stimulem jednání. Hlásají však, že sami se řídí obecným dobrem. Jestliže jejich tvrzení o lidské motivaci aplikujeme na ně samotné, pak důsledně musíme přiznat, že tato hesla propagují pro vlastní zisk.“ (s. 8-9)

Takovýmto rozporům je možné se podle Andreského vyhnout, jestliže se vyvarujeme jakýchkoli dogmat, nikoli tím, že stará dogmata nahradíme novými, hlásajícími, že dobrou společnost je možné vybudovat pouze na touze po zisku. Proto Weberova myšlenková mohostrannost je lepším ukazovatelem cesty než jednostrannost ať již Marxova, nebo Hayekova, konstatuje Andreski.

Předmluva k původnímu anglickému vydání recenzovaná práce je pozoruhodná především tím, že v ní Andreski popisuje, jak vůbec k zájmu o Weberovo dílo dospěl a jak se s ním postupně seznamoval. V době, kdy v Londýně externě studoval ekonomii, musel složit i zkoušku ze sociologických teorií a metod, ale Weberovo jméno na seznamu četby z tohoto předmětu nefigurovalo. Jediný tehdejší profesor sociologie ve Velké Británii Morris Ginsberg se o Weberovi zmiňoval jen velmi zřídka. Andreski se poprvé s Weberovým dílem setkal při přípravě na zkoušku z hospodářských dějin let 1760-1914, neboť musel prostudovat Weberovu práci, jejíž anglický název zní *General Economic History*, a byl jí okamžitě nadšen. Zatímco Ginsberg na Andreského dotaz, co soudí o Weberovi, odpověděl, že je to autor, který stojí za přečtení, K. Mannheim mu řekl, že Weber je největší tvůrce v oblasti sociologie a že ten,

kdo nezná jeho spisy, nemůže být kompetentním sociologem. Na základě těchto podnětů se Andreski začal učit německy, k čemuž měl velmi dobrou příležitost právě jako příslušník britských okupačních sil v Německu. Tam také po dlouhých hledáních dokázal za cigarety a potraviny získat všechny Weberovy knihy, jež ho zajímaly. Píše, že po přečtení díla *Wirtschaft und Gesellschaft* nemohl vzrušením spát.

Od té doby se stal zbožňovatelem Webera a po návratu z Německa se mu podařilo získat pro tehdy velmi úzký okruh britských obdivovatelů tohoto nového vynikajícího člena, Radcliffa-Browna, spolutvůrce funkcionalistické školy v antropologii, který později při jejich společném působení na Rhodes University College v Jižní Africe po přečtení *Wirtschaft und Gesellschaft*, kterou mu Andreski zapůjčil, měl podle Andreského slov prohlásit, že je to fantasticky dobrá věc a že je škoda, že mu o ní nikdo neřekl dříve.

Andreski se zmiňuje o těchto skutečnostech hlavně proto, aby bylo jasné, jak blízký a plný úcty jeho vztah k Weberovu dílu je, což mu však nebrání, aby to byl právě vztah kritický. Andreski konstatuje, že Weber se stal pro některé autory jakýmsi totemem. Často se na něj odvolávají, aby dodali lesku učenosti svým pracím, které těžce hřeší proti všem Weberovým vědeckým ideálům. V této souvislosti Andreski jako příklad takového postupu uvádí především Parsonse.

Andreského přístup k Weberovi je jiný a snad nejlépe jej formuluje na s. 183, když píše, že mu „umožňuje ukázat přednosti plynoucí ze studia Weberových děl v duchu kritické, ale konstruktivní analýzy. Tato díla jsou pokladnicí oslnivých nápadů, i když prezentovaných převážně v dosti nejasné formě. Weber se tak jako každý člověk někdy mýlil, ale pouze některé z jeho analýz a klasifikací jsou opravdu málo hodnotné. Jeho kauzální vysvětlení se vždy týkají zajímavých otázek a i tehdy, jsou-li nepřesná nebo mylná, razí cestu systematickým studiím. Domnívám se, že nejplodnější přístup k jeho pracím musí spočívat v hledání - zejména při vysvětlování různých zvratů společenského vývoje - skrytých podmínek a předpokladů a v jejich otevřeném formulování a poté konfrontaci

s údaji, které ve Weberově době nebyly dostupné.“

Kromě obou předmluv, závěru nazvaného *Jak nám Weber může pomoci jít dále* a rejstříku osob obsahuje Andreského kniha pět kapitol.

První z nich, nazvaná *Preliminaria*, se ve svých třech částech zabývá Weberovou osobností a politickým pozadím jeho tvorby, stylem jeho prací a klasifikací jeho děl z hlediska jejich obsahu. Za zmínku stojí zejména úvaha o známé skutečnosti, že Weber od svých 33 let trpěl nemocí, kterou Andreski nazývá podivnou (přičemž ji přirovnává k obdobné nemoci Darwinově), jež začala nervovým zhroucením. Andreski se pozastavuje nad skutečností, že v důsledku této choroby měl Weber šest let dovolenou z vysokoškolské výuky, poté přešel do polovičního důchodu s titulem čestného profesora a didaktickou činnost obnovil až v roce 1918, kdy mu bylo 54 let, tedy dva roky před svou smrtí, a přesto mu tato choroba dovolila po celou dobu první světové války pracovat ve správě vojenské nemocnice a nevadila mu ani v badatelské práci. Andreski označuje za záhadu, že Weber, i když byl příliš nemocen, aby mohl mít 2-3 přednášky týdně, byl schopen psát svá monumentální díla, a vyslovuje otázku, zda Weber, aby unikl nudě opakujících se přednášek, nemoc nepředstíral. Odpovídá však na ni, že ve světle toho, co víme o Weberově charakteru, je to málo pravděpodobné. Přitom známých vědeckých diskusí s hosty každou neděli ve svém bytě se Weber živě zúčastnil, často s velmi rozsáhlými výklady. Podstatné ovšem podle Andreského je, že Weberova nemoc se v žádném případě neodrazila v jeho díle.

Druhá kapitola, nadepsaná *Filozofie společenských věd*, se věnuje čtyřem weberovským tématům: objektivnosti a etické neutralitě, otázce, co máme chápat pod „rozuměním“, sociálnímu jednání a metodologickému individualismu a konečně ideálním typům. Andreski zde upozorňuje, že Weberovy argumenty ve prospěch tzv. paradigmatu nehodnocení jsou přijatelné pouze potud, pokud se vztahují na sémantickou neutralitu, která je něčím úplně jiným než neutralita praktická. Weberovský postulát etické neutrality považuje za

v podstatě demarkační princip, sloužící oddělení vědeckých tvrzení od tvrzení nevědeckých, a konstatuje, že je do určité míry podobný známému popperovskému demarkačnímu principu, podle něhož pouze ta tvrzení, která mohou být vyvrácena na základě pozorování, tj. „falzifikována“, jsou tvrzení vědecká.

O výrazu *rozumějící sociologie* Andreski píše, že je to Weberův vynález, který možná nejlépe zaslouží, aby byl doporučen. Weberův metodologický nástroj rozumění je v Andreského interpretaci založen na přesvědčení, že existuje analogie mezi našimi psychickými zkušenostmi a zkušenostmi jiných lidí. V praxi to znamená, že jiným lidem připisujeme tytéž myšlenky a city, jaké zakoušíme my v analogických podmínkách, což můžeme nazvat empatickým chápáním. Toto chápání jako základ společenského života a veškeré komunikace nemůže být ze společenských věd vyloučeno a Weber měl podle Andreského pravdu, když v tomto faktu viděl základní rozdíl mezi společenskými a přírodními vědami. Bylo mu však možné vytknout, že si nedostatečně jasně uvědomil nebo to jasně ve svých metodologických spisech nevyjádřil, že sociologie jako každý obor vědění, které chce být vědou o člověku a jeho výtvorech, začíná tehdy, kdy empatické chápání přestává stačit a když je potřebná vědecká metoda, tzn. objevování faktů, teorií a vysvětlení, k nimž nemůžeme dospět bez systematického hromadění a verifikace empirických dat a bez induktivního uvažování.

Andreski Weberovi vytýká, že používal etiketu „die verstehende Soziologie“ dosti bezstarostně a že zanedbal vysvětlení problémů souvisejících s mnohoznačností pojmu rozumění. Weberova celková metoda nebyla příliš přesná, ale byla rozhodně induktivní. Proto chápání „Verstehen“ za základní znak Weberova sociologického přístupu svědčí podle Andreského o úplném nepochopení Weberova vědeckého přínosu.

Za jedno z nejabsurdnějších nedorozumění považuje Andreski i to, že se ve Weberově díle spatřuje a vysoce hodnotí něco, co se nazývá teorií sociálního jednání. Podle některých verzí tohoto názoru je uvedená teorie založena na „objevu“, že sociologie zkoumá

sociální jednání, jako by někdo, kdo normálně myslí, o tom mohl pochybovat. Weberovy úvahy o sociálním jednání podle Andreského zřetelně ukazují, že je zaměřoval proti všeobecné tendenci reifikovat sociologické pojmy. Weber podle Andreského teorii sociálního jednání v žádném z možných významů slova teorie nezformuloval. Vytvořil pouze známou čtyřčlennou klasifikaci, jež však sama o sobě nic nevysvětluje. Kromě toho je podle Andreského tato klasifikace vadná, neboť se prohřešuje proti elementárním logickým požadavkům zformulovaným už Aristotelem. Neobsahuje totiž jeden princip dělení, rozlišné třídy nevyčerpávají všechny možné případy a nejsou neslučitelné. Weber se o ni však podle Andreského naštěstí ve svých analýzách neopíral.

Obdobně kriticky se Andreski vyrovnává i s Weberovým metodologickým nástrojem v podobě ideálního typu. Vytýká mu, že do tohoto termínu vložil Weber dva významy (ideální typ jako označení konkrétní kulturní jednotky neboli ve Weberově terminologii historického individua, a ideální typ jako obecný pojem definovaný svými obecnými znaky), jež se neshodují. Weber podle Andreského vyhláší přednosti metody ideálního typu, ale neuvádí proto argumenty. Nadto neexistuje v podstatě mnoho důkazů, že by Weber tuto metodu ve svých studiích fakticky používal.

Třetí kapitola má název *Vůdčí ideje* a Andreski v ní analyzuje tři kategorie typické pro Weberův přístup k problematice sociální evoluce: otevřenou kauzální souvislost, nejednosměrný vývoj namísto predestinačního evolucionismu a pojem racionality, v němž Andreski spatřuje nejslabší bod Weberových úvah.

Pozornost je třeba zaměřit zejména na poslední z uvedených kategorií, neboť Andreski její kritiku považuje pro svůj vztah k Weberovi za zcela klíčovou, věnuje jí z celé své práce relativně nejvíce místa a domnívá se, že z jejího používání plyne ve Weberově díle nejvíce problematických stránek.

Andreski především uvádí, že jakkoli má pojem racionality a racionalizace ve Weberově vizi sociální evoluce základní význam, Weber jej nikde nedefinoval, a zůstává velmi

nejasný. Znamé Weberovo rozlišení dvou druhů racionality (účelová a hodnotová) považuje Andreski za dvě slova k označení téže věci. Jestliže totiž ideál, k němuž směřujeme (hodnotová racionalita), je zvláštním druhem cíle, pak hodnotová racionalita se jeví jako zvláštní druh účelné racionality. A naopak: cíl může být nazván hodnotou. I když tyto pojmy vyvolaly rozsáhlou a podle Andreského neplodnou diskusi, Weber je ve svých konkrétně historických analýzách a vysvětlacích vůbec nepoužíval. Ve svých empirických studiích se ani jednou na toto rozlišení neodvolává a naopak velmi často používá pojmy racionální a racionalizace bez dalších přívlastků.

Další Andreského výtky na adresu zmíněných pojmů ve Weberově pojetí lze v maximální stručnosti shrnout do těchto bodů: 1. termín racionalizace směřoval otázku akumulace vědění se vztahem k vědění; 2. zahrnování vzniku a vývoje kapitalismu, vědy a růstu i rostoucí složitosti administrativní mašinerie pod jeden společný termín racionalizace nenapomáhá vysvětlení složitého řetězce historických kauzálních souvislostí; 3. naše věda, technika a umění organizace různých kolektivních činností jsou rozvinutější než analogické dovednosti např. Eskymáků nebo Krováků. To však není žádný důvod pro tvrzení, že naše kultura a náš společenský řád, vzaté jako celek, jsou racionálnější než jejich; 4. lehkost, s jakou Weber obdařil různé aspekty západní civilizace názvem racionální, přispěla vedle jiných omylů k veliké nadsázce při hodnocení trvalosti převahy západní vědy a techniky nad jinými civilizacemi; 5. základní Weberovou chybou je retrospektivní extrapolace projevující se v tom, že hledá stopy racionality evropské civilizace již v období nejen předcházejícím průmyslovou revoluci, ale i v epochách předvědeckých; 6. příslušníci moderních průmyslových společností mají mnohem méně příležitostí samostatně se racionálně rozhodovat, než měli původní lovci a rolníci; 7. neexistuje žádný přesvědčivý důkaz existence jakéhosi obecného evolučního trendu, který bychom mohli vymezit jako racionalizaci. Ve prospěch každé z těchto tezí uvádí Andreski určitou argumentaci, kterou zde ne-

mohu vzhledem k nedostatku místa reprodukovat, jež se však zdá být vskutku přesvědčivá.

Ve čtvrté kapitole nazvané *Systematická srovnávací sociologie* se Andreski zabývá Weberovým pojetím práva, náboženství, typů moci, byrokracie, charismatu, feudalismu a patrimonialismu. Ze všech těchto témat hodnotí Andreski nejvýše ty výsledky, jichž Weber dosáhl v sociologii práva, zejména pokud jde o jejich faktografickou stránku. Weberův pojmový aparát této disciplíny však už v Andreského očích tak imponující není. V názorech na různá náboženství Weberovi hlavně vytýká, že se snažil je seřadit na stupnici racionality, přičemž toto řazení zdůvodňuje pouze tím, že judaismus a křesťanství zahrňly magii. Kritické připomínky má Andreski rovněž k Weberově klasifikaci panství i k tomu, že Weber ztotožňuje pojmy legální a racionální panství. To co je legální, nemusí být vůbec racionální, a naopak. Pokud jde o Weberův pojem byrokracie, vytýká mu Andreski podřazení čtyř různých významů pod jeden termín, přičemž by měl být rezervován pouze pro situaci, kdy moc administrátorů je větší než moc jakékoli jiné skupiny vůdců. K pojmu charismatu Andreski mj. uvádí, že jej Weber používal rozporně a že je to hlavně spíše Weberův verbální vynález než objev nového, dosud neznámého faktu. Na zpracování pojmů feudalismu a patrimonialismu Andreski vyzvedá, že patří k mistrovským fragmentům Weberova díla, a to mj. proto, že nejsou zatíženy zavádějícím pojmem racionalismu.

Kapitola pátá má název *Historická srovnávací sociologie: vysvětlení vzniku kapitalismu* a Andreski se v ní zabývá obecnou charakteristikou Weberových historických analýz a výzkumů, rozlišením loupeživého a produktivního kapitalismu, vztahem kapitalismu a náboženství (přičemž se konkrétně zmiňuje o Weberových názorech na vztah protestantismu, judaismu, konfucianismu a hinduismu ke kapitalismu), vztahem etiky a ekonomie a konečně rolí, jakou sehrála při vzniku a vývoji kapitalismu pozice měst a vojenský faktor. Andreski píše, že z hlediska rozsahu využitého historického materiálu včetně pramenného by bylo možné Webera

zařadit mezi vynikající historiky. Historií se však zabýval, alespoň v pozdějším období, hlavně s cílem srovnávat. Weberovy omyly v historických interpretacích plynou podle Andreského zejména z jiné dostupnosti informací tehdy a dnes. To se týká hlavně Číny. Naproti tomu svazek o Indii považuje Andreski z Weberových historických interpretací za nejlepší.

K Weberem vytyčené klíčové otázce vlivu protestantismu na vznik a rozvoj kapitalismu Andreski poznamenává, že se tento vliv nemusel vůbec omezovat pouze na hospodářskou etiku, jak Weber předpokládal, ale že stejnou, ne-li významnější roli mohlo např. sehrát i to, že reformace nahradila autokratickou církevní organizaci rozptýlenější strukturou, neboli že oslabil konzervativní prvek v uspořádání společnosti.

Stanovený rozsah recenze, který jsem však i tak překročil, mi bohužel nedovoluje ani zdaleka upozornit na všechny, byť jen hlavní pozoruhodné Andreského myšlenky, které by měly být zmíněny.

Andreského kniha se od obdobných pojednání o Weberově sociologii pozitivně liší svou stručností. Andreski v ní široce nereprodukuje Weberovy názory, oprávněně předpokládá, že základní a podstatné z nich čtenář zná, a věnuje se hlavně jejich interpretaci a kritickému rozvíjení. Andreski dělá doslova vzorně to, co je na studiu klasiků pro současného sociologa asi nejcennější: vede s Weberem dialog. Upozorňuje na vše dobré, co i dnes můžeme z Weberových názorů akceptovat, polemizuje s tím, co Weber neformuloval dostatečně přesně a přesvědčivě, srovnává Weberovy závěry s fakty, které byly objeveny až po Weberově smrti, a na tomto základě je koriguje, ale zejména je mu celé Weberovo dílo zdrojem inspirace pro vlastní domýšlení těch teoretických a metodologických otázek, které Weber jasnožlivě vytyčil a se kterými se i my dnes musíme vyrovnávat.

Jan Sedláček

Robert Nisbet: Konzervativismus: sen a realita

Praha, Občanský institut 1993, 144 s.

Problematika konzervatismu jako ideového proudu vyvolává zájem sociologa přinejmenším ze dvou základních důvodů. Předně proto, že konzervatismus byl jedním z nejvýznamnějších myšlenkových zdrojů vzniku sociologie. A za druhé proto, že konzervatismus, který se původně konstituoval jako kritická reakce na Velkou francouzskou revoluci a její důsledky, prodělal na přelomu 60. a 70. let našeho století významnou renesanci, stal se opět jedním z velmi vlivných ideově politických směrů, k němuž se hlásí mnoho významných politiků, jejichž činy často rozhodujícím způsobem modifikují osudy současných národních pospolitostí i celého světa. V některých zemích bývalého tzv. socialistického společenství včetně naší republiky (zde ve zvlášť náročné podobě) je konzervatismus ideovým východiskem a oporou sociálně ekonomických a politických přeměn těch sil, které v současné době tyto přeměny prosazují a stojí v jejich čele.

Dnešnímu vlivu konzervatismu u nás do určité míry odpovídá vydání literatury z tohoto myšlenkového okruhu. Vedle nedávno vyšlých několika studií Friedricha von Hayeka se nyní téměř zároveň dostávají do rukou čtenářů další dvě knihy věnované tomuto tématu, a to práce anglického autora Rogera Scrutona (známého u nás již díky jeho *Slovníku politického myšlení* a díky *Stručným dějinám novověké filosofie*, přeloženým do slovenštiny). *Smysl konzervatismu*, jejíž originál byl vydán roku 1980, a práce amerického sociologa Roberta Nisbeta *Konzervativismus: sen a realita* (z původního anglického vydání z roku 1986 ji přeložil Jiří Pilucha).

Je pochopitelné, že ze všech zmíněných prací nás jako sociology nejvíce zajímá práce Nisbetova, neboť jde o jednoho z nejznámějších a nejvýznamnějších představitelů současné americké sociologie. Dnes již velmi rozsáhlé a často citované dílo R. Nisbeta (narozen 1913) je tematicky zaměřeno zejména na analýzu vývoje predsociologických společenských teorií a na dějiny sociologie. Nejde však o práce, které by měly být považovány za čistě historické, bez vztahu

k řešení soudobých sociologických otázek a sporů, zejména v oblasti sociologické teorie. Tak například snad nejproslulejší a nejčastěji zmiňovaná Nisbetova práce *The Sociological Tradition* (1966) hledá to, co bychom mohli nazvat jednotlivými idejemi v dějinách sociologie. Za takové sjednocující pojmy v jinak vnitřně vždy značně diferencovaném vývoji sociologie považuje Nisbet zejména pojmy pospolitosti, autority, statusu, posvátného, odcizení aj., které podle jeho mínění jsou důkazem jisté jednoty sociologie od počátku 19. století až do dob Émila Durkheima, Maxe Webera, George Simmela a Ferdinanda Tönniese. Je to takové pojetí sociologie jako vnitřně jednotné vědy, které tuto jednotu nezakládá na verifikovaném vědění, o němž by nikdo nepochyboval (ostatně takový stav je v oblasti sociologického poznání, zejména na úrovni obecně sociologické teorie, patrně nedosažitelný), ale na existenci souboru pro sociologii charakteristických otázek, jež nemusejí být vždy plně verbalizovány, ale mohou být jakýmsi krystalizačními centry sociologické reflexe reprezentantů nejrůznějších teoretických proudů a orientací.

Obdobně tematicky zaměřeny na řešení určitého klíčového sociologického problému na základě materiálu z oblasti dějin sociologických idejí jsou i Nisbetovy práce *Social Change and History. Aspect of the Western Theory of Development* (1969) a *The Social Bond* (1970). Historicky širší záběr mají pak knihy *The Social Philosophers. Community and Conflict in Western Thought* (1973) a *Tradition and Revolt. Historical and Sociological Essays* (1968). Dvě monografie Nisbet věnoval nejvýznamnějšímu francouzskému sociologovi přelomu 19. a 20. století: *Émile Durkheim* (1965) a *The Sociology of Émile Durkheim* (1974). Pozornost zaslouží i další jeho práce, jež je originální již názvem: *Sociology as an Art Form* (1976).

Svým ideovým zaměřením je Nisbet zařazován mezi konzervativní myslitele spolu s takovými vlivnými americkými sociology, jako je Daniel Bell, Nathan Glazer, Daniel Patrick Moynihan a Seymour M. Lipset. O své práci z roku 1953, nazvané *Quest for Community*, která je věnována zejména sociologické analýze pluralismu jako politické teorie a

jako koncepce sociální struktury, Nisbet poznamenal, že ji napsal sice jako knihu vysloveně konzervativní, ale když byla takto hodnocena, nic proti tomu nenamítal. Sám se explicitě řadí mezi významné americké konzervativní autory zejména díky své studii *Social Group in French Thought*, která pojednává o raných francouzských konzervativcích a jejich následovnicích, kteří se zabývali právem a společenskými reformami, a dále díky pracím *Twilight of Authority* (1976) a *Prejudices: A Philosophical Dictionary*.

Recenzovaná studie má kromě předmluvy, bibliografické poznámky a rejstříku čtyři kapitoly. Z předmluvy stojí za pozornost zejména Nisbetovo tvrzení, že konzervatismus je ideologií (spolu s liberalismem a socialismem nejvýznamnější ideologií Západu posledních dvou století), i když jej tak někteří autoři neradi nazývají, a to zřejmě proto, že filozofie konzervatismu již ze své nejvlastnější podstaty postrádá prvky aktivismu a reformátorství, které údajně tvoří součást každé ideologie. Takovéto chápání slova ideologie je však podle Nisbeta úzkoprsé a zastaralé. Ideologii Nisbet rozumí jakoukoli koherentní soustavu mravních, ekonomických, sociálních a kulturních idejí, která má pevný vztah k politice a politické moci, a která této moci pomáhá zvítězit.

Podstatu ideologie hledá Nisbet ve vrstvě, kterou spolu s V. A. Demantem a T. S. Eliotem nazývá „předpolitikou“ moderního konzervatismu, i když nezanedbává ani sféru politiky. Nejde mu však o historii konzervatismu, ale věnuje se spíše anatomii jeho ideologie, tj. tomu, co označuje termínem dogmatika. Snaží se zejména konzervatismus odlišit od ostatních ideologií Západu, přičemž je přesvědčen, že libovolná z hlavních myšlenek konzervatismu má dnes stejně aktuální platnost, jakou měla před sto a více lety. Ze všech autorů je záměrně nejčastěji citován Edmund Burke, protože jej Nisbet považuje za proroka konzervatismu, v němž tento myslitel sehrál analogickou úlohu jako Marx v socialismu a J. S. Mill v liberalismu.

V první kapitole, nazvané *Zdroje konzervatismu*, popisuje autor zrod tohoto proudu jako reakci na Francouzskou revoluci a na revoluci industriální. Konstatuje, že konzer-

vativní filozofie se snažila těmto proměnám politiky a ekonomiky čelit, vrátit se k feudalismu, přičemž za nejtrvalejší odkaz konzervatismu této doby považuje Nisbet nekompromisní lpění na důležitosti vlastnictví a důraz kladený na hierarchické rozvrstvení veřejného života. Trvalým znakem konzervatismu je rovněž příklon k minulosti při hledání inspirace a modelu, z něhož by měla vycházet současná politika. V této souvislosti vyslovuje Nisbet své vladstní hodnocení této skutečnosti, když píše, že „lidé, kteří hledí do minulosti namísto do budoucnosti, získávají plnou perspektivu, což zdaleka nelze tvrdit ani o těch nejbystřejších prorocích, kteří se pokoušejí prohlédnout budoucnost. Byť by minulost byla zdrojem fádních nostalgii, daleko větší pohromou jsou „futuristé“ a „futurológové““ (s. 32).

Ve druhé kapitole, nadepsané *Dogmatika konzervatismu*, která je nejrozsáhlejší částí knihy a tvoří její jádro, analyzuje Nisbet dvojici pojmů, které jsou pro konzervatismus klíčové v tom smyslu, že je jeho reprezentanti považují za neodmyslitelný základ svého učení, zároveň však mezi nimi jako kontrastní pozadí uvádí i některé pojmy, jež jsou naopak podrobeny kritice. Jde o tyto pojmové dvojice: historie a tradice, předsudek a rozum, autorita a moc, svoboda a rovnost, vlastnictví a život, náboženství a morálka.

Pojmem dogmatika chápe Nisbet „více či méně koherentní a více či méně neměnné soustavy přesvědčení a hodnot, které mají určující vliv přinejmenším na některé aspekty života jejich zastánců“ (s. 35). Tuto dogmatiku má podle něho právě tak jako teologie i každá ideologie. V konečných důsledcích se ideologie a teologie vztahují k problému, jaké místo přísluší jedinci v systému autorit, ať již božských či světských. Základní otázkou hlavních ideologií Západu je vztah jedince a státu. Nisbet však píše, že tuto otázku je třeba doplnit ještě o třetí faktor, který se týká struktur skupin a sdružení vystupující mezi oběma krajními entitami v roli prostředníků. Společenská drama Francouzské revoluce vidí Nisbet právě v tom, že tato revoluce ve jménu práv jedince a nově vyhlášených práv revolučního státu zpochybnila historická práva církví, rodin, cechů a společenských tříd. Pro

konzervatismus je charakteristické, že od okamžiku svého vzniku usiloval právě o obnovení vlivu a role těchto i dalších zprostředkujících složek společnosti, zatímco podle Nisbeta socialismus ve své převažující podobě se o jejich tradiční práva stará velmi málo a liberarismus se v této otázce zastavil kdesi v půli cesty.

Pro historika idejí vůbec a pro historika sociologie zvláště je mimořádně zajímavá třetí kapitola knihy, nazvaná *Některé důsledky konzervatismu*. Nisbet v ní popisuje, jak významný byl vliv konzervatismu na změnu myšlenkové atmosféry 19. století ve srovnání se stoletím předchozím. Konstatuje, že v 19. století zanikl téměř celý aparát přirozeného práva a byl nahrazen souborem pojmů, jejichž základ je společenský. Konzervativci totiž nevěřili v existenci předspolečenského světa a podle slov G. Myrdala, jehož Nisbet v této souvislosti cituje, studovali společnost, jaká vskutku byla a vytvořily tak základy společenských věd.

Nový styl myšlení se projevil i ve sféře jazykového vyjadřování, což Nisbet demonstruje na skutečnosti, že slova společenský, tradice, zvyk, intuice, lid, společenství, organizmus, tkáň či kolektivní získala prestiž a funkce, jež měla naposledy ve středověku. Stejně tak se v široké míře uplatňují pojmy rodina, pokrevní příbuzenství, farnost, vesnice, společenská třída, kasta, sociální postavení, město, církev a sekta. Právě tyto entity, a nikoli abstraktní a atomizovaní jedinci existující ve smyšleném světě přirozeného práva, se v pojetí konzervatismu stávají skutečnými subjekty vědy o člověku.

O vlivu konzervatismu na vznik sociologie jsem se již zmínil. Nisbet dokonce konstatuje, že v žádné disciplíně 19. století se převažovala konzervativních idejí nad idejemi liberárně radikálními neprojevila výrazněji než právě v sociologii. Dilo Comtovo a Le Playovo je mu pro to nej názornějším příkladem, avšak uvedený vliv shledává i u Durkheima, Webera a Tönniese. Kořeny známých dichotomických typologií Maina, Gierkeho, Tönniese, Durkheima, Webera, Simmela i dalších autorů vidí v častém porovnávání přítomnosti s minulostí, zejména středověkou. Tyto typologie byly často součástí určité filozofie dějin, byly to

rovněž jakési modely historického pohybu, jež však nebyly podle Nisbeta nijak zvlášť nakloněny ideji pokroku. Nejpůsobivější důkaz vlivu konzervatismu na myšlení 19. a 20. století spatřuje Nisbet v tom, jaký osud potkal právě tuto ideu. Konzervatismus je nepřetržitou reakcí na progresistickou mentalitu, ztělesňuje inverzi pokroku.

V konzervatismu se podle Nisbeta zrodilo ještě jedno trvalé téma sociálního myšlení 19. a 20. století. Má na mysli problematiku intelektuálně politických elit, které povstaly z ruin a pozůstatků středověké epochy. Nisbet se zmiňuje o Burkově averzi k intelektuálům i o jejich příčinách a považuje tyto názory za prvopočátek jedné z nejzajímavějších intelektuálních disciplín, které se vyvinuly v 19. století, tj. disciplíny zabývající se definováním a analýzou úlohy intelektuála v moderní společnosti.

Nisbet je konečně přesvědčen, že „spodní proudy“ konzervatismu 19. století viditelně poznamenaly i socialismus a liberalismus. Má na mysli konzervativní vlivy na Proudhona, anarchistické křídlo socialismu, cechovní i katolický socialismus. V politickém pluralismu spatřuje Nisbet literární adaptaci kritického postoje raných francouzských a německých konzervativců vůči unitárnímu státu a jeho mocenskému monopolu.

Ve čtvrté kapitole nadepsané *Vyhlídky konzervatismu* popisuje Nisbet „vitězné tažení“ tohoto proudu v posledních desetiletích, a to jak v oblasti ideové, tak zejména politické. Symbolem tohoto tažení je mu zejména Reaganova politika a politika M. Thatcherové, ale i to, že konzervativní strany v celé řadě dalších zemí na kontinentě jevíly zřetelné známky politické prosperity. Tato skutečnost je zvlášť pozoruhodná, pokud jde o USA, kde výrazy konzervativní a konzervatismus nebyly podle Nisbeta v politickém myšlení ani v politické literatuře.

Nisbet píše, že v USA byla renesance konzervativních myšlenek na postupu od čtyřicátých let. Období od roku 1950 do roku 1953 přineslo podle něho celou řadu konzervativních publikací a koncem padesátých let byla konzervativní renesance v plném proudu. Přispívalo k tomu nečekané náboženské oživení, k němuž v této dekádě došlo na

amerických univerzitách, a rovněž znovuoobjevení děl Alexise de Tocquevilla a Edmunda Burka.

Nisbet ve svém výkladu rozlišuje pojmy nový konzervatismus a neokonzervatismus. Neokonzervatismus se podle jeho slov zrodil v šedesátých letech a nelze jej oddělit od nástupu nové levice, který mu předcházela, ani od studentské revolty, která v této dekádě propukla. Výstižně toto hnutí charakterizovala jeho klíčová postava Irving Kristol. Ten napsal, že neokonzervativce je liberál ohrožený revolucí. Podle Nisbeta se nelze divit, že se mnoho původně liberálních a sociálně demokratických členů akademických sborů univerzit koncem šedesátých let přiklonilo k politické pravici. Bylo tomu tak proto, že se značná část revolučního hněvu studentů obrátila nikoli proti konzervativcům či reakcionářům, nýbrž právě proti liberálům.

Na otázku týkající se budoucnosti konzervatismu Nisbet odpovídá, že významné jádro tradičního konzervatismu bude v Anglii a v USA existovat i nadále. Podle jeho slov je možné, že tradiční konzervatismus bude posílen vývojovou tendencí, která si získává stále více příznivců jakožto „asistenční konzervatismus“ a která je do značné míry produktem působení neokonzervativců. Budoucnost asistenčního státu, který zachraňuje dnešní svět před pravou katastrofou (i když se někteří konzervativci od tohoto termínu zjevně distancují), je již dnes podle Nisbeta bezpečně zajištěna.

Závěrečná bibliografická poznámka obsahuje seznam základních textů, které mohou být úvodem ke studiu konzervativních autorů a jejich děl z francouzské, anglické, americké a německé oblasti, a konečně biografická data nejvýznamnějších konzervativců, o nichž se autor v knize zmiňuje.

Vydání Nisbetovy práce považují za přínosné především proto, že je dobrou informativní a přehlednou studií o daném tématu z pera zkušeného a zasvěceného sociologa. Při stálém nedostatku studijních textů z dějin sociálně politických teorií, který je u nás doslova tradiční, splní tato publikace velmi dobře i roli vhodné vysokoškolské příručky, a to i proto, že Nisbetův výklad je srozumitelný, přehledný a logicky uspořádaný.

Pozornému čtenáři knihy neunikne, že se do ní vloudily tyto chyby: A. de Lamartine byl sice velmi vlivným členem francouzské vlády v roce 1848, ale nikdy nestál v jejím čele, jak je uvedeno na s. 74. Na s. 98 se Simmelovi připisuje názor, že se zabýval solidaritou a že byl přesvědčen o nutnosti obnovit středověké cechy i další formy zprostředkujících společenství v zájmu přežití člověka v moderní éře. To je ovšem jednoznačně myšlenka Durkheimova. Na s. 95 používá překladatel několikrát zásadně adjektivum společenský, ačkoliv v češtině je v těchto

případech vždy běžné adjektivum sociální (správně tedy má být sociální antropologie, sociální psychologie, sociální zeměpis, sociální ekonomie, sociální statika a sociální dynamika). Známa Comtova dvojice pojmů je do češtiny všeobecně překládána nikoli jako řád a pokrok, ale jako pořádek a pokrok (s. 96). Překladatel i redaktor publikace by měli rovněž vědět, že západní Německo se píše s malým z.

Jan Sedláček

Zygmunt Bauman: *Intimations of Postmodernity*

London, Routledge 1992, 232 s.

Český titul Baumanovy práce bychom snad mohli nazvat „Ve znamení postmoderny“. Kniha je kultivovanou reprodukcí vývoje paradoxů moderní doby a rozvedením některých základních sociologických souvislostí fenoménu, který je označován jako postmoderní kultura a společnost. Bauman je sociologem *par excellence*, který prošel složitými obdobími svého intelektuálního vývoje, ve kterém nechyběl ani marxismus. Právě tyto zkušenosti mu ovšem umožňují, aby vstoupil na tenký led problematice analýzy postmoderní situace. Táže se po základním významu argumentace jejich mluvčích ve vztahu k aktuální společenské a historické situaci, do které se západní svět, a zvláště Evropa, dostaly na konci XX. století. Kniha je psána s erudicí v oboru kulturních dějin, filozofie a teoretické sociologie, přičemž nelze opomenout Baumanův praktický vhled do sociálních a hlavně politických problémů Západu i postkomunistického světa.

Bauman bláhově neaspíruje na vyčerpávající a jednoznačnou definici postmoderny. Domnívá se, že ji lze vymezit jako určitý stav vědomí (state of mind) u intelektuálů, společenské vrstvy, která sama stála myšlenkově u zrodu moderního světa. Boj za moderní svět byl pro ně bojem proti mystériím a magii, protože tradiční svět chápali jako svého nepřítele. To je vedlo k vytvoření teorie „odkouzlení“, která působila jako ideologie

jejich panství. Intelektuálové v ní platili za subjekty disponujícími vůlí, zatímco ostatní, vzdor všem ideovým a politickým proklamacím, se stali pouhými objekty bez vůle. Pomocí strategie instrumentální racionality hledali struktury, které by garantovaly nezávislost rozumu na realitě a zároveň však tvořily pevný řád podmiňující, zavazující, kontrolující a normující společnost. Spolehlivý, solidní a obligatorní řád má být spolehlivým znehodnocením démonických poměrů a necivilizovaných (raw) podmínek života společnosti. Ve skutečnosti vytvořil modernistický řád jistý *horror vacui* mezi fungováním sociálních organizací a formováním osobnosti, neboť v atmosféře ztráty Boha propuká v plné síle strach z vlastní volby. Moderna tak na jedné straně zrodila izolované a manipulovatelné individuum a na druhé fungující mechanismus národního státu (jako institucionalizovanou formu moderní společnosti) a to pro Baumana znamená konec možností, které skýtá „poslední etická autorita“. Hledání a tvorba struktur tak v konečném důsledku vedly k odduchovnění (despiritualization) a odduševnění (desanimization). Moderní intelektuálové budovali legitimitu řádu pomocí ideologie kultury, kterou vysvětlovali jako potřebu jimi poskytovaného závazného vzdělání (v němčině Bildung, ve francouzštině civilisation a v angličtině refinement).

Raně moderní Evropa byla plná proselytů, kteří plédovali pro rozpad tradičních mechanismů sociální kontroly, což vedlo k oslabování autonomních stylů sociálního života a jejich nahrazení kolektivním

učitelem, vládcem. Organičtí intelektuálové (Gramsci) jsou tvůrci světového názoru, což znamená, že myšlenkově a zároveň prakticky reprodukuji sociální systém. Ačkoli platí coby autoři ideologických vyprávění, jsou mnohdy sotva postřehnutelní, neboť jsou schováni za panoramatem svých hrdinů, velkých aktérů historie, tříd, národů, trhu atp. I sociologie je produktem těchto myšlenkových a situačních souvislostí. Právě tato věda nejlépe teoreticky i prakticky (New Deal v USA) artikulovala nárok na řízení sociálních procesů. Tak se i sociologové zařadili mezi intelektuály vytvářející řád a zákon (legislators).

Poslání intelektuálů, kteří myšlenkově konstruovali modernu, pro Baumana (ale i pro Lyotarda) skončilo, neboť fungující mechanismus národního státu si vystačí i bez jasných kulturních a etických kontur. Nepřehlednost z toho plynoucí vede dnešní intelektuály k rezignaci na roli mluvčích univerzálního rozumu. Nejsou již tvůrci zákona, ale chtějí vysvětlit, vyložit a ozřejmit kulturní, sociální i intimní světy, které se vyznačují mnohovýznamností, koexistencí nejrůznějších forem života a kulturní diverzitou. Postmoderní intelektuálové (interpretors) čelí univerzalistickým disciplinačním ambicím moderního státu zvýšenou senzitivitou.

„Odkouzlený“ svět se paradoxně vyznačuje destruktivností a erozivností a to znamená, že upadl znovu do léčky čar (reentchantment). Postmoderní intelektuálové reagují na tuto situaci odkrýváním univerzálních struktur moci, protože si uvědomují, že každý pokus nahradit stávající mocenské struktury skončil konstrukcí nových a ještě účinnějších. Příkře kritizují téměř vše, aniž by něco navrhovali, neboť jim již nejde o odkrytí pravdy sídlící v bytí samotném, o substituci jedné pravdy druhou, ale o rozložení a destrukci (demolition). Tato rozkladná kritika je nezbytným předpokladem svobody, která pro intelektuály znamená možnost vysmeknout se nebezpečím lsti vyplynuvší z vážné práce jejich vlastního rozumu. Realita předchází jejímu posuzování a má rozložit každý ideál, který by ji chtěl spoutat. Etickým paradoxem postmoderny je plnost morální volby i odpovědnosti a zároveň zneplatnění možnosti

odkrytí jeden univerzálně platný referenční rámec. Volba je záležitostí osamoceneného aktu.

Tendence moderních intelektuálů identifikovat vědění a moc, tj. manipulovat „kognitivními mapami“, vedla konec konců k upevňování tzv. racionální společnosti a k tuhé harmonizaci chování. Kulturní ideologie nepřipouští žádnou pochybnost nad manifestací univerzálně platných principů. Akademická filozofie a sociologie se staly technickými disciplínami, které bez ustání reprodukuji jimi institucionalizovaný diskurs. Kultura se v tomto myšlenkovém ovzduší chápe spíše jako pevná struktura norem závazných v každém národním státě. Intelektuální činnosti jsou legitimačním servisem, politickou technologií nebo byrokratickým panstvím spočívajícími v esoterickém vědění. Legální racionalita si svou cestu v realitě hodnotových souvislostí neklesá bezproblémově (Weber). Vysvětlení těchto komplikovaných vztahů vede k nutnosti nechat svět takovým, jaký je (Wittgenstein), neboť je možné jen ukazovat, ozřejmovat, interpretovat jak uvnitř esoterického vědění, tak vzhledem k těm, kteří stojí mimo ně. Snad proto připomíná Bauman Wittgensteinův názor, že nejlepší místo pro filozofii je vlastně nádraží.

Postmoderní intelektuálové jsou pak paradoxně cizinci ve svém vlastním domově. Je to okolnost, na kterou poukazovali již Simmel nebo Mannheim. Takto chápaný intelektuál aspiruje i na pochopení světů, které sám nekonstruoval, a to proto, že uznává jejich právo na existenci. Pramení to z nutnosti udržet přiměřený poměr mezi hodnotami a všezahrnujícím systémem panství (působnosti národního státu). Bauman tento postoj pokládá za předpoklad vytváření simultánních ontologických rovin a uvádí v této souvislosti Steinerův pojem „postkultura“, ve kterém je vyloučeno vztahovat kulturu k jednomu referenčnímu rámci. Změna postoje intelektuálů pramení ze zkušenosti ambivalentního úpadku moderního světa. Instituce, jimž intelektuálové vdechli život, prokázaly nebyvalou životaschopnost a tak došlo k tomu, že se vymanily z jakékoli kontroly. Velké Habermasovo téma legitimační krize se v této optice jeví tak, že legitimační deficit znamená nepotřebnost jakékoli legitimace. Svoboda slova, která získala na

Západě nebývalý prostor, byla pro intelektuály trpce zaplacená ztrátou jeho vážnosti. I to vede k přesvědčení, že je nutno redefinovat studium kultury, která je symptomem nemocné společnosti. Problém již není v hledání unifikujících mechanismů rozmanité látky, ale ve snaze vytknout svébytné momenty ve stále šířeji homogenizovaných kulturních celcích. Sociologie má tak rezignovat na představu řádu, má se opustit Hobbesova představa o nenáhodnosti (non random) lidského chování (důležitá pro Parsonse!). Zdá se, že je příhodnější přijmout obraz postmoderní společnosti jako plurality vzájemně nepospojovatelných fragmentů. Sociální realita je tak viděna mnohem křehčí než předtím. Vysvětluje se jako flexibilní stav interakce jednotlivých aktérů, ve které je vzájemná interpretace a reinterpretace významů konverzačním vyjednáváním. Bauman vysoko hodnotí podněty Gadamerovy filozofie, právě tak jako Schützovy a Garfinkelovy sociologie.

Pro vznik postmoderní společnosti a její sociologii nejsou významné jen statusová krize intelektuálů a významové vyprázdňení mocenských institucí. Bauman zdůrazňuje, že ruku v ruce s tím došlo i k podstatnému oslabení takových sociálně kulturních souvislostí, které měly v minulosti velký význam pro tzv. tvrdé jádro kapitalistického systému. Hovoří se zde o ústupu puritánské osobnosti a zároveň o významu spotřebního chování, které nahradilo význam forem námezdní práce. Argumetuje se také tím, že dnešní kapitalistický systém produkuje podněty k slasti (jak je analyzoval již Fromm), přičemž konzumenti jim ne vždy podlehnou. Vedle toho, že společnost nelze do důsledku integrovat threm spotřebních předmětů, což již odpovídá dynamice postmoderního světa, působí ještě logika modernity. Ta je zakotvena v efektivním působení (především reklamy) a násilným usměrněním spotřebních marginálů, kteří aspirují na konzumaci sotva dosahující výše přijatelné pro fungování daného systému (seduction and repression).

Sociologie by tak měla chápat fenomén postmoderny jako hlubší transformaci sociálního světa, než je pouhá rovina umění. Nový vztah systémové reprodukce, sociální integrace a žitého světa (Lebenswelt) je třeba analy-

zovat za pomoci neortodoxní invence, která by programově opustila dnes již úzký prostor národních států. Změna diskursivní formace (Foucault) této vědní disciplíny předpokládá opuštění mentálního rámce svého vzniku tak, že se má místo univerzálně platných zákonů připustit pluralita předmětu. Imperativ ekvilibria se v jejím rámci nahrazuje uznáním permanentní nerovnováhy komplexního systému, jehož operace, na rozdíl od mechanického systému, nejsou předvídatelné a kontrolovatelné z jedné pozice a na podkladě jednoho zdroje. Postmoderní sociologové si nečiní nárok definovat význam jednání, neboť už neaspirují na jeho podmiňování. Myšlenka sociálního inženýrství patří minulosti, stejně jako rozumářská arogance. Sociologii svého rodu je podle Baumana Giddensova teorie strukturace a Tourainova koncepce sociálních hnutí.

Pád komunismu v zemích sovětského systému je rakví moderny, neboť svět od té doby žije bez globální kolektivní utopie. Jeho krach doložil neadekvátnost možnosti ambiciózního ochránářského státu (patronage state). Tím, že tento racionalisticky konstruovaný kolos zasahoval všude, stal se o poznání zranitelnější než jeho umírněnější dvojník na Západě. Nevyšel i záměr o překonání duality státu a společnosti. Uskutečňování tohoto záměru totiž zbavuje lidi konzumentské volby, která je v soudobé fázi vývoje kultury významná natolik, že se její absence vnímána s nevolí, a to i v případě, kdyby bylo poskytované zboží a služby kvalitativně srovnatelné se Západem. Bauman však v žádném případě nepředpokládá, že život v postkomunistických zemích bude automaticky znamenat realizaci západního stylu života. Byl by to protimluv, neboť tak by se stal mluvčím zjednodušené teorie modernizace. Situace v těchto zemích je nejasná a jejich reforma bude muset čelit tak subtilním problémům, že o jejich existenci má zatím málokdo ponětí. Není vyloučeno, že místo liberální demokracie přijde ke slovu hybrid totalitarismu, který nemusí být ideologickým pokračováním komunismu. Velmi cenné je Baumanovo konstatování, že nekomunistický totalitarismus není ani logicky nekongruentní, ani prakticky neoperativní.

Komunistická utopie jako jedině možný virus totalitarismu je nebezpečná iluze!

Z letmého rekapitulace problémů obsažených v recenzované knize je podle mého soudu zřejmé, že Bauman vyslovil vážnou výzvu k diskusi o charakteru soudobé evropské a americké společnosti. Spojil bohaté životní zkušenosti s hlubokým teoretickým

studiem, což je výhodné pro analýzu otázek moderny a postmoderny. Kniha je tak vysoce kvalifikovaným uvedením do dané tematiky, zároveň však erudovaně zprostředkovává východiska pro vlastní koncepce a stanoviska. Studium Baumanovy knihy je tak inspirativní a instruktivní zároveň.

Vladimír Müller

1. The first part of the report is a general introduction to the subject of the study. It discusses the importance of the study and the objectives of the research. It also mentions the scope of the study and the limitations of the research.

2. The second part of the report is a literature review. It discusses the work of other researchers in the field and identifies the gaps in the existing knowledge.

3. The third part of the report is a description of the research methodology. It discusses the methods used to collect and analyze the data.

4. The fourth part of the report is a presentation of the results of the study. It discusses the findings of the research and compares them with the results of other studies.

5. The fifth part of the report is a discussion of the implications of the study. It discusses the practical applications of the findings and the limitations of the study.

6. The sixth part of the report is a conclusion. It summarizes the findings of the study and provides a final statement on the importance of the research.

7. The seventh part of the report is a list of references. It lists the works of other researchers that were cited in the report.

8. The eighth part of the report is an appendix. It contains additional information that is related to the study but is not included in the main body of the report.

9. The ninth part of the report is a glossary. It defines the terms used in the report and provides a list of abbreviations.

10. The tenth part of the report is a list of figures. It lists the figures that are included in the report and provides a brief description of each figure.

11. The eleventh part of the report is a list of tables. It lists the tables that are included in the report and provides a brief description of each table.

12. The twelfth part of the report is a list of footnotes. It lists the footnotes that are included in the report and provides a brief description of each footnote.

13. The thirteenth part of the report is a list of appendices. It lists the appendices that are included in the report and provides a brief description of each appendix.

14. The fourteenth part of the report is a list of references. It lists the works of other researchers that were cited in the report.

15. The fifteenth part of the report is an appendix. It contains additional information that is related to the study but is not included in the main body of the report.

16. The sixteenth part of the report is a glossary. It defines the terms used in the report and provides a list of abbreviations.

17. The seventeenth part of the report is a list of figures. It lists the figures that are included in the report and provides a brief description of each figure.

18. The eighteenth part of the report is a list of tables. It lists the tables that are included in the report and provides a brief description of each table.

19. The nineteenth part of the report is a list of footnotes. It lists the footnotes that are included in the report and provides a brief description of each footnote.

20. The twentieth part of the report is a list of appendices. It lists the appendices that are included in the report and provides a brief description of each appendix.

21. The twenty-first part of the report is a list of references. It lists the works of other researchers that were cited in the report.

22. The twenty-second part of the report is an appendix. It contains additional information that is related to the study but is not included in the main body of the report.

23. The twenty-third part of the report is a glossary. It defines the terms used in the report and provides a list of abbreviations.

24. The twenty-fourth part of the report is a list of figures. It lists the figures that are included in the report and provides a brief description of each figure.

25. The twenty-fifth part of the report is a list of tables. It lists the tables that are included in the report and provides a brief description of each table.

26. The twenty-sixth part of the report is a list of footnotes. It lists the footnotes that are included in the report and provides a brief description of each footnote.

27. The twenty-seventh part of the report is a list of appendices. It lists the appendices that are included in the report and provides a brief description of each appendix.

Studium sociologie na FF UK - stav a perspektiva

V situaci, kdy doslova pod jednou střešou Univerzity Karlovy koexistují dvě pracoviště oborová připravující sociology a další svým zaměřením příbuzná (na dalších fakultách i v rámci fakulty filozofické - např. kulturologie, zčásti andragogika a sociální práce), je nutno definovat profil katedry sociologie FF v širším referenčním rámci. Na základě tradic pěstování sociologie na FF UK i dohod akceptovaných sociologickou obcí připadá katedře úkol připravovat absolventy magisterského studia oboru sociologie pro náročnou a plně kvalifikovanou práci, které předpokládá i podíl na jeho rozvíjení formou práce vědecké. Tomu pak odpovídá akcent na studium hlubokých teoretických a metodologických otázek oboru, na širší humanitní profil absolventa. Třetí specifický rys představuje orientace na dvouoborové studium, které jiná pracoviště fakticky nenabízejí. Ve vzdělávací nabídce naopak hraje roli spíše jen okrajovou studium bakalářské, které v sociologii inklinuje všeobecně spíše k přípravě specialistů v rovině aplikace (administrativa, aplikovaný výzkum, žurnalistika apod.).

Zaměření vlastní badatelské činnosti spočívá rovněž v rovině základního výzkumu, a to opět především v rovině teoretické a metodologické, kde je role katedry naprosto nezastupitelná (viz třeba její podíl na slovníku), včetně jinde chybějících mezioborových vazeb, především na filozofii, ale i na další obory (psychologii, historii, lingvistické obory atd.).

Z hlediska organizačního a ekonomického to umožňuje rozvíjet katedru jako pracoviště spíše střední velikosti bez rozsáhlejších složek sloužících provádění velkých empirických šetření nebo dokonce aplikačního servisu. Výhodou tohoto řešení bude značná efektivnost: počet učitelů i celkové náklady na přípravu jednoho absolventa mohou být podstatně nižší než jinde při zachování vysokého standardu její úrovně. Na druhé straně i skromnější zastoupení úsekových sociologií vytvoří solidní podmínky např. pro získávání grantů a pro podporu hlavního zaměření pracoviště.

I z hlediska počtu přijímaných studentů by mělo jít o pracoviště spíše exkluzivní (20-30 studentů za rok), které využívá nesporně atraktivnosti mezioborového studia (v roce 1993/94 se o přijetí ucházelo přes 500 zájemců) k výběru kvalitních uchazečů o studium. Jejich předpoklady umožňují využití otevřeného a flexibilního studijního programu, který počítá s volitelností vzdělávací dráhy, se samostatností a aktivitou studentů.

V tomto pojetí zřejmě katedra nezůstane jediným pracovištěm připravujícím sociology, jejichž uplatnění na trhu práce je velmi perspektivní. Měla by jakožto nezastupitelná komponenta zdravě konkurenčního prostředí (ve kterém se ostatně v posledních letech úspěšně etablovala) zajišťovat kontinuitu a rozvoj sociologického myšlení především jako vědního oboru, což zahrnuje i významné působení v oblasti postgraduálního doktorandského studia, k němuž má akreditaci.

Sociologie na FF UK

Na katedře v poslední době stoupá podíl dvouoborového studia, zejména kombinací s psychologií a s jazyky, s demografií (na PřF). Studium proto musí počítat s několika variantami profilace studentů:

1. Orientace na teorii a na vědeckou dráhu (k tomu směřují kombinace s filozofií, historií, estetikou).
2. Orientace na výzkum ve smyslu vysoce kvalifikovaných aplikací, poradenství, expertní činnosti.
3. Orientace spíše na pedagogickou dráhu či veřejný sektor (nikoli ve smyslu vysloveně učitelského studia, na druhé straně ovšem nikde nevznikají tak příznivé podmínky pro tuto specializaci).
4. Pojetí sociologie jako spíše široce kulturně orientovaného doplňku k jiné specializaci (např. překladatelství).

Krom toho by katedra měla zajišťovat výuku základů sociologie pro další obory (např. psychologie, pedagogika), případně specializované kursy (politologie, andragogika). Katedra nabízí prakticky všechny formy studia včetně doplňkového.

Studijní program je založen na třech oborových blocích, jež jsou všechny zastoupeny i u státních závěrečných zkoušek.

Čtvrtou skupinu tvoří další společenskovědní disciplíny (ve formě obligatorních základů či ve 2. cyklu jako volitelné přednášky). Základní tři tematické bloky se člení na:

1. teorii a dějiny sociologie
2. metodologický blok (včetně logiky, statistiky apod.)
3. úsekové (oborové) sociologie.

Ty musí být zastoupeny v rozumné proporcii (odhadem 40:25:35), jakkoli vybavenost bloku teoretického by měla být větší. Vyvážená by měla být i nabídka volitelných kursů, jež převažují ve druhém cyklu. Zde jsou a budou - doufáme, že stále hojněji - využívání externisté v návaznosti na zájem studentů. Některé oblasti by mohly být kryty spoluprací s dalšími katedrami FF UK (např. politologie, kulturologie), abychom se vyhnuli zbytečným duplicitám.

Naše pojetí sociologie se nechce lomit přes linii teorie versus empirie. Oborové sociologie by měly mít teoretický základ, plní funkci spíše úvodní než specializační, jsou ostatně volitelné. Na druhé straně jde o to, aby sociologie nereflektovala jen sama sebe (v metateoretické poloze), ale sociální realitu způsobem, který dnes otevírá cestu do světa. Programově asymetrické pojetí (s dominující nebo přesněji zprostředkující úlohou teorie a

metodologie) by mělo ovlivnit úvahy o vnitřním členění katedry, které se mohou časem zaktualizovat. Při zřízení dalšího ústavu (těch „sociologických“ je ovšem v Praze hned několik) by jednotlivá oddělení či semináře nemohly garantovat rozvoj ucelených „oborů“, měly by reprezentovat spíše badatelské týmy. Základním cílem je spíše kultivovaně předvádět studentům různé typy sociologického myšlení, než je jakkoli „profilovat“. Tím spíše to musí platit ve vztahu k učitelům.

Sociologii charakterizuje, jak známo, pluralita paradigmat. Prospěje jí proto jak její zastoupení na různých pracovištích, tak i vnitřní diferenciaci v rámci jedné katedry. Katedra prošla dosti zásadní personální a koncepční obměnou v roce 1990, nyní stojí před úkolem rozvíjet se spíše evolučně, arciť velmi dynamicky. Ani uvažované změny v pojetí výuky v jednotlivých blocích zřejmě nebudou v brzké době znamenat výrazný odklon od již dříve dohodnuté a průběžně naplňované strategie rozvoje sociologie na FF UK. Diplom absolventa prostě musí být srovnatelný s českým i evropským standardem, katedra pak pracovištěm, které o sobě dává vědět především výsledky své pedagogické a vědecké práce.

Jiří Buriánek

Je zájem o sociologické vzdělání?

Soudě podle poměru uchazečů a přijatých k řádnému studiu sociálních věd na českých vysokých školách by bylo možno na otázku uvedenou v titulu jednoznačně odpovědět: „ano“. Nebylo by to však přesné a dostačující - současnou vzdělávací nabídku ani poptávku nelze totiž považovat za normální. Poptávka po tomto typu vzdělávání je deformována řadou dobových skutečností (mimo jiné nízkou mírou nezaměstnanosti absolventů). Rovněž vzdělávací nabídka jde svou zvláštní cestou omezována na jedné straně nedostatečně flexibilními kapacitami státních vzdělávacích institucí a na straně druhé i neochotou rozšiřovat počty studentů příslušných vysokoškolských oborů s odvoláním se na „odpovědnost za budoucí uplatnění absolventů“, což je

zjevně socialistické reziduum v našich hlavách. Objektivnější pohled na poptávku po znalostech a dovednostech sociálních věd poskytuje informace, které vycházejí z různých forem placeného vzdělávání, které nabízejí inovaci dříve získaných společenskovědních znalostí nebo rozšíření dosavadního (technického, přírodovědního aj.) vzdělání o prakticky potřebné poznatky sociálních disciplín.

Autoři tohoto textu se v posledních letech pokusili vytvořit určitý model postgraduálního vzdělávání, který je za úplaty nabízen lidem (především manažerům a specialistům), kteří ve svých současných profesionálních pozicích cítí potřebu doplnění svých znalostí o soudobé poznatky sociologie, psychologie, managementu a dalších disciplín. Dvou- až třísemestrové kursy, které jsou kombinací korespondenčního studia a skupinových soustředění

posluchačů, se uskutečňují v rámci katedry sociologie FF UK, ale na výuce se podílejí i pracovníci jiných kateder, fakult, vědeckých, konzultačních aj. institucí (FSV UK, SoÚ AV ČR, FF MU, Neumann Int., Dema atd.). Přesto, že zájem o tento typ vzdělání obvykle přesahoval naše možnosti, rozhodli jsme se uskutečnit průzkum poptávky, který by umožnil lépe než nahodilě zkušenosti odpovědět na otázku, které skupiny lidí mají o vzdělání zájem, na jaké předměty (či skupiny předmětů) se tento zájem soustřeďuje a jaké formy studia potenciální posluchači preferují. Na základě grantu Fondu rozvoje vysokých škol jsme realizovali šetření „Vzdělání a sociální management“, jehož výsledky mají význam pro naše další aktivity v daném směru, ale mohou být zajímavé i pro všechny ty, kteří se podílejí na utváření vzdělávací nabídky sociálních věd.

O jaká data se opíráme?

Při koncipování průzkumu jsme vycházeli z předpokladu, že vzdělání je výchozí „meritokratický kanál“ sociální mobility moderní společnosti, že dochází k valorizaci kulturního a sociálního kapitálu a to bez ohledu na to, že současná česká společnost odvozuje základ své sociální mobility z momentálně významnějších „liftů“ spjatých především s majetkovými transformacemi. I když hodnota vzdělání je dosud často druhotnou a při srovnání různých oborů a resortů vykazuje až absurdně diferencovaný efekt ve sféře příjmů, význam vzdělání - a to i z lukrativního hlediska - roste. Po bouřlivé „majetkové“ mobilitě společnosti nastoupí klidnější období, ve kterém i u nás (podobně jako v západních zemích) bude vzdělanostní kanál nejpravděpodobnějším a nejvýznamnějším předpokladem a nástrojem vzestupné mobility. Vědomí této skutečnosti se stává výraznou součástí současného veřejného mínění. Zájem o vzdělání je v tomto smyslu především zájemem o budoucí uplatnění. Předpokládali jsme však i aktuální zájem o vzdělání, který je důsledkem výrazných pohybů probíhajících v sociální a profesní struktuře: socioprofesní mobilita se stala charakteristickým rysem individuálních osudů a realitou celých sociálních a profesních skupin. Pozice, které jsou nezbytné k fungo-

vání nových organizací a institucí jsou obsazovány i tehdy, když chybějí vhodní kandidáti. Zájem o studium je v tomto případě výrazem existenční potřeby co nejrychleji odstranit handicap neznalosti a nezkušenosti, který je sice univerzálním problémem většiny lidí v postkomunistické společnosti, ale zvláště významně se dotýká sociální sféry, kde poznatky a dovednosti nezbytné k fungování demokratické a tržní společnosti byly silně ideologicky redukovány a deformovány. Obě uvedená východiska nás vedla k formulaci předpokladu o potenciálně značném zájmu o vzdělávání, o nabídku sociálních věd. Nakolik a v jakých směrech byl tento předpoklad potvrzen?

Dříve než se s použitím dat průzkumnou pokusíme stručně odpovědět na uvedenou otázku, sluší se uvést z jakého souboru respondentů čerpáme informace a jaký charakter měl použitý instrument. Výzkumná technika i způsob sběru dat musely být podřízeny finančním možnostem řešitelů, resp. finanční částce uděleného grantu. Z tohoto hlediska se ukázalo jako jedině možné uskutečnit korespondenční anketu s dotazníkem o zhruba 100 znacích a s výběrovým souborem maximálně 1000 osob. Technické (resp. finanční) okolnosti významně spoluúčelovaly i strukturu konstruovaného instrumentu. Desetinu dotazníku tvořily znaky identifikční, další desetinu znaky, které testovaly vhodnost různých forem studia (např. korespondenční versus klasické) dvacetinu znaky, které prošetřovaly příčiny (motivy) respondentova zájmu či naopak nezájmu o další vzdělávání. Největší část dotazníku vyplňovaly baterie otázek, které zkoumaly preference různých skupin předmětů, které lze více či méně oprávněně zařadit do „koše“ sociálních věd.

Do výběrového souboru bylo na základě náhodného výběru z utvořené databáze českých podniků a institucí vybráno celkem 820 respondentů - personálních manažerů, šéfů podnikového marketingu, public relations atd. ze všech hospodářských odvětví. Proporcionálně byli dále vybráni specialisté pro sociální sféru státních úřadů a institucí, politických stran, odborů, církví aj. společenských seskupení. Záměrně byli ve vzorku početně

„nadhodnocení“ vedoucí pracovníci úřadů práce a učitelé společenskovědních oborů středních škol.

Prvním pozitivním výsledkem průzkumu byla návratnost dotazníků. Vycházeli jsme ze známé skutečnosti, že obdobné anketní průzkumy mají v lepším případě návratnost kolem 20 %. V našem případě se na adresu realizátorů vrátilo 260 řádně vyplněných a dále zpracovatelných dotazníků, což byla téměř třetina z celkového počtu rozeslaných - 31,7 %. Tato skutečnost samozřejmě rozšířila možnosti matematicko-statistického zpracování dat, ale především byla evidentním signálem zájmu o vzdělávání ve sféře sociálních věd. Tento zájem byl jednoznačně potvrzen daty: ve „filtru“ vytvářejícím podsoubor těch, kteří sice dotazník odeslali, ale o další vzdělávání v dané oblasti neměli relevantní zájem, zůstalo jen 8 % respondentů.

Kdo má zájem o vzdělávání?

Z návratnosti dotazníků z jednotlivých resortů, typů institucí, regionů a od různých vzdělávacích a profesních skupin lze usuzovat, kdo má zájem o sociálně (humanitně) profilované vzdělávání. Nepotvrdil se náš předpoklad, že to budou především lidé, kteří absolvovali v minulosti technické a přírodovědní vzdělání a nyní - s ohledem na své současné „sociálně manažerské“ funkce - cítí potřebu rozšířit si znalosti o okruh sociálních věd. O společenskovědní znalosti projevili zájem především ti, kteří v minulosti absolvovali humanitní fakulty. Zdá se, že oslovení „sociální manažeři a specialisté“ s technickým aj. nehumanitním vzděláním si potřebu vzdělání adekvátního současné práci buď tolik nepřipouštějí, nebo dávají přednost funkcionálnímu vzdělávání, to jest předpokládají, že praxe, stáže apod. je naučí to, co snad zatím neumí a potřebují. Relativně nejvyšší návratnost dotazníků, a tudíž i vysoký zájem o nabízené „sociální vzdělání“ jsme zaznamenali v resortech školství a kultury a v institucích státní správy (okresní úřady, úřady práce apod.) - návratnost okolo 45 %. Rovněž však zájem personálních aj. „sociálních“ manažerů z resortu průmyslu a stavebnictví je překvapivě velký - návratnost 37 %. Zde je ovšem nutno poznamenat, že se jedná o

zájem manažerů a specialistů velkých organizací a to bez ohledu na to, zda se jedná o podniky státní nebo soukromé. Slabší zájem o vzdělávací programy byl zjištěn v obchodních organizacích, v poradenských a obecně ve všech malých firmách.

Proti očekávání neprojevili ani průměrný zájem o sociálně profilované vzdělávací programy občanů manažeři z politických stran, odborových ústředí, církvi a občanských sdružení. S vyšším než průměrným zájmem jsme se setkali v rámci armády a policie a dokonce i v soukromých bezpečnostních agenturách. Z hlediska regionů je vcelku pochopitelně vyšší zájem o nabízené vzdělání v Praze, ale také v ostravském regionu. Zájem pražských respondentů je dán strukturou a charakterem pražských institucí a organizací. Zájem, který byl zjištěn v regionu nejvzdálenějším od Prahy si hypoteticky vysvětlujeme vyšší mírou nezaměstnanosti v daném regionu, která pravděpodobně motivuje kvalifikační a rekvalifikační aktivity.

Jaký je motiv zájmu o vzdělávání?

Nejen návratnost dotazníků, ale i způsob jakým respondenti odpovídali a konstruovali sobě „na míru“ vzdělávací programy z poměrně široké škály předložených (nebo i respondentem doplněných) sociálních disciplín a předmětů, ukazuje na značný zájem o vzdělávání. Motivací je nejčastěji vnitřně pociťovaná potřeba doplnit si znalosti. Druhým nejfrekventovanějším motivem zájmu o vzdělávací programy je záměr doporučit jejich absolvování podřízeným. Okrajovými motivy je tlak „shora“ - doporučení či rozhodnutí nadřízených - nebo naopak tlak „zdola“ - zájem podřízených o vzdělávání. Zdá se, že vztah ke vzdělávání řídicích pracovníků a specialistů působících v sociální sféře se zásadně změnil. V minulosti běžný „účel“ vzdělávání spočívající v možnosti zbavit se nepohodlného pracovníka nebo naopak v možnosti pracovníka zbavit se na čas podniku, nadřízeného apod., byl vytěsňen snahou zvýšit svou „pracovní tržní hodnotu“. Objevil se však i nový motiv, který jsme pracovníce nazvali „překlenovací“ a který spočívá ve snaze studiem překlenout bouřlivé období personálních aj. změn na pracovišti (zvláště časté

v armádě.) Jinou motivační modalitou je snaha novým certifikátem o absolvování určité formy postgraduálního univerzitního studia „zakrýt“ diplom z některé mírně řečeno neprestižní vysoké školy (VŠP ÚV KSČ, VŠ SNB, VPA KG).

O jaké předměty je zájem?

Jádrem průzkumu a jeho marketingově nejcennější částí bylo zjišťování zájmu o konkrétní vzdělávací okruhy, předměty a problémy. K tomu bylo zkonstruováno pět baterií otázek s celkem 45 znaky. Každý znak představoval určitý stručně specifikovaný předmět nebo problémový okruh. Použitý indikátor byl zkonstruován dvoustupňově: nejdříve byla zpracována značně široká paleta předmětů a okruhů, které tvoří základní otázky, které si klade současná obecná i aplikovaná sociologie, psychologie, politologie a ekonomie, samozřejmě včetně všech příslušných hraničních a multidisciplinárních oborů a témat jako je např. marketing, management, public relations, sociální psychologie, ekologie, personalistika aj. Shromáždili jsme více než stovku relevantních a v rámci uvedených základních oborů reprezentativních tematických bloků (předmětů), které jsme postupně redukovali (slučovali příbuzné předměty, vyřazovali příliš speciální témata apod.) až jsme dospěli ke zmíněným 45 předmětům, které byly použity při konstrukci dotazníku.

Preference jednotlivých předmětů respondenty byla sledována pomocí „klasické“ čtyřstupňové škály (++ , + , - , --) bez středové „neutrální“ hodnoty. Hodnota „+“ byla verbálně popsána jako „předměty, které by respondent do programu rozhodně zařadil“ a numericky ji byla přiřazena „1“. Hodnota „+“ znamenala „předměty, které by respondent uvítal jako doplňkové“ a byla ji přiřazena „2“. Hodnota „-“ označovala předměty, které by v programu nemusely podle mínění respondenta být a odpovídala ji „3“. Hodnota „--“ sloužila k označení předmětů, které respondent považoval za zcela zbytečné a odpovídalo jí číslo „4“. Dále uváděný přehled nabízí průměrné hodnoty preferencí jednotlivých předmětů. Výsledky podrobnější analýzy preferencí (především jejich korelace s identifikačními znaky a faktorové analýzy bloků

uvedených předmětů) se pokusíme přiblížit jen v obrysech. Zájemce o podrobnější interpretace a data odkazujeme na závěrečnou zprávu šetření (Kabátek A., Havlová J.: Vzdělání a sociální management. FF UK Praha 1994).

Přehled nabízených předmětů a jejich preference respondenty:

(Předměty v rámci skupin jsou seřazeny podle preference - „sily poptávky“

Legenda: 1 = ++, 2 = +, 3 = -, 4 = --)

Předmět	Průměr
<i>I. skupina - základy sociálních věd</i>	
Základy psychologie	1,50
Základy ekonomie	1,72
Základy sociologie	1,75
Základy politologie	2,65
<i>II. skupina - sociálně ekonomické otázky</i>	
Personální management	1,52
Sociologie a psychologie managementu	1,80
Trh práce a jeho ovlivňování	2,11
Problémy profesní adaptace	2,14
Strategie úspěšného podniku (podnikání)	2,14
Management ve státní správě, školství ap.	2,18
Public relations, „company image“	2,19
Marketing	2,24
Sociologie a psychologie reklamy	2,67
Sociální souvislosti chudoby a bohatství	2,70
Management průmyslového podniku	2,84
Management ve sféře obchodu a služeb	2,89
Management v politice	3,16
<i>III. skupina - sociálně právní a politické otázky</i>	
Sociální konflikty a jejich regulace	1,92
Právní principy moderního státu a občanství	2,26
Sociologie regionu, města, místních společenství	2,29
Sociální patologie (delikvence, narkomanie ap.)	2,53
Vyjednávání mezi odbory a zaměstnavateli	2,39
Problém svobody člověka v moderní společnosti	2,68
Zakládáme organizaci, právní a sociálně ekonomické principy	2,80
Nacionalismus a etnické menšiny	3,05

Předmět	Průměr
<i>IV. skupina - sociálně psychologické a sociokulturní otázky</i>	
Předpoklady úspěšné komunikace	1,39
Osobnost, kreativita, asertivita a efektivní jednání	1,35
Psychická zátěž a udržování psychické kondice	1,75
Sociologie výchovy a vzdělávání	2,05
Sociální politika a sociální práce	2,11
Otázky vzdělávání dospělých (andragogika)	2,24
Pravidla společenského chování (etiketa)	2,28
Změny životních stylů v soudobé společnosti	2,41
Ekologie - problém vztahu kultury a přírody	2,47
Osobnost, elity a davy v (post)moderní společnosti	2,60
Problémy handicapovaných (staří lidé, invalidé ap.)	2,62
Rodina v současné české společnosti	2,67
Komunikační média a (post)moderní kultura	2,75
<i>V. skupina - metody a techniky sociálního výzkumu</i>	
Metody testování osobnosti (pracovníka)	1,68
Metody sociálního výzkumu podniku (instituce)	2,27
Výpočetní technika v sociální sféře	2,29
Výzkum trhu, zákazníka, klienta	2,31
Sociometrický výzkum skupin	2,42
Výzkum veřejného mínění	2,64
Výzkum volebního chování	3,20

Na tomto místě nelze interpretovat všechny zjištěné korelace, ale můžeme alespoň uvést pořadí identifikačních znaků, z hlediska jejich vlivu na diferenciaci preferencí. Nejsilněji diferencuje respondenty (přesněji jejich preference) resort a typ instituce či organizace. Nejslabším intervenujícím znakem je věk respondenta:

Pořadí identifikačních znaků podle diferenčního účinku na preference výše uvedených předmětů

1. Resort, odvětví
2. Typ organizace, instituce
3. Funkce, pozice v organizaci
4. Region
5. Charakter vzdělání (ekonomické, technické, humanitní, přírodovědní)
6. Charakter práce (strategické řízení, konzultační činnost, marketing atd.)
7. Úroveň vzdělání
8. Věk

Vzhledem k tomu, že nelze podrobněji popisovat zjištěné difference preferencí (které nám umožní vytvořit vzdělávací modely pro jednotlivé socioprofesionální skupiny) omezíme se alespoň na konstrukci „většinového respondenta“ a stručně popíšeme jeho osobu a vzdělávací zájem:

a) „Většinový respondent“ náleží k věkové kategorii 36-45 let, je absolventem VŠ (humanitního) studia. Zpravidla je statutárním zástupcem organizace, v jeho působnosti převažuje strategické řízení zvláště úseku lidských zdrojů, řešení sociálních otázek a vzdělávání. Nejčastěji je zaměstnán u rozpočtové a příspěvkové organizace, v resortu státní správy (úřady práce apod.), ale ani práce v ziskové organizaci (v průmyslovém, stavebním aj. podniku) není výjimkou. „Většinový respondent“, který preferuje dále stručně charakterizovaný vzdělávací program, má dvě modalit: „správní“ (specialista-zaměstnanec státních úřadů a institucí, jejichž činnost je orientována především na hospodářskou sféru) a „provozní“ (manager-zaměstnanec ziskové hospodářské organizace). O vzdělávací programy má zájem, který vyplývá z vnitřní potřeby rozšiřovat si znalosti, a proto také je ochoten se na financování svého studia podílet.

b) „Většinový respondent“ preferuje vzdělávací program, který je kombinací korespondenčního studia a skupinových konzultací (krátkodobých 2-5denních soustředění) v celkovém rozsahu asi 200 hodin výuky, tj.

v délce 2-3 semestrů. Přednášky zahraničních odborníků sice vítá, ale požaduje jejich tlumočení. (Účelnější proto bude pořizovat překlady referátů, časopiseckých a knižních publikací zahraničních autorů - nejlépe ve formě antologií - a „živá“ vystoupení organizovat spíše jen z důvodu motivace jazykového vzdělávání posluchačů.)

- c) Uvažovaný „většinový respondent“ v programu preferuje základy sociálních věd (základy psychologie, ekonomie a sociologie, malý zájem má o politologii). Nejžádanější jsou sociálně psychologické předměty - psychologie a sociologie osobnosti ve vztahu k rozvoji schopností efektivně komunikovat a kooperovat v (profesní) skupině a ve vztahu k udržování či zlepšování psychické a sociální zdatnosti a odolnosti. Druhou nejžádanější skupinu předmětů tvoří sociálně ekonomické otázky, které se týkají dvou hlavních problémů: 1) řízení a podnikání (sociologie a psychologie managementu, personální management, strategie úspěšného podnikání) a 2) problematiky pracovních sil či zdrojů (trh práce a jeho ovlivňování, problémy profesní adaptace). Slabý zájem byl zjištěn nejen obecně o politologické předměty (předměty z oblasti politické sociologie), ale i o konkrétní politická témata. Výjimkou je předmět „Sociální konflikty a jejich regulace“, který kromě pracovníků státní správy, odborů aj. společenských sdružení preferují i další skupiny respondentů (mimo jiné i podnikový top management). Pokud jde o vzdělávací poptávku ve sféře výzkumných metod největší zájem je o metody testování osobnosti (personalisticky orientované osobnostní testy, sociometrická šetření apod.) a metody sociálního výzkumu podniku.

Kromě „většinového respondenta“ existují početně nepříliš velké, ale svým zájmem vyhraněné skupiny respondentů: takovou skupinou jsou např. zájemci o politicky a sociálně právně koncipovaný typ studia, kteří se rekrutují ze státní správy, odborů a dalších státních a především nestátních (nonlukrativních) organizací. Dále byla indikována skupina respondentů, kteří se zajímají o jinak nepříliš žádané otázky sociokulturního

zaměření (problematika vztahu kultury a přírody, vzdělávání, rodiny, sociální práce a sociální patologie, handicapovaných lidí apod.) Tato skupina potenciálních zájemců o studium pochází ze školství a sociálních služeb, podskupinou jsou respondenti z armády a policie, kteří ovšem sdílí i některé znaky „manažersky“ orientovaných respondentů ze státní správy. Z hlediska orientace výraznou i když počtem spíše marginální skupinou jsou lidé orientovaní na trh, zákazníka či klienta (reklama, public relations, company image). Rekrutují se z těch, kteří se považují za konzultanty a kteří více či méně nezávisle pracují ve vztahu k podnikovému a státnímu managementu.

Jak jsme již naznačili, základní otázkou účasti v rámci rekvalifikačního, inovačního, specializačního či jiného studia není otázka finanční. Prostředky na kvalifikační růst jsou podniky a instituce ochotny poskytnout. Krom toho více než polovina (56,2 %) respondentů vyjádřila ochotu podílet se na nákladech studia společně se zaměstnavatelem a téměř desetina by jich byla ochotna si studium plně hradit z vlastních příjmů (v tomto případě se však většinou jedná o soukromé podnikatele).

Pravděpodobnost úspěchu?

Výsledky uskutečněného průzkumu umožňují souhrnně odpovědět na otázku, zda a s jakou nadějí na úspěch je u nás možno podnikat ve vzdělávání a to mimo oblasti prověřené, jakými jsou např. jazykové či computerové kurzy, finanční a právní vzdělávání apod. Vzdělávání v oblasti sociálních věd rozhodně nepatří mezi ty, o nichž bychom předem a s jistotou chtěli ještě nedávno cokoli tvrdit. Budeme-li data našeho průzkumu považovat za dostatečně reprezentativní a validní můžeme říci, že i v této oblasti lze s úspěchem podnikat. Žádná instituce ani jednotlivec na tom pravděpodobně nezbohatne, ale za úspěch lze považovat i „přilepšení“, které taková aktivita skýtá např. vysokoškolskému pracovišti a jeho učitelům nehledě již k prezentaci sociologie a dalších sociálních věd na veřejnosti.

Vzhledem k tomu, že finanční stránka nehraje při rozhodování se o dalším vzdělávání určující roli, můžeme definovat podmínky úspěchu na trhu vzdělávacích pro-

gramů pouze dvěma faktory: Za prvé schopností tvorby programu, který bude reflektovat reálné potřeby potenciálních zájemců, jimž bude adresně (nikoliv všeobecně a plošně) adresována vzdělávací nabídka. Druhým faktorem je nalezení schopných učitelů a vytvoření fungujícího a finančně nenáročného systému korespondenčního studia. Na otázky prvního faktoru se pokusil odpovědět realizovaný průzkum. Na otázky, které se týkají

druháho faktoru se pokoušíme odpovídat průběžně při přípravě a organizaci rekvalifikačních, specializačních a inovačních forem studia sociálních věd pro absolventy vysokých škol. O poznatky z prezentovaného průzkumu i o naše zkušenosti z již uskutečněných vzdělávacích programů se rádi podělíme s těmi, kteří sledují obdobné cíle.

Aleš Kabátek, Jitka Havlová

„Industrial Relations“ na katedře sociologie FF UK

V letním semestru 1994 rozšířila katedra sociologie FF UK svůj studijní program o novou volitelnou jednosemestrální aplikaci zaměřenou na problematiku „Industrial Relations“. Tento zvláště v západní Evropě již pevně zakotvený interdisciplinární obor se zabývá problematikou institucionalizace industriálních vztahů na úrovni státu i organizací, trhu práce, kolektivního vyjednávání, participace zaměstnanců, pracovních konfliktů.

Přechod postkomunistických států na tržní mechanismus a s ním spojené změny v oblasti industriálních vztahů podnítily vědeckého pracovníka Institutu aplikovaných společenských věd z Univerzity v Nijmegen v Nizozemí, H. Moerela, zorganizovat v rámci projektu TEMPUS dvouletý projekt zaměřený na rozvoj výuky „Industrial Relations“ v některých zemích bývalého východního bloku. Kromě pomoci ze strany západoevropských partnerů z univerzit v Bielefeldu, Nijmegen a Warwicku při sestavení výukového programu, výškolení učitelů v rámci týdenních seminářů na výše zmíněných univerzitách bylo hlavním cílem vydání mezinárodní učebnice, plánované na květen 1994.

Tato učebnice má kromě obecného úvodu do problematiky industriálních vztahů (v západoevropských zemích hovoříme spíše o pracovních, případně zaměstnaneckých vztazích vzhledem k poklesu významu průmyslu) poskytnout přehled o současném stavu této problematiky v Bulharsku, České republice, Maďarsku, Nizozemí, Polsku, SRN a Velké Británii. Také v šesti kapitolách věnovaných jednotlivým tematickým okruhům je uplatně-

no především srovnávací hledisko v mezinárodní i historické perspektivě. Tento přístup si vyžádal především od autorů z postkomunistických zemí studium současné situace v oblasti, ve které došlo k radikálním změnám a která alespoň u nás není dosud systematictěji zkoumána (v Polsku a Maďarsku jsou na tom v tomto ohledu mnohem lépe).

Zjednodušeně řečeno, studium „Industrial Relations“ (zde je třeba poznamenat, že počítáme s orientací na problematiku zaměstnaneckých vztahů obecně, protože zaměření na průmysl již neodpovídá současným mezinárodním trendům, a že ustálení pojmového aparátu je také jedním z cílů projektu) zahrnuje studium způsobu, jímž jednotliví účastníci - zaměstnavatelé, zaměstnanci a vláda v rámci vzájemných vztahů vyvíjejí vlastní normy a pravidla pro regulaci oblasti práce.

Čistě pedagogické zaměření projektu TEMPUS bylo tak z důvodů získání a zpracování aktuálních informací nutně rozšířit o výzkumnou složku. V případě našeho pracoviště jsme k tomuto účelu částečně využili granty Akademie věd ČR a Univerzity Karlovy tematicky orientované na „Industrial Relations“ v průběhu transformace českých podniků (odpovědný řešitel dr. J. Buriánek). Nelze opomenout spolupráci s dr. Kuchařem z ISS FSV UK a dr. Hrádeckou a dr. Vláčilem ze Sociologického ústavu AV ČR, kteří se v současnosti také věnují zkoumání industriálních vztahů.

Cílem výuky „Industrial Relations“ na naší katedře je poskytnout studentům úvodní přehled problematiky, která v mnoha směrech překračuje hranice sociologie a která zároveň vykazuje značné perspektivy v oblasti aplikační. K zavedení této disciplíny u nás by

měly napomoci přednášky špičkových evropských odborníků R. Hymana, University of Warwick, E. Diettricha, Universität Bielefeld a Hanse Slompa, Katholieke Universiteit Nijmegen), zajištěné v rámci projektu TEMPUS na květen a podzim 1994, stejně jako přítomnost odborníků z naší praxe na některých seminářích.

Zároveň počítáme ještě v tomto roce s otevřením postgraduálního kursu určeného pracovníkům z oblasti odborů, úřadů práce, zaměstnavatelských a podnikatelských svazů,

státní správy atd., kterým bychom také chtěli zprostředkovat potřebné znalosti z této oblasti.

Mezinárodní zkušenosti s tímto tématem bychom měli i nadále čerpat ze spolupráce v rámci projektu TEMPUS zaměřeného na vliv privatizace na „Industrial Relations“ a v rámci akcí a kontaktů, organizovaných např. „European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions“ se sídlem v Dublinu.

Ivana Mazálková

Symposion Hannah Arendt

Ve dnech 13.-16. ledna 1994 se ve velkém slavnostním sále Vídeňské univerzity konalo symposium věnované Hannah Arendtové, ženě, jejíž literární dílo podstatným způsobem ovlivnilo a obohatilo filozofické, politologické a sociologické myšlení druhé poloviny 20. století.

Hannah Arendtová (narozena 14. 10. 1906 v Hannoveru, zemřela 4. 12. 1975 v New Yorku) studovala v letech 1924-1928 filozofii, teologii a klasickou filologii v Marburgu (mj. u Heideggera a Bultmanna), ve Freiburgu (u Husserla) a v Heidelbergu (zde promovala u K. Jasperse, který byl nejen jejím učitelem, ale i celoživotním přítelem). Pozornost na sebe obrátila již svou doktorskou prací *Der Liebesbegriff bei Augustin* (1929). V roce 1933 emigrovala do Paříže, organizovala pomoc židovským uprchlíkům, angažovala se v sionistickém hnutí. Od roku 1941 žila v New Yorku. V roce 1951 vydala *The Origins of Totalitarianism* (německy v roce 1955: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*), knihu, která je teorií i dějinami totalitarismu v jeho nacionálně socialistické i stalinské podobě. V ní Arendtová analyzuje totalitární panství jako následný jev antisemitismu a imperialismu. Totalitární formu vlády odlišuje od autoritativní vlády a tyranie, přičemž klíčovou roli přisuzuje státnímu aparátu a stranické byrokracii, propagandě, teroru, tajné policii a koncentračním táborům.

V 50.-70. letech Arendtová působila na řadě amerických univerzit (Princeton University, New School for Social Research, Uni-

versity of Chicago a jinde). V letech 1961-1962 byla zpravodajkou časopisu New Yorker při Eichmannově procesu v Jeruzalémě (získaný materiál zpracovala v knize *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* z roku 1963). K nejznámějším dílům Arendtové patří *The Human Condition* (1958), *Über die Revolution* (1963), *Men in Dark Times* (1968), *On Violence* (1970), *The Life of the Mind* (1978).

Čtyřdenní symposium, které probíhalo na půdě Vídeňské univerzity, přineslo řadu zajímavých příspěvků, z nichž mnohé představovaly pokus o posun dosavadního přístupu k výkladu díla H. Arendtové. Konaly se zde dvě celovečerní diskuse, jedna k problematice, reprezentované knihou *Eichmann in Jerusalem*, tj. k otázkám banality a triviality zla, druhá byla věnována odrazu díla H. Arendtové v literatuře. Bylo rovněž promítnuto několik dokumentárních filmů.

Tematicky se přednesené referáty týkaly kritické analýzy totalitarismu (Michael Brie, Berlin), nacionálně socialistického systému panství (Hans Mommsen, Bochum), násilí, destruktivity, civilizačního zhroucení (Klaus Naumann, Hamburg) a antisemitismu (Elisabeth Endres, Mnichov). V širší perspektivě bylo poukazováno na diagnózy moderního světa, v němž se lidské možnosti a produktivní síly přeměňují v těžko ovladatelné sebezničující potenciály a v němž Osvětim, gulag a atomová bomba znamenají ztrátu dějinného smyslu (K. Neumann).

Velká pozornost byla věnována lidskému a intelektuálnímu vývoji H. Arendtové (F. Wander, H. Pataki), recepci jejího díla

(C. Knobloch), jejímu pohledu na dobu, v níž žila, na myslitele, kteří jí byli blízcí (o vztahu H. Arendtové k W. Benjaminovi hovořil např. Michael Löwy z Paříže) a na úlohu intelektuálů ve společnosti (Wolfgang Pohrt, Stuttgart).

Prominentním hostem vídeňského sympozia byla Agnes Hellerová (profesorka na New School for Social Research, žačka Georga Lukáče). Název její přednášky „Women in Dark Times“ parafrázoval titul jedné z úvah, které Arendtová napsala na sklonku 50. let: *Von der Menschlichkeit in finsternen Zeiten*. Hellerová se v ní pokusila podat odborný i lidský portrét H. Arendtové jako ženy, která žila v temných časech a která částí své literární tvorby zachycovala portréty lidí žijících v temných časech (Walter Benjamin, Bertolt Brecht aj.). Za klíčový označila Hellerová problém identity, který Arendtová sama z řady hledisek (žena, intelektuálka, židovka, emigrantka) bolestivě prožívala. Významná je afinita s dvěma postavami, které v jistém smyslu představovaly pro Arendtovou životní vzor. Byla to Rosa Luxemburgová, jejíž životní postoj vysoce oceňovala, ačkoliv se neztotožňovala s její politikou, a především Rahel Varnhagenová, německá židovská spisovatelka období romantismu (Arendtová se jí zabývala od 30. let a věnovala jí knižní monografii, která vyšla v roce 1958 pod názvem *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess*).

V práci o Rahel Varnhagenové Arendtová poprvé formulovala tzv. pária-koncept (Concept of Pariah), který je relevantní jak ze sociologického, tak i z etického hlediska. Tomuto konceptu byla na sympoziu věnována

velká pozornost. Vedle A. Hellerové se jím zabývala především Eleni Varikasová z Paříže, která upozornila na to, že je využitelný nejen při zkoumání historického problému židovské asimilace, ale je širěji aplikovatelný jak při analýze postavení různých etnik, tak i např. ženské části populace vůbec. Etickým komplementem páriovského konceptu H. Arendtové je maxima, nezalhávat svoji páriovskou identitu, aktivně se obhajovat a kriticky distancovat od společnosti, která lidi do tohoto neplnoprávného postavení staví. Jedině to je pro Arendtovou cesta ke skutečné svobodě, o kterou celým svým životem a dílem usilovala.

Dílo H. Arendtové se dnes těší značnému zájmu nejen odborné, ale i širší veřejnosti a je stále znovu vydáváno. Z poměrně rozsáhlé sekundární literatury zasluhuje pozornost zejména obsáhlá biografická studie její žačky Elisabeth Young-Bruehlové nazvaná *Hannah Arendt, For Love of the World* (1982) a monografie Karla-Heinze Breiera *Hannah Arendt zur Einführung* (1992). U nás v Čechách je H. Arendtová zatím známá především jako autorka práce o původu totalitarismu a jako myslitelka, která měla výrazný vliv na pozdní dílo Jana Patočky (*Kacířské eseje o filosofii dějin*). Teprve v tomto roce dostává český čtenář možnost seznámit se s pronikavým a provokujícím způsobem jejího myšlení prostřednictvím výběru z knihy *Between Past and Future* (1961), který v českém vydání dostal název *Krise kultury*.

Jiří Šubrt

Sociálně vědní archiv v Kostnici a jeho přínos pro rekonstrukci teorie sociálního jednání

Sozialwissenschaftliches Archiv Konstanz funguje v rámci Kostnické univerzity již dvě desetiletí. Jeho počátky spadají do roku 1974 a jsou spojeny s osobou Carla Mayera (1902-1974), který ve školním roce 1973/74 na Kostnické univerzitě vyučoval jako hostující profesor. Mayer byl do značné míry ovlivněn dílem M. Webera a je znám jako badatel v oblasti teorie náboženství. V roce 1933 byl nucen odejít z Německa do USA a zde v New

Yorku působil na univerzitě v exilu - New School for Social Research. Jako vedoucí oddělení sociologie určoval spolu s A. Salomonem a později A. Schützem dominantní orientaci tohoto pracoviště. Po válce byli Mayerovými žáky mj. i Peter Berger a Thomas Luckmann, kteří s ním a spolu s H. Wagnerem spolupracovali v 50. letech na rozsáhlém výzkumném projektu *Religion in Germany Today*, financovaném Rockefeller Foundation. Na sklonku svého života přichází Mayer s myšlenkou shromažďovat vědecké pozůstalosti lidí, kteří byli v 30. letech nuceni

emigrovat. Z rozhovorů Mayera s T. Luckmannem a jeho tehdejšími kostnickými asistenty Richardem Grathoffem a Walterem M. Sprondeltem vznikla idea založit archiv, který by shromažďoval písemnosti tohoto druhu. Smutnou shodou okolností se právě Mayerova pozůstalost stala prvním archivním materiálem.

V začátcích řídil činnost archivu W. Sprondel. Vedle Mayerových písemností se počátečními zisky tohoto pracoviště staly originály nebo fotokopie pozůstalostí Alberta Salomona, Alfreda Schütze a Felixe Kaufmanna. Osobnost C. Mayera a jeho spojení s New School for Social Research vedly k orientaci na autory, kteří svou vědeckou práci přispěli k teorii sociálního jednání. Je pochopitelné, že budování archivu vyžadovalo nemalé finanční náklady. Pozitivní roli v prvních pěti letech sehrála především podpora ze strany Fritz Thyssen Stiftung, dále od Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) a Stiftung Volkswagenwerk. Poté, co odešel W. Sprondel na Univerzitu v Tübingen a R. Grathoff do Bielefeldu, stává se v roce 1979 vedoucím archivu Ilja Šrubář. Kontakty s Kostnicí nadále udržuje zejména R. Grathoff, který v Bielefeldu vytvořil oddělení, obhospodařující pozůstalost Florianu Znanieckého.

Cílem archivu se stalo shromažďovat vědecké pozůstalosti a jiné dokumenty podobného charakteru a současně formou výzkumných projektů rozvíjet s tím související badatelskou činnost. Dominantní postavení mezi archiváliemi mají písemnosti vědecké emigrace z 30. let, vedle toho jsou ovšem uchovávány i materiály, u kterých by jinak hrozilo nebezpečí ztráty či zničení, a také fotokopie pozůstalostí, jejichž originály jsou uloženy jinde nebo jsou těžko dostupné. Koncepční orientace je dána snahou o rekonstrukci původních konceptů teorie sociálního jednání a o jejich další rozpracování. K úkolům archivu patří:

a) Vyhodnocování a zpracování pozůstalostí. Archivované materiály jsou zpracovávány tak, aby bylo možné je buď publikovat přímo, anebo aby s jejich obsahem byla odborná veřejnost seznámena prostřednictvím nových studií. Záměrem této činnosti je os-

větlit některé dosud málo známé nebo neznámé úseky dějin sociálních věd. Výsledkem je např. postupné zveřejňování vědecké korespondence a doposud neotištěných rukopisů, ale také řada článků, příspěvků a knih soudobých autorů. Zmínku v této souvislosti zasluhují např. sborníky *Alfred Schütz und Idee des Alltags in den Sozialwissenschaften* (ed.: W. M. Sprondel a R. Grathoff) z roku 1979 a *Alfred Schütz: Neue Beiträge zur Rezeption seines Werkes* (ed.: E. List a I. Šrubář) z roku 1988.

b) Realizace výzkumných projektů a kolokvií. Ke koncepci archivu patří výzkumná práce, která má nejen teoretický charakter (projekty: *Theorie sozialen Handelns in der Diskurs zwischen Alfred Schütz und Talcott Parsons, Historisch-systematische Rekonstruktion der Kulturtheorie von Theodor Litt* aj.) ale též empirickou dimenzi (např. výzkum sociálně institucionálního pozadí emigrace, emigračních drah apod.). K tomu se dále řadí pořádání odborných zasedání věnovaných vybraným tématům (např. *Max Weber und die Dynamik der gesellschaftlichen Rationalisierung* (1977), *George Herbert Mead und das Problem der Zeit in den Sozialwissenschaften* (1979)) a jiné akce (v roce 1991 archiv připravil pro knihovnu Kostnické univerzity výstavu *Wissen im Exil: Dokumente zur Soziologiegeschichte*).

c) Výzkum německy mluvící emigrace. Zvláštní pozornost je věnována životním osudům a vědeckým kariérám lidí, kteří museli po roce 1933 emigrovat. Zkoumá se otázka, co se stalo s jejich věděním, jaký byl jejich vliv a podíl na tehdejšímu pohybu idejí, jak probíhal transfer myšlenek a názorů z Evropy do USA a odtud po válce zpět na starý kontinent. Sleduje se i problém institucí, životního pozadí emigrace a přizpůsobení. Tento směr bádání odráží sborník *Exil, Wissenschaft, Identität: Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler 1933-1945* (ed.: I. Šrubář) z roku 1988, obsahující studie o New School, Frankfurtském institutu pro sociální výzkum, Lazarsfeldově skupině a Mannheimově okruhu.

Z vědců příslušejících k New School for Social Research jsou v kostnickém archivu vedle

Carla Mayera a A. Schütze zastoupení alespoň určitou částí své pozůstalosti tyto autoři:

Albert Salomon (1891-1966). Od svých studií v Heidelbergu byl v přátelských vztazích s G. Lukácsem a K. Mannheimem. Ve 20. a 30. letech působil na vysokých školách v Berlíně a v Kolíně nad Rýnem, od roku 1935 na New School. Salomonovo dílo obsahuje sociologické studie k problematice intelektuálů, revolučních hnutí, literatury a dějin formování sociologického myšlení.

Aron Gurwitch (1901-1973). Zabýval se fenomenologickou konstituční analýzou, problematikou teorie poznání a vědy. Gurwitch emigroval po roce 1933 nejprve do Paříže, kde vyučoval na Sorboně, později přednášel na univerzitách v USA. V roce 1959 se stal na New School nástupcem A. Schütze.

Felix Kaufmann (1895-1949). Předmětem jeho odborného zájmu byla filozofie práva, matematika, logika a metodologie sociálních věd. Kaufmann byl soukromým docentem na Vídeňské univerzitě, byl ve spojení s Vídeňským kruhem a zabýval se Husserlovou fenomenologií. V roce 1938 emigroval přes Paříž a Londýn do USA.

Adolph Lowe (1893). Od roku 1941 působil na New School jako profesor ekonomie.

Helmuth R. Wagner (1904-1989). Studoval na New School a účastnil se Mayerova poválečného výzkumu náboženství v Německu. Wagner napsal mnohastránkovou biografii A. Schütze, která je uložena v kostnickém archivu a doposud nebyla vydána.

Vedle spolupracovníků New School for Social Research jsou z řad exilových autorů v Sociálně vědním archivu zastoupeni: Karl Mannheim (1893-1947), Paul F. Lazarsfeld (1901-1976), Hans H. Gerth (1908-1978), Paul Honigsheim (1885-1963), Franz Pariser (1895-1974), Joseph A. Schumpeter (1883-1950), Karl R. Popper (1902).

Kromě toho je zde možné najít i materiály Maxe Webera (k editorům Weberových sebraných spisů *Gesamtausgabe* patří profesor Horst Baier z institutu sociologie na Kostnické univerzitě), Georga H. Meada a Alfreda Vierkanda.

K novým přírůstkům archivu patří sbírka Benity Luckmannové (1925-1987), určená pro

plánovanou, ale nerealizovanou studii o historii New School for Social Research. Obsahuje korespondenci, biografické údaje, rozhovory a mnoho dalšího materiálu, týkajícího se A. Johnsona, A. Loeweho, J. Marschaka, G. Colma, M. Ascoliho, H. Staudingera, K. Riezlera, A. Brechta, H. Simonse, A. Salomona, C. Mayera a E. Gumbela.

Dominantní postavení v rámci kostnického archivu patří ovšem pozůstalosti po Alfredu Schützevi, tvořící Alfred Schütz-Gedächtnis-Archiv. Schütz (1899-1959), který je dnes uznáván jako zakladatel fenomenologické sociologie, se narodil ve Vídni, kde také vystudoval a pracoval jako bankovní úředník. Jeho odborný zájem byl orientován na rozumějící sociologii Maxe Webera, k níž přistupoval kriticky, ovlivněn nejprve H. Bergsonem, později výrazně E. Husserlem. Schütz v roce 1938 emigroval přes Paříž do USA, kde od roku 1939 pracoval v oblasti bankovníctví. Od roku 1943 přednášel na New School for Social Research a v roce 1952 zde získal nejprve katedru sociologie, později filozofie.

V roce 1976 získal kostnický archiv mikrofilm s Schützovou pozůstalostí, obsahující rukopisy statí, studií a přednášek. Dalším ziskem byla Schützova sbírka odborných časopisů a jeho soukromá newyorská knihovna (cca 3 000 svazků), která byla zakoupena díky podpoře DFG. Tato knihovna vznikala postupně zhruba od roku 1918, tzn. již ve Vídni, dále během pařížského pobytu a působení v USA. Zvláštní pozornost zasluhuje zejména ty svazky, které Schütz podrobně studoval a ve kterých je možné najít řadu jeho rukopisných poznámek. Celou kolekci doplňují ještě materiály (cca 10 000 stran) získané od Ilse Schütze, obsahující osobní a životopisné dokumenty, korespondenci, rukopisné koncepty přednášek a obsáhlou sbírku separátních tisků, které Schützevi zasílali jeho vědečtí kolegové. Ze všech těchto písemností lze nyní poměrně přesně rekonstruovat Schützovy odborné kontakty i to, jaký ohlas nacházely jeho myšlenky u současníků.

Velkou zásluhu má kostnický archiv na zveřejňování a zpřístupňování Schützova díla. Připomeňme si, že Schütz vydal během svého života, a to ještě ve Vídni v roce 1932, knihu

Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Další knihy se objevují až díky zpracování Schützovy literární pozůstalosti, a to nejprve v letech 1962-1966 jako *Collected Papers I-III*, které byly německy vydány v roce 1971 jako *Gesammelte Aufsätze* (vše v nakladatelství Nijhoff v Haagu, jež je známé vydáváním edice Husserliana, kterou založil H. L. van Breda). V roce 1970 vychází *Reflections on the Problem of Relevance* (ed.: M. Zaner, německy 1971: *Das Problem der Relevanz*). Úroveň zájmu o Schützovo dílo koncem 60. let dokládá sborník esejů, věnovaných jeho památce, který pod názvem *Phenomenology and Social Reality* uspořádal a v roce 1970 vydal Maurice Nathanson.

Na základě materiálů z Schützovy pozůstalosti, které jsou nyní uloženy v kostnickém archivu, vydal T. Luckmann dvojdielné *Strukturen der Lebenswelt* (1975, 1984). K publikacím, které se zrodily díky Schützovu archivu, se řadí korespondence s Parsonsem, obsažená ve svazcích *Alfred Schütz-Talcott Parsons: Zur Theorie sozialen Handelns* (ed.: W. M. Sprondel) z roku 1977 a *The Theory of Social Action* (ed.: R. Grathoff) z roku 1978, a rovněž korespondence s A. Gurwiche: *Alfred Schütz Aron Gurwitsch Briefwechsel* (ed.: R. Grathoff) z roku 1985. V roce 1981 vydal I. Šrubař Schützovy rané manuskripty pod názvem *Theorie der Lebensformen*, v roce 1982 vyšla v překladu H. Wagnera kniha *Life Forms and Meaning Structure*.

Velký význam pro recepci Schützova myšlenkového odkazu má pochopitelně sekundární literatura, přinášející nové poznatky a nové pokusy o interpretaci jeho teoretické

koncepce. Zde sehrávají významnou úlohu právě badatelé spolupracující s kostnickým archívem. Jedním z posledních, i když jistě ne definitivním pokusem o rekonstrukci Schützova díla, je Šrubařova práce *Kosmion: Die Genese der pragmatischen Lebenswelttheorie von Alfred Schütz* z roku 1988.

K úkolům, na které se archiv v současné době zaměřil, patří souborné vydání Schützových spisů v 8 svazcích: 1. K základům sociálních věd, 2. Teorie žitého světa, 3. Teorie relevance, 4. Fenomenologické a filozofické spisy, 5. Fenomenologie hudby, 6. Materiály z pozůstalosti, 7. Přednášky, 8. Korespondence. Vedle známých věcí by spisy měly obsahovat i některé doposud nepublikované práce (např. studii *Das Problem der Personalität in der Sozialwelt* z roku 1936 nebo Schützovu korespondenci s E. Voegelinem). Cílem tohoto vydání je změnit doposud převládající model prezentace Schützovy tvorby, jak je znám z *Collected Papers*, a sestavit toto dílo znovu, na základě nových znalostí o jednotlivých vývojových etapách a dobových kontextech.

Za dvě desítky let své existence se Sociálně vědní archiv v Kostnici podílel mnoha cennými příspěvky na zachycení a objasnění významných kapitol vývoje sociálních věd, zasloužil se o zveřejnění řady nepublikovaných rukopisů a významnou měrou přispěl k rekonstrukci původních teoretických konceptů. Materiály, které má archiv v současné době k dispozici, představují záruku zajímavé a přínosné práce i pro další desetiletí.

Jiří Šubr

Anotace: Developer's Kit - úplně nové možnosti pro užívání SPSS pro Windows

Novou podporou aplikací SPSS pro Windows je programátorský balíček, který umožňuje zcela neočekávané profesionální aplikace v nejrůznějších oborech na našich PC. Není to prostý modul SPSS, je to spíše nadstavba, která umožňuje vstup dovnitř, vlastní dotváření a úpravy systému. Využití Kitu pro sociologii (či jiný obor, kde se analyzují data) není přímé. Neposkytuje žádné okamžité procedury manipulace nebo analýzy dat, je to ale prostředek, jímž lze SPSS změnit jak obsah, tak formu, který jednak rozšiřuje funkčnost systému a jednak mění systém k obrazu vlastních aplikací.

Developer's Kit poskytuje několik způsobů a možností využití SPSS systému:

1. Jednotlivé složky SPSS, které jsou funkční pro statistickou analýzu, datové přehledy, grafiku a manipulace se souborem mohou být využity (pomocí komponenty OLE 2 Automation) v jiných aplikacích Windows. Tyto nové aplikace mohou být psány v programovacích jazycích, jako je Visual Basic, C, C++ nebo při použití aplikačních programů, jako je Powerpoint nebo dokonce Excel. SPSS je tu používáno k vývoji zcela nových aplikačních prostředků, využívajících jeho vysokou univerzální i specifickou funkčnost. SPSS může při aplikacích koexistovat, nebo nemusí být ani vůbec vidět. Tato komponenta funguje ve dvou verzích - kompletní aplikace celého systému s maximální funkčností a flexibilitou, nebo varianta „lite“, která podstatně redukuje nároky na disk a paměť finálního produktu a která se omezuje na přístup ke statistickým, výpisovým a databázovým funkcím.
2. Programy vyvinuté mimo mohou být vyvolávány z menu SPSS (komponenta API - Third Party Application Program Interface), mohou sdílet pracovní data SPSS a poskytnout funkce, které SPSS nemá. Tyto programy mohou dokonce modifikovat data a poslat je zpět do datového souboru SPSS.
3. Uživatel může implementovat do systému vlastní procedury (komponenta User Procedure Specification), které vyvine ve Fortranu nebo v C. Tuto možnost jsme mohli využívat již dříve na sálové verzi SPSS - mezi uživateli vznikaly velmi zajímavé speciální procedury, které se vyměňovaly či poskytovaly v rámci akademických vztahů. Komerční instituce si samy vyvíjely procedury k vlastním analytickým postupům. U nás jsme mohli např. vidět velmi hezkou seskupovací proceduru získanou od německých kolegů.
4. Systém může být lokalizován a forma jeho nabídky může být změněna (komponenta User Interface Modification Kit). Je možné upravovat vybraná menu, řízení dialogových oken a chybové zprávy. Používá se úprava systému na míru určité aplikace. Tato část balíčku se používá v SPSS k překladu anglické verze do jiných jazyků.
5. Kit obsahuje také dokumentaci pro čtení a zápis SPSS souborů (komponenta Data File Format Specification), která umožňuje přímé využití systémových souborů SPSS pro Windows v jiných aplikacích.

Nejnovější SPSS produkt tedy vyžaduje profesionálního programátora, který splní přání uživatele, jak vidět, přání z velmi širokého spektra možností. SPSS pro Windows se tak otevírá oběma směřům. Dává se k dispozici vnějším aplikacím, ale i vnější aplikace přijímá. A také se dává k dispozici samo: můžeme si jej rozšiřovat i redukovat podle potřeb. Nyní se také objevuje možnost naprogramování vlastních metod nebo běžně

nepoužívaných statistických postupů, aniž by se musel autor zdržovat složitou přípravou vstupů a výstupů a tvorbou uživatelsky příjemného prostředí pro řízení svého programu.

Developer's Kit není nijak drahý a jeho síla a možnosti závisí jen na schopnosti uživatele. S tímto prostředkem vzniká nová možnost vstupu profesionálních programátorů do sociálního (a samozřejmě nejen sociálního) výzkumu. Můžeme formulovat i svá speciální zadání a očekávat profesionální vyřešení v rámci námi používaného systému, který známe, na který jsme zvyklí a který je pro nás pohodlný.

Informace: Akademická licence SPSS hledá své pokračovatele

S koncem roku 1994 vyprší tříletá smlouva o Akademické licenci SPSS, která sdružovala ústavy AV ČR a vysoké školy a tím umožňovala používat systém SPSS/PC+ za velmi výhodných podmínek, neboť sdružovala značný počet instalací. Doba se mění a dosovská verze pomalu dosluhuje. Na našich počítačích dominuje Windows a i ti nejzarytější odpůrci Windows pomalu konvertují. Rychlost tohoto procesu však závisí kromě míry konzervatismu v nás také na technickém vybavení. Windows chtějí své a SPSS pro Windows také. Zájem akademické komunity se proto štěpí na zájemce o SPSS/PC+ a na zájemce o SPSS pro Windows. Někteří uživatelé potřebují obojí, neboť stav jejich počítačové učebny nedovoluje produkci Win, počítače pro výzkum již ano. Navíc koordinátor licence, Sociologický ústav, se orientuje na UNIX, SPSS v této verzi bude jeho základním prostředkem a akademickou licenci v současné nebo budoucí podobě už nebude moci kapacitně ani jinak dotovat. Mnoho fakult, kateder a výzkumných týmů se bez programu však nemohou obejít. Někteří účastníci licence se již nyní orientují na verzi Windows, ale většina z nich však nemá prostředky na jednotlivý nákup nebo pronájem. Otázka je co dělat dál a jak organizovat další společné akce. Prvním předpokladem Akademické licence nebo společného akademického nákupu je funkce institucionálního koordinátora, který se o vše postará a vše zorganizuje, který bude ochoten nést rizika náhle zvýšených nákladů a věnuje věci část administrativní kapacity. Hledejme proto nového institucionálního koordinátora. Druhým předpokladem je koordinátor - osoba, ten kdo to všechno udělá fyzicky. Hledejme proto vhodnou osobu. Třetím předpokladem je dostatečný zájem. Nutně musí existovat akademická komunita, která se závazně připojí k této akci. Vyjádřete proto svůj zájem a své názory a zašlete je na moji adresu. Je tu také možnost hledat společného sponsora a podat žádost o společný podpůrný grant na tuto akci. Rád pomohu iniciovat novou smlouvu i předám zkušenosti z realizace - Tři a půl roku této práce jistě zkušenosti přineslo. Existuje také možnost, že institucionální koordinátor svěří správu věci licence nebo společného nákupu se slevou někomu nebo někam za úplatu (nemělo by být problémem se na takovou službu složit) nebo bude sám koordinovat v dohodnutém kontraktu. K tomu všemu však musí existovat společný zájem a konzistence názorů. A samozřejmě někdo, kdo to udělá. Proto se ohlaste co nejdříve, ceny se snižovat nebudou a speciální slevy se také při deklarované úspěšnosti naší ekonomiky nebudou poskytovat stále. Čím dříve bude uzavřena smlouva, tím lépe.

Kontaktní adresa: doc. RNDr. Jan Řehák Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 24 21 90 32.

Jan Řehák

Sociological Review

2

12 12 95

CONTENTS

Introduction to the issue „The Transformation As a Social Anomie“	131
ARTICLES	
Sedláček, J.: The Concept of Anomie within Durkheim's Sociology	135
Müller, V.: The Normative Basis of Modern Society from the Perspective of Post-Modern Criticism	147
Ewald, U.: Violence - an Identity Problem?	157
Marešová, A., Scheinost, M.: The Current State of Delinquency in the Czech Republic	167
Havlová, J.: Enterprise As a Vocation?	179
OVERVIEW ESSAY	
Šubrt, J.: Norbert Elias' Theory of Civilisation	191
FROM EMPIRICAL SURVEYS	
Buriánek, J.: People's Reflections on Criminological Aspects of the Social Environment in Prague	201
STUDENTS' WRITINGS	
Čmíralová, H.: The Responses of the American Sociologists to Work of Émile Durkheim	215
Valanská, Z.: The Culture of the National Geographic Society and its Photographic Section	219
REVIEWS	
S. Andreski: Maxe Webera olśnienia i pomyłki (J. Sedláček)	235
R. Nisbet: Konservativismus: sen a realita (J. Sedláček)	240
Z. Bauman: Intimations of Postmodernity. (V. Müller)	244
NEWS AND INFORMATION	249
SPSS	263

Sociologick časopis

2

OBSAH

Úvodem k číslu „Transformace jako sociální anomie“	131
STATI	
Sedláček, J.: Pojem anomie v kontextu Durkheimovy sociologie	135
Müller, V.: Normativní základy moderní společnosti v optice postmoderní kritiky	147
Ewald, U.: Násilí jako problém identity?	157
Marešová, A., Scheinost, M.: Současný stav kriminality v České republice	167
Havlová, J.: Podnikání jako povolání?	179
PŘEHLEDOVÁ STATĚ	
Šubrt, J.: Civilizační teorie Norberta Eliase	191
Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ	
Buriánek, J.: Názory občanů na kriminologické aspekty prostředí v Praze	201
STUDENTI PÍŠÍ	
Cmíralová, H.: Ohlasy amerických sociologů na dílo Émila Durkheima	215
Valanská, Z.: Kultura National Geographic Society a jejího fotografického oddělení	219
RECENZE	
S. Andreski: Maxe Webera olšnění i pomytky (J. Sedláček)	235
R. Nisbet: Konservatismus: sen a realita (J. Sedláček)	240
Z. Bauman: Intimations of Postmodernity (V. Müller)	244
ZPRÁVY A INFORMACE	249
SPSS	263

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

Cena 29 Kč